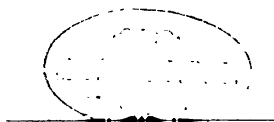
КЊИЖЕВНИ РАДОВИ

НИЋИФОРА ДУЧИЋА

АРХИМАНДРИТА

КЊИГА 2.

СА ДВА ПРИЛОГА

У БИОГРАДУ

ШТАМПАНО У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1892

Цијена: 2 дин. или 1 фор.

Садржај:

I.

МОРАЧА И ОСТРОГ

У ЦРНОЈ ГОРИ.

1.

МОРАЧА

(ПЛЕМЕ И МАНАСТИР).

Морача је у брдима у другом дијелу и источноме крају Црне горе на граници херцеговачкој управо једно од онијех брда, што се пјевају у црногорским народнијем пјесмама:

„Црна гора и седморо брда".

Дијели се на горњу и доњу Морачу. — У доњој је Морачи манастир истога имена највеличанственији споменик у Црној гори из доба Немањића и српскога царовања.

Морача граничи с источно-сјеверне стране: Колашином и Ускоцима; са западне: Лука-

вицама, Жупом никшићском; с јужне и јужноисточне: Ровцима и Братоножићима.

Морача је дио источне Херцеговине, присјединивши се Црној гори тек 1820 год, по што су Морачани и Ровчани уз припомоћ: Бјелопавловића, Пипера и Црногораца разбили царскога Делибашу и његову војску[1], о којем се пјева у једној народној пјесми:

„Лако ти је сићи у Морачу,
„Ал' је мука изићи уз Рзачу.“[2]

Морачани и Ровчани и док се нијесу сјединили с Црном гором, никад нијесу били са свијем подложни Турцима. С тога су паше херцеговачке и везири босански више пута војштили на Морачу, и готово свагда у њој зло прошли. И тако су се двије Мораче и Ровца најпослије са свијем отели од Турака и с Црном гором сједнинили.

Историја је тијех племена дуги низ јуначких бојева и крваве борбе за слободу и независност, који су дивно опјевани у народнијем пјесмама онога краја.

---

1) Вид. Милаковићеву историју Црне горе

2) Рзача је планина од сјеверне стране више горње Мораче веома стрменита.

Земљиште је морачко и ровачко одвећ врлетно и са свијех страна опкољено високим планинама, које су обрасле: стољетнијем храстовима, јелама, буквама, и борјем; помаљајући се кроза њих, а гдје гдје се и високо к небу издижу голи врхови, који су при најмањој промјени температуре свагда у облацима.

У процијепу су тијех планина обје Мораче и Ровца од прилике у дужину 40 к. м. а у ширину 30 к. м.

Ријека Морача, која извире испод Рзаче, текући кроз обје Мораче, утјече у Скадарско језеро код Врањине. Корито јој је од извора до Пипе́ра̂ веома врлетно, и на више мјеста страшно погледати с висине, како се у дубљини: ваља, хучи и скаче преко кршева и клада.

Кроз горњу Морачу просјечен је пут до манастира у доњој Морачи с десне стране ријеке кроз високе и веома стрмените стране тако, да могу и коњи само један за другијем пролазити. Али је на више мјеста страховито и необично за оне, који нијесу никад путовали кроз таке амбисе. За то је Морача одвећ интересантна. Њезине високе планине и поједини врхови, који, чини се, да до неба досежу, нагнути тамо и амо; неизбројни и разнолики

огранци, заравањци, дубљине, котлови, а гдје гдје равнице и ливаде, и у опће раскошна вегетација, кроз коју многи потоци: негдје хуче, а негдје жуборе; све то уједно чини на путника: час необичан, час тајанствен, час страшан, час тужан, а час весео утисак.

Села су морачка по заравањцима, кутовима и котловима тијех планина.

Клима је по висовима оштра, а око ријека̂ и у котловима мека и у опће здрава. Земља је плодна и паша обилна. По планинама испод врхова и по лелијама има свако612врсне дивљачи и звјеради.

Људства се броји до 4000 душа. Људи су средњега раста, коштуњави здрави, отресни и ваљани, као год и Црногорци. Живот им је са свијем патријархалан. Оружје, гусле, јуначке пјесме, скакање с мјеста, бацање камена с рамена и гађање у биљегу најмилија забава.

Писмен човјек међу њима је ријетак покрај свега, што су, за чудо, понесени за књигом.

Школа никаквијех немају. Понеки ђак учи се код којега калуђера у манастиру словенском читању и црквеном правилу.

То им је све учење и сва наука. И ти ученици постају доцније попови и калуђери.

Тек неке године отворили су једну основну школу, у којој се учи: читање, историја, ђеографија, рачун и хришћанска наука.

Њу морачки подмладак јатомице походи.

*
* *

Сада смо дакле пред манастиром Морачом, том средњовјечном задужбином Немањићском.

Манастир је у доњој Морачи на једном заравањку више саме ријеке Мораче. Храм му је Успеније Богородичино. Задужбина Стефана, сина великога кнеза Вукана Немањића. Сазидан је године .ѕ.ѱ.ѯ. (6760 = 1352). Црква је доста велика у облику крста у византијском стилу; дијелови су јој сразмјерни; кубе на сриједи величанствено; прозори округло-дуги; платна, или бедренице, од тесане сиге (туфа), а довратници, надвратник и праг од црнога мермера. Покрај олтара су два параклиса; у једноме је проскомидија; а у другоме се је негда служила литурђија. И у препрати на лијевој страни има један параклис, који сада служи за ризницу црквенијех утвари, које су отете од пљачке, огња и сабље турске.

Име оснивачево и година, кад је црква сазидана, дознаје се из натписа, који је умјетнички усјечен у мраморскоме надвратнику у предњему дијелу цркве, и добро сачуван. Ријечи су једне с другима свезане и слова заплетена навлаш име оснивачево.

Ево тога натписа:

„Сии светыи храмь прѣсветыѥ дѣвы Богородице създах и оукрасих вь име Оуспеныѩ є, азь Стефань син велиѥга кнеза Влка, вьноукь светаго Сімеѡна Немани. И сиꙗ быше вь дни благочестиваго крала нашего Оуроша. Вь лѣто ѕ.ѱ.ѯ. (6760 = 1252) индикта і-г (о)[1].

Мало послије опет ћу се вратити на овај важни натпис.

Црква је живописана. Живопис је из друге половине 16-га вијека познате светогорске школе. Први и старији живопис пропао је, јер су Турци неколика пута манастир пљачкали и запаљивали. Главни је хтитор садашњему живопису: кнез Вукић из Мораче, који је живописан цјелокуп на зиду с десне стране врата

---

[1] Ријечи: „Немани". — и „сиꙗ быше вь дни", што су тако прочитане, дугујем захвалност својему поштованому пријатељу Ст. Новаковићу. —

Натпис је овај факсимиле приложен на крају књиге: таб. I.

у предњему дијелу цркве. Поред њега над вратима има овај натпис:

„Благоволѣнием и т. д. Си светы и божаставни храм Успение пречистие Богородици сазда се трудом и подвигом великаго краля нашего Стефана, сина великаго кнеза Вълкана, по сих же и пописа светыми ваображеними. По много лѣтех же бість порушени, и обрѣте еромонаха Θома ігумен ва турска нуждна времена и обнови і пописа светы (храм) ваображеними са братіам, аже о христѣ са хтиторі и приложници и са настояніем кнеза Вукика. Вь лѣто ,зпг. (7083 = 1575) саврши се.[1]

Пјевнице су дивно израђене тако, и темпло с бијелом кошћу у црноме дрвету. Јамачно су то српске руке резале. За то би вриједно било да који наш умјетник и с те стране опише морачку цркву.

Велики кнез Стефан, оснивач манастира, сахрањен је у истој цркви. Гробница му је на десној страни покрај зида по дно предњега дијела цркве. Њу покрива један велики мраморни камен исјечен из једнога комада у обличју гроба.

[1] До натписа има овај запис једнаким мастилом и словима: „Мѣсеца октомврія 23. дань и ва тоже лѣто престави се србски патриар Макаріє.“

По приповиједању калуђêрâ и народа из Мораче није могао до сада нико да покрене тај камен са својега мјеста.

Кад су год Турци, ратујући освојили Морачу, вазда су кушали, да виде, шта је под тијем великим и углађенијем каменом, па се прича, да га никад нијесу могли превалити. Копајући око њега, кажу, да их је свагда снашла несвијестица и мука тако, да су морали и преко воље прекинути копање око гробнице.

То калуђерско и народно живо приповиједање узрок је, што се ни до данас не зна, шта је у тој гробници. Натписа на њој нема. Сва је прилика, да је био на зиду изнад гробнице.

Из наведенога натписа од 1575 год. види се, да су калуђери још у 16. вијеку прозвали оснивача морачкога манастира: краљем; а садашњи му калуђери домећу епитет: „свети краљ.“

Вриједно је, да се повратимо на први наведени натпис, који је важан за родословје Немањића дома.

Домаћи љетописци говоре, да је Дмитар био син Вукана Немањића, од којега се је продуљила друга грана Немањића куће. Ту је гријешку, по свој прилици, најприје унио у љетопис Константин, биограф Стефана Лазаревића, па је други преписивали и у своје љетописе

без критике уносили, као што је то опазио и архим. Руварац. Само је у једноме љетопису, што се до сада зна, (који је у пријеводу латинском наштампан у III. књ. Arhiva) споменут Стефан, син Вуканов, од којега се продуљује та друга грана лозе Немањића.[1]

По томе љетопису споменуо је и архим. Руварац тога Стефана у чланку: „Царице и краљице српске."[2] Али ни он покрај све пипљивости и у истраживањима поузданости не каза о њему ништа више, него остави, да то који други историк расправи.

Тек морачки натпис расвијетли и потврди: да је Стефан, заиста, син великога кнеза Вукана Немањића. И тако је сада јасно, да је Дмитар, позније у калуђерству: Давид, син Стефанов, а не Вуканов, управо као што стоји у љетопису III. књ. Arhiva.[3]

---

[1] Arhiv za povjestnicu jugoslavensku knj. III. s. 15. — Zagreb 1854 g.

[2] Матица за год. 1868. стр. 505. — Нови-Сад.

[3] Vlkanus, filius Nemagnae, frater primocoronati Regis Stephani et S. Savae.

Hic Vlkan, magnus knez, genuit filium:

Stephanum, magnum knezium, ædificavit multas elegantes

Ecclesias in honorem assumpta in Morasca · · Stephanus genuit filium Dmitra Supanum. Dmitar factus monachus, dictucque David.« . . . Arhiv knj. III. st. 14—15.

По једној листини у I. књ. Rada jugosl. akademije јавља се и Ђуро велики кнез зетски, као син Вуканов.

Ни један домаћи љетописац не зна за то име, као сина Вуканова.

Али др. Рачки у наше доба највећи авторитет за југословенску историју, износећи листине у I. књ. Rada, спомену у предговору кнеза Ђура, као сина Вукана Немањића, нагласив, да је листина под бр. 6. важна за родословје Немањића.[1] По томе би се могао сматрати и кнез Ђуро за сина Вуканова, док се не пронађе још која листина, или какав други автентичан извор за, или против.

Да се опет вратимо к манастиру.

Зграде су манастирске и ћелије калуђерске из новијега доба грађене и дограђиване у неколика пута од игумана и калуђера без икаква укуса и архитектуре. Од зграда из Немањића доба остале су у основу само: трпезарија и кухиња на сводовима, које Турци нијесу могли да до дна сруше, и које су поновљене 1578 год.

У манастирској огради има и једна мала црква с јужне стране велике цркве. По спољашњем обличју наличнија је на кућу, него на

[1] Rad jugoslavenske akademije I. knj. st. 131.

цркву. У натпису, који се налази унутра више црквенијех врата, спомиње се, да је сазидана онда, кад је одлучено, да се зида велика црква, да се у њој служи литурђија, док не буде готова велика црква.

Ево тога натписа:

„Изволенiемь отца и поспѣшенiемь сина и съвршенiемь светаго доуха пописа се храмь сьи светаго архiерея христова Николи, троудомь и подвигом игумена кѵрь Анфония иеромонаха сь братiями и ѹкрасише яко же достоить нь съвршене божаставнiе слѹжбы.

За не глаголють създание еи быти прѣжде великие црькви. И по нашасти иноезичнихь бысть порушена, даже до врѣмене сего, и паки христовою благодетiю вь свое благолепiе облѣчи се. Тогда правещѹ кѵрь Паисею патриархѹ.“

Црква је живописана, као и велика црква. Литурђија се у њој сада не служи, него је напуњена прахом и оловом за потребу на ономе крају на граници црногорско-турској.

На зиду иза црквенијех врата унутра исписана је крисовуља, коју је велики кнез Стефан дао Морачи, и у којој се између осталога набрајају: земље, ливаде, планине и рибњаци, које је приложио тој својој задужбини.

То је пријепис Стефанове оригиналне крисовуље с пергамена, коју је Ковалевски имао у рукама, кад је походио Морачу 1841 год.,[1] али је сада нема тамо.

По облику слова, каквијех има и по зиду изнад светаца, и по боји види се, да је тај пријепис савремен живопису цркве.

Како сам био у пратњи кнежевој, нијесам могао доспјети, да га препишем и овдје приложим[2].

Од књижевнијех старина нашао сам, као вриједну, једну крмчију српске редакције, коју сам објавио у Српско-далматијском магазину за год. 1866. Других књижевнијех старина, које би биле вриједне спомена и науке нијесам нашао. Али нијесам имао ни времена, да све угле прегледам, по којима се ваља по која србуља; те тако лако може бити, да је остала која не опажена.

По дно једне велике иконе, која виси о зиду више Стефанове гробнице, и на којој

[1] Вид. Черногорія и славянскія земли, сочиненія. Е. П. Коваљевскаго С. Петербург 1872 г. стр. 119.

[2] Доцније сам набавио тај запис и штампао цијела у XXI knj. Starina.

су слике: св. Симеона и св. Саве српскога има ово:

„Благоволеніемь иже вь троици . . . здѣла се и пописа се икона сія повелѣніемь и подвигомь отца игумена кѵрь Луке еромонаха, Ровчанина сь братіяма. Семоу же бысть дѣлу настоятель и ктиторь кѵрь Евремь еромонахь. Богь да прости.

При кѵрь Паисею патріярху и Паисею митрополиту Колашиновићу, еклисарху кѵрь Никифору, и дофиярь бысть кѵрь Силивестарь. Лѣта ҂зрнг. (7153 = 1643). Тогда и келіе сьгради се у Поповой ныви.“ [1]

Тако и на једној другој великој икони Успенија Богородичина, која је о зиду с десне стране пјевнице, има на сриједи с бијелијем масгилом: „Сь благословеніемь игумена Михаила иеромонах (а).“ И по дно иконе:

„Сію икону писа настояніемь духовникь Еѵфиміе Морачанин родом сь Ліешня. И приложих цекина 15. и приложи Димитріе даскаль ђеду Давиду ц. 1 и баби Льиляни ц. 1 и отцу Босно ц. 1 и матери Даници ц. 1. и подручји своиіои Феміи послежде наречена бысть

[1] Попова је њива село с 10 кућа у доњој Морачи. Ћелије и црква сада су у развалинама.

монахія Марія ц. 1 и я Димитріе предь моиомь душом ц. 1. Сьтворіше себи обще вѣчни споменъ вь ниніяшніемь вѣце и будущемь вь вѣки аминь. Вь лѣто 7221. от р. х. 1713. И сь благословеніемь вьсепреосвещѣннаго кѵріе кѵрь Герасіма и сь благословеніемь отца Моісіе кѵрь и зографа Димитрія даскала рукодѣлисал сіне мьлонаученни юнь христу рабь Гавріило. Простите ме."

Спроћу ове — виси о зиду с лијеве стране икона једнаке величине с овијем натписом:

„Благоволѣніемь иже вь троици славимаго Бога здѣла се сія икона повелѣніемь и платою отца игумана кѵрь Михаила еромонаха сь братіями. Богь да прости. Вь лѣта 7222. от р. х. 1714. И сь благословеніемь господина патріярха кѵріе кѵрь Моисея, при митрополиту захолмскому кѵрию кѵрию Герасиму.

Прежде сего на 2 лѣта прекри се са царской волѣ (храмь) пресветыя Богородици, еже есть на рецѣ Морачи."

Над проскомидиом на зиду има ово:

„Повелѣніямь игумена еромонаха Макарія труди се усрдно о сіихь писани светыхь образь вь проскомиди ероменахь Лука и еромонахь Гюрасимь. Богь да прости."

У препрати унутра над вратима има ово:

„Благоволѥніемь . . . Сія света припрата пописа се светими ваображении трудомь и подвигомь еромонаха Моисея игумена сь братіями, иже о Христѣ вь турска нуждна времена вь лѣта ,зпѕ (7086 = 1578). И ва тожде лета трьпезарию сагради зданиѥмь и сьврьши. И писаніе саврши се месеца июнія 18. дань."

Једна чаша великога кнеза Стефана, коју нам показа архимандрит морачки, вриједна је спомена. То је волујски рог умјетнички израђен и сребром ивице оковане. Том се чашом напија у славу божију на дан манастирске славе. За њу би сада најприличније било мјесто у српскоме музеју.

*
* *

Одмах иза зида манастирске ограде извире из једне греде доста јак поток, и пада под манастиром у ријеку Морачу са висине готово 100 м. Гледати, како се вода претвара у пјену, док не падне у Морачу, веома је занимљиво.

Приповиједа се, кад су Турци први пут продрли у Морачу и опљачкали је, скинувши и оловни покров с цркве у очи одласка из манастира, препадну се обноћ од нечеса, и појуре к водопаду, с којега попадају у дубљину Мораче, те се поломе и у њој утопе. И од тада се прозове то мјесто: Светигора.

Морача је, што но се рекне, за божјим леђима, и за учени свијет готово: „terra incognita.“ Од иностранаца једини је до сада био у њој Ковалевски, и нешто написао о манастиру у својој књизи[1]. А од наших књижевника и научника, колико је мени познато, само је др. Панчић, путујући по Црној гори, био и у Морачи. Надати се је од заслужнога писца поред научнога истраживања и описа црногорске флоре и другим подацима и биљешкама о тој српској јуначкој земљи[2].

2.

ОСТРОГ

(вис и манастир).

Под висом Острога између: Бјелопавлића, Роваца, Жупе, и Никшића више живописне долине бјелопавлићске у високој и једва приступачној литици види се црквица прилијепљена, као орлово гнијездо, у стијени. У њој

[1] Вид. Черногорія и Славянскія земли. Сочиненіе Е. П. Ковалевскаго С. Петербург 1872. г.

[2] Био је у Морачи и професор Љуб. Ковачевић. Вид. Starine knj X, гдје је приложио неколика записа из морачкога манастира.

почивају цјелокупни остаци св. Василија острошкога, митрополита херцеговачкога.

Црквица је усјечена у тој високој и готово недогледној литици, у коју се улази једном стазицом такође просјеченом кроз литицу, која је с доње десне стране подзидана за безбиједност поклоника̂. Пред њом је један запећак, на којем је сазидана ћелија и кухиња за монаха и чувара цркве и свеца.

Из кухиње се пење уз дрвене стубе још на више уз 10—15 ступања на један други и много интересантнији запећак у самотворној и врло стрменитој литици пред једном пећиницом, у којој је такође црквица.

Та је пећиница била испосница најприје св Исаије,[1] за тијем св. Василија. Пред њом из саме стијене избија један са свијем мали изворић, а поред њега један стручак лозе обавио стијену око извора.

На тој необичној висини пред црквицом у самој стијени и код божијега угодника чисто

[1] Овај српски светац није споменут у србљаку штампаном у Биограду трудом неуморнога српског митрополита Михаила. А није га споменуо ни чрниговски архијепископ Филарет у књизи: „Св. южныхъ Славянъ“; јамачно за то, што нијесу за њ знали.

се осјећа духовна јачина и нека тајанствена милина прожима срце, и порађа најдубље размишљање о себи и у опће о свијету.

Вјера у Бога и његова угодника св. Василија доводи болеснике у Острог готово из свијех српских покрајина, а особито из: Црне горе, Херцеговине, Боке и Зете.

Све хита да се поклони остацима св. Василија, и да се помоли Богу и његову угоднику, тражећи својим мукама олакшице.

Међу поклоницима има и Турака и Туркиња, које такође доводи вјера у Бога, тражећи лијека код његова угодника.

Није један примјер да и хришћани и Турци доходе у Острог, с каквом дуготрајном унутрашњом болешћу, па се из Острога враћају с увјерењем да им је олакшано, завјештавајући се добровољно, да шаљу Острогу прилог сваке године, док су живи, у воску или тамјану.

Гледао сам о Тројичину дне 1864 год. међу поклоницима и једнога бега Љубовића с фамилијом из Невесиња, који је био дошао, да се поклони св. Василију; а видио сам тада и Феризовића из Никшића, који сваке године о Тројичину дне или донесе, или пошље у воску

и тамјану прилог Острогу, као завјет, што је ту нашао лијека.[1]

Манастир Острог није никаква старина. Он је постао, по својој прилици, у почетку 17. вијека. Али је са св. Василија чувен и веома поштован у српскоме народу, особито у: Црној гори, Херцеговини, Боци и Зети.

Ниже свечеве испоснице и црквице од прилике 1. к. м. даљине сазидан је манастир на једном зараваньку међу орасима и изворима здраве пијаће воде, и зове се: доњи манастир. Црква је садашња сазидана 1824. год. на мјесту старе и мале цркве с одобрењем црногорскога митрополита, светога Петра цетињскога, а трудом архимандрита Јосифа Павићевића и прилозима бјелопавлићским. Дуга је 23, широка 10½ и висока 8½ њемач. лаката с два прозора без кубета. Сазидана тврдо од тесанога камена без икакве умјетности и укуса. Звоник је одвојен од цркве. Храм: света Тројица.

Ћелије су мале и просто сазидане на стије нама с горње и доње стране цркве. Њих су зидали и дозидивали редом игумни и архимандрити острошки: Јосиф Бошковић, Арсе

---

[1] Вид. Примјер. српско-славен. језика. Вук. Стеф. Караџића стр. 75.

није Бумбаковић, Стеван Павићевић, Петроније Дамјановић, Јосиф Павићевић и Ник. Раичевић.

Иза старе ограде манастирске са западне стране има дуг низ притремака сазиданијех 1864 год. за преноћишта поклоницима.

На средини између горњега и доњега манастира има црквица св. Ђурђа.

Калуђери и старци из околине приповиједају, да је та црква старија и од горње и од доње. Али један запис који сам нашао на једној србуљи, не слаже се с тијем предањем. Он гласи:

„Да се зна, како саградисмо црков, храм светаго Георгія великомученика, при игумне Исаия еромонах са братиама. Поче се градити месеца априла дань 1., а сагради се месеца новембра ва лето ҂аѱкг (1723).“

Црквица, у којој су остаци св. Василија, храм је Ваведења. Које је године саѕидана нијесам нашао забиљежено. Зна се толико, да је владика Василије имао епархију у источном дијелу Херцеговине[1] у почетку друге по-

---

[1] Та је епархија постала тек у 17. в. — До то доба нема јој никаква трага у нашим домаћим споменицима. Види чланак „Бока и Зета“ у књизи 1 мојих књиж.радова.

ловине 17. в. То тврди и диплома, коју му је дао Гаврило, патријарах пећски.[1] Живио је до 1671. год., што се опет дознаје из једнога записа у једноме србуљском јеванђељу у Острогу:

„Престави се светопочивши владика Василије захолмски и скендерски (?) от бития ,зроѳ (7179=1671).“

Владика је Василије рођен у Херцеговини. Био је пострижник и владика у манастиру Тврдошу код Требиња. По том владика у источноме дијелу Херцеговине. Пошљедње је године својега живота провео у испосници стијене острошке. Ту је умрьо и ниже садашње введенске црквице сахрањен, и послије цјелокуп нађен и за свеца објављен.[2]

Црквица, о којој је ријеч, преграђена је, и у обје половине не може станути више од 20 људи.

Изнад препратнијех врата има овај натпис;

„Во посящени светих божи манастиреи . . . съ благословеніем господина отца игумена кир

[1] Вид. ту диплому у Магазину далматијском за год. 1863 стр. 164. — Њезина је матица на пергамену у митрополита црногорскога Илариона.

[2] Вид. Прим. Српско-словенскога језика Вука Стефано-Караџића стр. 74—75.

Іωсифа Бошковића изволи поновити во сей обители двери и крст, а потле и припрату, всем вѣрою приходеше благодатїю божиею чудесна исцѣленія подавающе, аз раб грешни старац Михаило отачаством Васоевић, служитељ храма сего за вѣчни спомен себи и родителеи своих Петру и Степаніи. Бог да прости. Устрои се лѣта 1775. юнія 8.“

У другој црквици у пећини више ваведенске црквице има унутра над вратима овај натпис:

„Изволеніем . . . сагради се сия и пресветая церков ва име частнаго и животворещаго крста лѣта ,зрое (7175=1667); са благословеніем васеосвещенаго митрополита захолмскога кѵр Василія, трудом и подвигом и платою еромонаха игумена Исаие ва унук првога светога и преподобнаго отця нашега Исаие от Оногошта от села Попа. Бог да их прости, иже и почеше и совршише.“

Обје су црквице вазнесенска и крстовска живописане. Живопис је светогорске школе, као и у Морачи.

Свети Исајија, који се је у тој пећиници испаштао, родом је из Херцеговине, као и свети Василије. Калуђери острошки и народ бјелопавлићски живо приповиједају, како су Турци

спалили св. Исајију на Планиници, кад су први пут освојили Острог.

За овога светога Исаију српскога до сада се није знало даље од Острога и Бјелопавлића. А светога Василија српска црква признаје и слави. Он је у српскоме народу оно, што је св. Сергије тројички у рускоме народу.

Острог је најбогатији манастир у Црној гори. Поред обилнијех прилога побожнога народа, има доста своје: земље, планине винограда, сјенокоса и рибњака у Зети. Из једнога ориђиналнога писма светога Василија, види се, да је Острогу приложио сву своју имаовину. Писмо гласи:

„Василіе милостію божію митрополит за хлмски и херцеговински.

Пишем увереніа ради истини, да се зовет хрисовуљом.

Како бихь некое време оу Острогоу оу пустины, и приложихь оусрдно свои трудь и свое имение, не пощедиев Бога ради и светие богородице милости ради и понових и (с) некоею братиею, како се само дело каже с Богом. И мнози ми пакость деаше, али Богь помощникъ мне бисть на васакω дело благω. И пишем ва узнаніе служабникомь црьковнимь по

мне, кои служите Вогу и светей богородици оу Острогоу оу студены стене топлоти ради божіє, да весте и ви и храстиани по мне, кои оузбудете, що купих вели дом за дванаестъ гроша и по, и Спижића землю и Доброполье отъ пута до реке и съ лозом за два гроша; а що е негово било подъ лозомь, то е приложіо црвви, и що самь купио Заноуглицу оу Милановића, у Ранча и у Вукила за грошъ и букилу пшенице. Беше пшеница скупа. И у Петра Живковића, що самь коупио Заноуглицу за два гроша, а више, що самь му дао види Вог и света богородица. То све приложих и дахь црькви оу Острогъ за окрьмление братимь, где ми е тамо дуги трудь и имение, кое приложих и опеньжахь за свою душу от своега усрьдия тuи заедно, да е и ово више писаное ва са предахь ва руци вишнега Бога и светей богородици. Лето ,зрод (7174=1666). То е тако, да се знаеть.“

По дно листине додато је истијем мастилом и руком:

«Купи велики до и све Владовића и Заугнице. Бог седокъ. И тко би се покусио (да) нещо отними от монастира отнимио господь Богъ таковому разорителю неговомъ домъ

кућу и стоку са синови и ва се негово имение, да му господь Богъ порази и расипа ва незапу ва веки, амінъ. Да га трагь и ожакь погибне ва веки, амінъ.“ [1]

* * *

Што се тиче књижевнијех и других старина, изузевши неколике србуље литурђичне садржине, у Острогу их сада нема. Што их је било, већином су пропале у турско — црногорским ратовима особито 1852 и 3. год., кад но је Омер паша војштио на Црну гору од херцеговачке и арбанашке стране.

Тада су Турци под командом Ибрахим-паше заузели готово одмах у почетку рата: доњи манастир под Острогом; а у горњи у стијени код свеца затворили су се били: војвода Мирко Петровић, војвода Крцо Петровић, војвода Новица Церовић и архимандрит острошки Никодим с 30 ваљанијех другова, да га бране. И бранили су га јуначки 9 дана, ваљајући Турке на гомиле на домаку пећине и зида. Једни Турци бијаху

---

[1] Ова је листина штампана непотпуна и с многим погрјешкама преписивачевијем у Српско — далматијскому магазину за год. 1865. стр. 173 и 4. Сада се овдје поправљају. Печат је Василијев на њезиној полеђини.

дошли до под стијене и зидове с доње стране црквице и пећине; једни с ниже мало гађаху једнако топовима манастир и пећину; једни покушаваху да озго с планине, камењем и ватром доскоче јуначким браниоцима свеца и манастира. Прве је храбро одбијао Мирко; други не могоше с топовима да нахуде пећини; а трећи се већином поломише низ високу и стрмениту литицу.

Али Мирковој дружини бјеше почело нестајати фишêкâ и хране, и досађивати трулеж мртваца неукопанијех, јер земље ту нема. То су, очевидно, страшни тренуци; али их српски витезови јуначки савлађиваше, надајући се у скору помоћ од кнеза Данила.

Кнез Данило, гледајући с Богетића турске непрестане јуришe, а немајући потпоре, с којом би поткријепио Мирка, и знајући да се без муниције и хране не ће моћи одржати: па да не би св. Василије допао турских рука, поручи Мирку по једноме момчету, које се је некако промакло кроз турску војску до горњега манастира, да узме свеца и ноћу, како год зна, избјегне с дружином из манастира.

Тако и учини, и ноћу кроз лијево крило турске војске срећно прође и свеца однесе.

А Турци сјутри дан заузму, опљачкају и запале манастир.

* * *

Овдје би ваљало истаћи, по предању онамошњега народа, како су и од кога Бјелопавлићи постали; али је то споменуо неумрли Вук на крају књиге: „Прим. Српско-словенскога језика у Бечу 1857 год. стр. 76—78., те ћу к томе додати, као допуну, само родословје бјелопавлићско, за које Вук није знао, иначе би га наштампао, јер има вриједности за ђенеалогију Бјелопавлића.

Бјелопавлићи броје од Вијелога Павла до данас: 15 кољена, или ђенерација. Спуштајући се од садашњега нараштаја до Вијелога Павла, овако броје:

Петар Токов,
Токо Живков,
Живко Сточков,
Сточко Чејов,
Чејо Радоњин,
Радоња Вукашинов,
Вукашин Вуков,
Вук Јанков,
Јанко Милеков,

Милеко Гојаков,
Гојак Лапов,
Лапо Калиманов,
Калиман Петров,
Петар Митров,
Митар Павлов.

Ову читуљу, као и читаво предање, које је Вук наштампао, сваки свјеснији Бјелопавлић зна на памет.

II.

РЕФЕРАТ

Одбору за историјске и државне науке Српскога Ученог Друштва.

(О грађи за српску црнв. историју г. И. Јастребова, рускога консула у Скадру чланци: VI, VII, VIII и IX).

Књижевна радња поштованога књижевника, И. Јастребова рускога консула најприје у Призрену, доцније у Скадру[1] позната је нашему ученом друштву из чланака до сада штампанијех у Гласнику.

И. Јастребов није се уставио на тијем чланцима, него је продуљио на томе пољу своју похвалну радњу, пославши и ове године Српскоме ученом друштву чланке: „VI. о православним српским старим и новим црквама у старој Зети, садашњем скадарском округу; VII. епископија зетска; VIII. садржај ферма-

1 Сада је ђенерални консул у Солуну.

нâ, које је израдило себи код порте католичко свештенство дотично свога положаја према православном свештенству у Херцеговини и Босни; и IX. биљешке дотично имена Црне Горе».

По одлуци одборској, прочитао сам ове чланке, и нашао у њима доста података и грађе за српску црквену историју, навлаш у VI. чланку, која до сад није била прикупљена.

У другим су чланцима већином критике: у VII. о владичанској зетској катедри; у VIII. поред пријевода споменутијех фермана, о владичанској захумској катедри, и у IX. о имену Црне горе.

Колико је мој поштовани пријатељ Јастребов у тијем чланцима расвијетлио споменута питања својом критиком, постараћу се, да то у кратко претресем.

Почећу са VII-м чланком, у којему је критика о зетској владичанској катедри.

1.

Првобитно мјесто катедре, коју је св. Сава установио у Зети, није тачно одређено у нашој црквеној историји.

Писци домаћи и иностранп, који су о тој катедри писали, нијесу сложни о њезину мје-

сту, што се може видјети у мојој расправи: „Бока и Зета“ у XLII. Гласнику.

Преосвештени владика Петрановић тврди у шематизму своје епархије за годину 1874, да је зетску владичанску катедру установио св. Сава у Боци на Превлаци у манастиру св. арханђела Михаила[1].

У мојој расправи „Бока и Зета“, у којој сам између осталога расправљао у кратко и о мјестима владичанских катедара: зетске, захумске, будимљинске и дабарске, које је св. Сава установио, сложио сам се с тврђењем преосвештенога писца за првобитна мјеста зетске и захумске катедре[2].

Старе повеље, листине, и у опће извори домаћи и инострани, који су до сада објелодањени и познати, навели су и владику Петрановића и мене, да тврдимо, да је св. Сава установио владичанске катедре: зетску на Превлаци близу Котора у манастиру св. арханђела Михаила; а захумску у Стону код мора у манастиру Богородичину. Па су много позније пренесене:

---

[1] Шематизам православне епархије боко-которске и дубровачке за 1874. год.

[2] Гласник Српс. уч. друштва књига XLII. — Књига 1. мојих књижевнијех радова.

она из Стона у Тврдош, Богородичин манастир у Требињу[1] по свој прилици још у XIV вијеку за времена краља Дечанскога; а она с Превлаке по свој прилици на Врањину у Скадарском језеру у манастир св. Николе у XV вијеку за времена владавине Балшића[2].

И једна и друга пренесене су из приморја дубље у унутрашњост српских земаља по неодољивоме наваљивању средовјечне римске и мљетачке латинштине. Пошљедице: властољубља, релиђиозне нетрпљивости и међусобне мржње представника западне и источне цркве!

Историјски пријеглед у Петрановићеву шематизму изазвао је једну читаву броширу, која је штампана латиницом у Загребу 1875 год. под натписом: „Crkva katolička i vjeroispovjedanje istočno u Bokikotorskoj“, с потписом на крају „s“.

Њезин је безимени писац одвећ субјективан, трудећи се, да докаже између многих ап-

---

[1] Тако сам тада мислио и писао, а сада сам мишљења, да је пренесена у Петров манастир на Лиму. Види чланак у овој књизи: „Хумска (херцеговачка) најприје епископија, доцније митрополија.

[2] Пренесена је у Крајину у манастир Пречисте. Види „Епископије: зетска и дабарска у овој књизи“.

сурдности, да никад Срби православни нијесу имали своје владичанске катедре ни на Превлаци ни у Стону! Шта више, нијече, да је било српскога православног народа у Боци и Захумљу за вријеме владавине Немањића![1]

Ко је дубље изучавао нашу цркву и у опће југословенску историју, коме су познати извори домаћи и иностранин, и ко је с пажњом прочитао: старе листине, повеље и у опће споменике, тај се никако не може сложити с мишљењем писца те тенденциозне брошире.

Писац се њезин труди, да јој да научно-историчну важност, на коју ћу се другом приликом нарочито повратити, и управо је с те тачке посматрања претрести.

Дотле вриједи и за њу ово, што одговарам својему пријатељу И. Јастребову дотично владичанских катедара зетске и захумске.

Послије те фамозне брошире појави се ево и вриједни књижевник Јастребов, дописни члан Српскога ученог друштва с поменутијем чланцима, у којима и он одриче, да су српске

[1] Crkva katolička i vjeroispovjedanje istočno st. 28 Zagreb 1875.

владичанске катедре биле на Превлаци и у Стону, не наводећи за то никаквијех поузданијех доказа. Тијем се и нехотично слаже с мишљењем безименога писца поменуте брошире.

И. Јастребов труди се, да докаже, да су владичанске катедре — зетска и захумска најприје установљене: прва у неком манастиру код Златице не далеко од Дукље, чије је развалине, он први пронашао; друга — на Заломy у Невесињу у садашњој Херцеговини.

За развалине код Златице наводи само народно приповиједање у потврду, да је ту био манастир св. Арханђела и епископија зетска. Других ни бољих доказа не наводи, осим још једнога имена по етимолођи, које ништа не доказује.

Колико се може поуздати само у тако голо народно приповиједање за такве давне старине, то знаду најбоље они писци, који се баве истраживањем таких старина и расвјетљивањем историјских тамнијех питања.

Међу тијем мени нијесу познате развалине тога манастира код Златице, покрај свега што сам се старао (бавећи се на Цетињу $5^1/_2$ година и прикупљајући грађу за расправу „Црне горе“)

да дознам и прегледам старине и развалине у Црној гори, нити сам чуо, да ко приповиједа, да је ту била зетска епископија[1].

Па ни Рус Ковалевски, описујући Дукљу и Златицу, не спомену ништа о тијем развалинама[2].

Тако ни други писци, који су описивали Црну гору и Зету, колико је мени познато, нијесу споменули развалине тога манастира код Дукље и Златице[3].

Прем да све ово још не доказује, да таких развалина нема, и ја не ћу да са свијем сумњам у истинитост казивања Ивана Јастребова за те развалине, да се не находе ондје, гдје их спомиње. Толико прије, што се, готово сваке године, пронађе која старина и споменик, те допуњује нашу народну још необрађену историју.

[1] Има једно црквиште под Спасовом главицом међу Дољанима и Златицом на лијевој обали Мораче. Приповиједа се, да је ту био манастир; али, како се звао, кад је срушен и т. д. ништа се о томе не прича.

[2] Черногорія и славянскія земли. Сочин. Е. П. Ковалевскога. С. Петербург 1872.

[3] П. Ровински, руски вриједни описивач Црне горе, потврђује то, што је казао Јастребов за првобитно мјесто зетске катедре код Златице. Ну и његово је тврђење *à priori*. Вид. „Черногорія". Петроград 1890 год.

Али је трудно одмах и тако à priori признати за истину, да је у тијем развалинама код Златице била катедра зетске епископије, коју је св. Сава установио. Толико трудније, што мој пријатељ Јастребов не наводи у својој критици за то никаквијех автентичнијех доказа (осим народно приповиједање, које сам већ споменуо, али мени није познато), нити износи барем каквијех трагова из домаћих: листина, љетописа, и записа.

Ако је истина, да је у томе манастиру (чије развалине ваља још добро разгледати) код Златице било првобитно мјесто зетске владичанске катедре, коју је св. Сава установио, то би, јамачно, био знаменит и првога реда српски манастир; те би се до сада знало барем од прилике: кад је и ко га је сазидао; кад је и од кога срушен; као што се, мање или више, зна готово за све друге велике манастире, навлаш оне, у којима су биле владичанске катедре.

Кад мој пријатељ Јастребов није могао показати, ко је, и кад сазидао тај манастир, ваљало би, да покаже и објасни на основу листина и других автентичнијех извора (ако их има?) барем то: колико су времена сједили у њему епис-

копи зетски? кад је из њега пренесена катедра? гдје, и у који манастир? ко је и у каквијем приликама срушио тај до сада апсолутно непознати, славни и историјски, српски манастир код Златице?

Докле год мој пријатељ Јастребов не одговори на ова питања с доказима на пошљетку и онаквијем, какви су наведени у мојој расправи у XLII Гласнику за катедре на Превлаци и Стону, и какве ћу и овдје навести; ја ћу остати при својему мишљењу, да их је св. Сава најприје установио на тијем мјестима.

У нашим српским љетописима и старинским домаћим изворима находи се ово: „**вторагo епископа поставлаеть оу Ꙁете, дїωкантїнскомь поморїоу, въ храмѣ архистратїга Михаила**“[1].

Није ли јасно и изрично овдје казано: „у приморју у храму арханђела Михаила“? и не може ли се овдје најлогичније разумјети: Превлака, за коју не може нико спорити, да није у „**дїωклинтїнтскомь поморїоу**“ и на њој манастир арханђела Михаила, у којему су српски калуђери живјели и литурђију служили до половине XVI вијека,

[1] Pamàtky стр. 59.

као задужбини првовјенчанога краља Стефана. по свједоџби: митрополита црногорскога Василија Петровића[1], С. Милутиновића[2] и Д. Милаковића[3].

Овоме тврђењу иду у прилог и оне биљешке о Превлаци у „Српско-далматијскоме Магазину“ за 1850 годину, као и жива традиција о томе у опће у нашему народу у Боци и Црној гори.

Из иностранијех извора споменућу овдје двије повеље дужда мљетачкога од 1309 год., у којима има трагова, који иду у прилог мојему тврђењу.

---

[1] Историја Црне горе В. Петровића, Москва, 1754. године.

[2] Историја Црне горе С. Милутиновића. Београд 1835 год. На њезиној 12 страни стоји ово: „У вријеме Ивана Црнојевића властела которска будући се у последе падениja сербског царства предали Млечићима, отроваше посредством некојега гражданина, Друшка по имену, седамдесет и два калуђера с њиховим архијепископом у манастиру архистратига Михаила, на дно Солиоцкога или ти Гербаљског поља, да би житељи восточног вјероисповједања у приморска села, лишена својих духовнијех пастира лакше и скорије могли обратити к западњему вјероисповиједању и тако они манастир св. Стефаном првовјенчаним краљем србским саграђен, оста пуст“...

[3] Историја Црне горе. Милаковићева, стр. 43. —

Једна је писана дечанскоме краљу Стефану, Урошу III.; друга мљетачким старјешинама у Котору; у којима се говори о наплати штете мљетачких поданика, која им је учињена кад им се је сломио брод у которскоме прибрежју; па се ту спомиње и српски епископ св. Михаила. („Episcopo sancti Michaelus")[1].

Да је манастир св. арханђела Михаила био на Превлаци у которском затону, да је у њему зетски епископ сједио, да је у зетској кнежевини и под Балшићима био, нај јасније се види из најновије историјско-ђеографске студије ученога Чеха, дра Константина Јос. Јиречека: „Die Handelsstrassen und Bergwerke im Serbien und Bosnien" ... која је штампана у Прагу о. г. . . и која ми дође до руку прије него је овај реферат ушао у штампу.

На 21 страни те изврсне расправе стоји: „Als locus Trajectus (— Prevlaka) in culfo de Cattaro; — Noch die Fürsten aus der Dynastie Balšaz pflegten 1360—1390 — Sowohl in st. Michael von Prevlaka".

---

[1] Monum zpectan. historiam Slavorum meridionalium. Vol. I, p. 239—240.

„Respondere metropolito S. Micaelis, non dando ci aliguid de blado; — Ang. 1366; — ad san Michelin lo golfo de Catharo“. —

Ови су наводи из аката дубровачке републике, који се находе у архивама у Дубровнику, и које је вјешта рука Јиречекова изнашла и на свијет изнијела.

На потљетку навешћу једно мјесто и из критике г. Јастребова, гдје вели: „Могуће је, да је на Превлаци у манастиру св. Михаила био епископ у звању старјешине манастирског и наместник епископа зетског“(?!).

Мало даље опет вели: Не сумњамо, да је у латинским листинама, или ти, код њихових преписиоца погрешено стављен израз: „episcopo sancti Milhaelis“ у мјесто: „episcopo Zentae Michaeles“(?!).

Није ли ово покрај супротности и очевидно натезање, да поткријепи своје тврђење, кад тражи погријешку у латинским листинама, и ондје, гдје је нема?!

Г. Јастребов да би оснажио своје тврђење, ћа, одриче историјско знање митрополиту црногорскоме Василију, што је казао у својој исто-

рији Црне горе назад 124 године, да је катедра зетске српске епископије била на Превлаци у манастиру арханђела Михаила задужбини српскога првовјенчаног краља Стефана!

На против ја мислим, да је митрополит Василије могао и с онолико историчке спреме знати, да је зетска владичанска катедра била на Превлаци, као год. што би могао дознати и за манастир код Златице на Морачи, који је у опсегу црногорске митрополије. Тијем прије, што је пошљедник те катедре, за коју вели мој пријатељ Јастребов, да је била у томе манастиру код Златице. Јер таки знаменит манастир, на ново кажем, да не би могао лако ни брзо бити заборављен, и да би митрополит Василије могао за њ знати, који се је као што се види из његове историје, интересовао и испитивао, гдје је била зетска владичанска катедра прије њезиног пријеноса у Црну гору.

Мој пријатељ Јастребов, да би доказао, да зетска владичанска катедра није била на Превлаци, наводи у потврду и три крисовуље, које је др Рачки штампао међу осталијем у I књизи Рада југославенске академије[1]: а на-

---

[1] Rad I књига стр. 130, 142 и 146.

води и Фарлата[1]. Прва је крисовуља, тобож, српскога краља Радослава[2]; а двије друге: једна, токорсе, цара Душана[3], а друга његова сина: цара Уроша[4]; по којима се Превлака и на њој манастир св. арханђела Михаила даје у државину властељи которској. У тијем је крисовуљама намјештено тако, као да су Превлака и на њој манастир вазда и били властитост которска; па изгледа, као да су је Срби православни отели од властеље!

А цар Душан по тој тобожњој својој крисовуљи дао је властељи которској, уз Превлаку још: Жупу, горњи и доњи Грбаљ, Тројицу, Доброту, Крушевицу Бијелу, Леденице, и још неке земље у Кртолима; све око затона которскога!

По тијем загонетнијем крисовуљима види се, да је Превлака имала веома промјењљиву судбину! Још краљ зетски Ђуро 1115 год. утврдио је властељи которској Превлаку. Па се види, да су је послије Срби православни

---

[1] Farlati t. VI p. 440.

[2] Rad, I. књ. стр. 130.

[3] Jbid стр. 142 и 146.

[4] Jbid, ст. 146 — 48

отели, јер је опет утврђује истој властељи и краљ српски Радослав по Фарлату 1252 год. Па им је Срби православни опет отели; јер видимо, да им је и цар Душан утврђује, и покрај тога још ђенерозно дарује толике опћине, земље и на њима српске православне цркве и манастире у Боци! Па, да изгледа, да је тврђе, спомиње се у тој назови Душановој крисовуљи, да им је све то даровао с договором свега српског сабора!

Ну, кад је све то тако било, откуд опет и пети пут и послије смрти цара Душана и његова сина: цара Уроша већином све спомենуте: опћине, земље и цркве (осим Доброте) у рукама православнијех Срба?

Заиста је ово питање и сувише загонетно за онога, који не би могао да прозре у дубину тајне тијех крисовуља.

Да је мој пријатељ Јастребов критички разгледао ове три споменуте крисовуље, па и ону краља Ђура у Фарлату, нашао би, да су јако сумњиве, и не би их наводио у потврду својега мишљења.

Исказавши ову своју сумњу о истинитости споменутијех крисовуља, које су подметнуте српским краљевима и царевима, ваља да кажем на чему се оснива.

Та се моја сумња оснива прво на томе: што су те крисовуље писане талијански[1]; друго — што се ни до сада не зна ништа за њихове изворнике, које би прече било сачувати него њихне копије[2]; треће —, што је једна с погрјешнијем бројем година, и то она у Фарлата тобож краља Родослава, на којој се и ове друге оснивају, стоји да је писана: MCCL (=1250) године[3]; а зна се, да те године није био жив краљ Радослав, а краљ Владислав није био на пријестолу; четврто — што се у крисовуљи Душановој по др-у Рачком од 1351 год. изриком спомиње, да земље и цркве, о којима је ријеч, потврђује Которанима с вољом и ријечју патријарха Данила

---

[1] Rad књ. I стр. 130, 142 и 146.

[2] Прије него је овај реферат ушао у штампу, изиђе Гласник LVII, у којему г. Јастребов на 219 стр. спомиње да је видио оријиналну крисовуљу цара Душана управо ону, о којој је овдје ријеч! — Ја сам ту крисовуљу споменуо Гласнику XXVII, и још онда изрекао своју сумњу о њој, кад нијесам ни помишљао, да ћу икад имати распру о њезиној истинитости. Та крисовуља није оријинал, као што вели г. Јастребов, него је пријевод и пријепис оне, која је на талијанском језику штампана у I књизи Рада.

[3] Farlati t. VI p. 440. Ја не знам, откуд је на њезиној копији, штампаној у I књ. Рада стављена 1230 год.? –

(? —)... „Con la volontà e parola del signor patriarca chir Danilo"[1].

Тако се и у Урошевој крисовуљи по Рачком од 1355 год. опет спомиње српски патријарах Даниле! — „Signor patriarca chir Danielo"[2]. Међу тијем зна се поуздано, да је био први српски патријарах Јанићије, а други је био Сава; и то управо у оно вријеме, које се спомиње у тијем крисовуљама. А Данило је (писац цароставника) био архијепископ у вријеме краља дечанскога и док се Душан није зацарио 1347 године.

Ћа и мој пријатељ Јастребов назва Данила у својој критици патријархом!

Пето, да су ове красовуље писане у писарници Душановој и Урошевој, никако не би могло бити барем ове једне и крупне погрјешке. И шесто, што су и дан данашњи већином те земље и цркве (осим Доброте, као што мало прије рекох) у рукама православнијех Срба. И кад би те листине биле истините, јамачно, не би данас биле те земље и цркве у српским рукама, нити би се у црквама служила словенска православна литурђија.

[1] Rad I кн. с. 144.
[2] Jbid. ст. 148.

И без тијех очигледнијех анахронизама и погрјешака, које издају тајну, и по којима крисовуље остају у великој сумњи, као фалсификати (јер их је у средњем вијеку било) и на које се није савјесно позивати, док се не пронађу изворници, и не докажу да су истините; ја не бих могао лако вјеровати, да су: краљ Радослав, цар Душан, цар Урош и вас српски сабор дали Превлаку властељи которској, и на њој манастир св. арханђела Михаила ни онда, кад и не би ту била зетска владичанска катедра.

Па и оно што се спомиње крисовуља краља зетскога Ђура од 1115 год. у крисовуљи краља Радослава дотично споменутијех земаља у Боци са свијем је сумњиво.

Из овога се јасно види, да наводи споменутијех крисовуља не потврјепљују критичарево мишљење.

Мој пријатељ Јастребов још на једноме мјесту у својој критици наводи у потврду својега мишљења чак и једну штампарску погрјешку, која је учињена у броју година од Христа, и то у крисовуљи Балше Ђурђевића, коју сам у изводу споменуо у чланку: „Вра-

њина у Зети и крисовуље на Цетињу«[1]. Али у истој стоји тачно година од створења свијета, онај исти број, који је навео и г. Јастребов; те не би требало ни сматрати то за погрјешку.

При свем том мој пријатељ Јастребов хвата се и за такву ситницу само да би доказао, да на Превлаци није била катедра владика зетских.

Ако г. Јастребов држи споменуте крисовуље српских краљева, које је и навео у потврду својега мишљења, за истините, онда су му сувишни сви други ситнији наводи ради тога питања? —

Г. Јастребов каже, да ни на Врањини није била епискупска катедра, и да није могла ни бити за то, што је св. Сава у крисовуљи, коју је дао манастиру св. Николе, забранио епископима, да имају власт над тијем манастиром на Врањини[2].

Наводећи то мјесто из крисовуље, завршује: „није могуће, да се је Иван Црнојевић усу-

[1] Гласник српскога ученог друштва, књига XXVII ст 190 - 191.

[2] Monumenta serbica ст. 17.

дио преступити заповјед св. Саве и заслужити његово прокледство“.

Ну, да је остало и онако државно стање, какво је било онда, кад је св. Сава то забранио, опет не би била умјесна та опаска, кад се зна, да је још цар Душан поклонио манастир Врањину српскоме манастиру св. Архан. у Јерусалиму, и да је то потврдио по његовој смрти и цар Урош; а по тој Савиној крисовуљи то не би смјело бити.

Али г. Јастребов заборавља и то: да су с једне стране Мљечићи, а с друге Турци стијеснили границе зетске државе; па, повлачећи се Црнојевић из пред њих, премјештао је, наравно, и катедру владичанску у унутрашност своје државе, предвиђајући, да ће Турци освојити и Врањину и Жабљак, (што се и догодило), те није имао кад мислити на све, што је св. Сава забранио назад 250 година дотично Врањине, и да нијесу то били преиначили: цар Душан и цар Урош, као што мало прије рекох.

Мој пријатељ Јастребов наводи и то: да је св. Сава установио владичанске катедре у манастирима близу великих вароши.

Али и то не иде у прилог његову тврђењу, да је зетска катедра била у манастиру

код Златице, јер, кад је зетска катедра установљена, онда је Дукља била срушена, у којој није ни било српских православнијех грађана; а Подгорица је била са свијем незнатна.

У Зети су у оно вријеме били, па су и данас, знатни градови: Котор, Скадар и Бар.

И тако то тврђење иде више у прилог Превлаци, која је у околини которској.

Да је зетска владичанска катедра била близу Златице, покрај народнога приповиједања, г. Јастребов наводи и једно име: „Трэбач", и каже, да је то планина не далеко од Златице; за тијем, прелазећи и на поље филолођије, изводи по етимолођи, да је то стари: „Дрепь".

Доиста, има једна хумка, а не планина, која се зове: Тријебач на десној обали Мораче близу Дукље; али ту нема никаквијех развалина, као остатака манастира и епископије зетске. Мени до сада није нико могао то казати. А Златица је на лијевој обали Мораче; Тријебач на десној — близу Дукље.

Има село „Трепча" и у Васојевићима[1]. Оно се спомиње и у крисовуљи краља дечанскога:

[1] Гласник срп. ученог друштва књ. XL стр. 21.

„Трѣбьча"[1]. У Кучима има село: „Затријебач". На Кипертовој карти стоји: „Trjepschi"[2]. У Ваљанима такође има село: Трепча, које административно спада у капетанију опутнијех рудина[3]. И по томе, што се „Трѣбьча" спомиње још у првој половини XIV вијека, и да није више овакијех једнаких имена, нема мјеста тој етимологији, за коју се г. Јастребов ухватио, изводећи, да је „Тријебач" постао од „Дрепа".'

Ако би се доказало, да је Тријебач стари „Дрепь", који је споменут по једноме руском изводу у животопису св. Саве: „при церкви св. архангела Михаила близ Дрепа[4], и ако би се пронашле близу њега развалине манастира св. арханђела Михаила, онда би се, заиста, могло тврдити, да је то првобитно мјесто зетске владичанске катедре.

По другој једној старој биљешци спомиње се за ову катедру: „**Къ церкви Архангела Михаила на мѣстѣ Илo**" или Ило-

---

[1] Monumenta serb. стр. 95.

[2] Види Кипертову карту.

[3] Види моју расправу „Црна гора".

[4] Вид. Гласник VIII ст. 182.

вица[1]. За мјеста ова два имена до данас се још не зна, гдје су.

Ако пође за руком, ма којему марљивому истраживачу, да пронађе једно, или друго мјесто намеће се питање: хоће ли и тијем бити то ријешено, док се не пронађу и у склад не доведу оба имена и мјеста?

По изворима, које сам овдје навео, и који су до сада познати, и ако су не потпуни, опет су докази доста јаки, да је владичанска катедра била на Превлаци.

Ако г. Јастребов, или, ма ко други, пронађе друге: боље, јасније и автентичније доказе од до сада познатијех и овдје споменутијех, да катедра није била на Превлаци, ја ћу их с радошћу усвојити и од мојега досадашњега мишљења и тврђења о томе одустати.

2.

Сада је на реду критика у VIII-ом чланку о владичанској катедри у Стону. — Њу ћу са свијем у кратко претрести.

Г. Јастребов, што је за чудо, одриче и захумској владичанској катедри мјесто у Стону;

[1] Пут. Григор. ст. 182 и 183.

а у изворима и споменицима, има трагова и доказа, да ју је св. Сава установио у Стону.

Мој пријатељ Јастребов радо се служи и таквијем изворима и писцима, које ваља с великом пажњом и критиком узимати. Тако, на пр., наводи по Фарлату „Leguienius-а“[1], и каже да је св. Сава установио владичанску захумску катедру на Залому у Невесињу.

А оно, што је јасно написано у српским љетописима: «**поставлаеть прьваго епископа оу хльмскои земли оу Столнѣ** (Стон) **вь храмѣ прѣсветые Богородици**“[2], г. Јастребов олако узима. — Као и оно, што се поуздано зна, да су у Стону, Рту и другим обложњим острвима православне цркве и српски православни становници били у великој већини у вријеме владавине Немањића; па и онда, кад је дечански краљ уступио Дубровчанима: Стон и Рт, по уговору је остало да српски поп служи у српској цркви[3]. А многи су се иселили. Међу тијем зна се и

---

[1] Farlati, t. VIII. p. 48. То је Lequien, који је писао о источнијем патријаршијама.

[2] Pamàtky, Шафар. стр. 59.

[3] Monumenta стр. 108. — Annali di Ragusa lib. II. p. 54—55.

то, да се је богомилска јерес била јако укоријенила и умножила у томе дијелу Захумља.

Г. Јастребов вели још и то: кад је био у Херцеговини 1875 год. да је чуо како народ приповиједа, да је била митрополија на Залому. Спомињући то мјесто, наводи, да су сада: хан и џамија на манастиру, гдје је била митрополија, додавши и ово: „Код свију херцеговачких јунака — међу најглавније мотиве свога хајдуковања они су сами ставили при народноме ослобођењу преобраћање џамија у цркве: будући су исте џамије постале од цркава“.

Истина је, да су на Залому турски хан и џамија; али нема никаквијех доказа, да је ту била владичанска захумска катедра. Ја сам лично био у Невесињу и на Залому и пажљиво испитивао Невесињце, тражећи каквијех год доказа и знакова; па нити ми знадоше о томе што казати, нити нађох оно, што тражих. Прем да ми неки казиваше, да се прича, како је на Залому била негда српска црква. И више ништа.

Ваља да нијесам погодио, као мој пријатељ Јастребов, на онога, који би о томе што више знао.

На Залому има остатака од старога римског гробља, које народ зове: „грчко гробље“.

Док се боље прегледа Залом и проуче извори и листине, онда ће се моћи, што опширније и поузданије о томе питању проговорити. А за сада се осим свега осталога противи тврђењу Јастребљеву, да је Залом мјесто захумске епископске катедре, и она примједба на 36 стр. изврсне расправе ученога С. Новаковића: „Српске области X. и XII. века“, у којој вели између осталога: да је Залом од Захльмь, морао би данас гласити: Заум, или Захум“: а то не стоји.

Има једна мала црква без икакве архитектуре, без живописа и без натписа близу села Братача крај невесињскога поља далеко од Залома један час. Храм јој је: Успеније Богородичино; у њој се служи.

По облику и грубој архитектури види се, да је сеоска црквица из доба турске владавине.

Не стоји ни оно, што каже за херцеговачке јунаке — „хајдуке“ — да им је први мотив хајдуковању претварање џамија у цркве; јер се зна, да им је права и једина побуда била, освета над зликовцима. Ма, да би и покрај тога жељели претворити све џамије у

цркве, опет ми није познато, да су и једну циглу џамију до сада претворили у цркву.

Ако ово није довољно мојему пријатељу Јастребову, а он нека изволи показати мјестимице, која је џамија у Херцеговини, гдје и које године претворена у цркву? — А нема никакве сумње, да су многе цркве у Херцеговини, Босни и Старој Србији у XV и XVI вијеку претворене у џамије.

Овдје ми није намјера, да браним џамије, него факте и истину.

Г. Јастребов иде још даље, и одлучно одриче, да је и Стон у Захумљу!

Ово је очевидна супротност свијем: крисовуљама, љетописима, листинама и читавијем књигама, у којима се спомиње од најстаријих времена, да је Стон у Захумљу, што је неоспорна историјска истина, о којој су до сада сложни сви бољи историци и земљописци домаћи и иностранн,[1]

[1] Нека Јастребов и Голубински, који сумњају да је Стон у Захумљу, прочитају само прије споменуту најновију историско-ђеографијску студију Новаковићеву: „Српске области X и XII века пре владе Немањине" — Београд 1879 год., па онда ваља да не ће сумњати. — Остале писце, књиге и листине о Стону, да је у Захумљу било би сувишно спомињати.

Ја управо не могу да појмим, шта је могло навести г. Јастребова на таку крупну погрјешку, и кажем: да је мало дубље проучио то питање, узевши критично на око све изворе, онда би, јамачно, видио, да је то, што вели за Стон, права иронија на историју.

3.

У IX је чланку, као што сам већ споменуо, критика о имену Црне горе.

У мојему дјелцу: „Црна гора“ дотакао сам се између осталога и питања: кад је и од чега тијем именом прозвана, упоредив разна мишљења писаца о томе, закључио сам, да је Црна гора прозвана тако по имену њезина владаоца: Ивана Црнојевића, којега су Турци са зетским митрополитом стјерали у њезине кршеве 1482 год. До тада је садашња Црна гора била саставни дио Зете. А од тога је доба постала политичка државица под именом: „Црна гора“.

Прем да ово питање није од велике важности ни у тој мојој расправи ни овдје, опет ми је мило, што је мој пријатељ Јастребов пронашао, да се је Црна гора тако звала и

прије него што се је у њу досeлио Иван Црнојевић.

То своје тврђење потkријепио је наводима из овијех извора: крисовуља краља дечанскога од 1330 год.[1]; крисовуља краља Милутина на Цетињу, коју сам и ја у изводу споменуо у чланку: „Врањина у Зети и крисовуље на Цетињу“[2]; Acta archivi veneti[3] и Monumenta serbica[4].

Сви ови извори били су ми познати и онда, кад сам писао расправу: „Црна гора“, у којој сам се дотакао и њезина имена; па сам мислио онда, као што и сада мислим, да то име у те двије крисовуље, није садашња Црна гора.

Ево дакле за што: разгледајући крисовуљу краља дечанскога Стефана, нашао сам, да оне Црне горе, које су споменуте на 95 страни Monumenta serbica: „**Црьнимь Горамь мєгю Плакомь и Боудимломь**“, и које наводи г. Јастребов у потврду својега мишљена, нијесу

[1] Monumenta serbica стр. 88—95.

[2] Гласник Срп. ученог друштва књига XXVII стр. 187.

[3] Acta archivi veneti. t. II p. 294.

[4] Monumenta serbica, стр. 538.

садашња Црна гора, него су планине, као што се јасно види, међу Плавом и Будимљем.

Ова су мјеста по ондашњој политичкој подјели и топографији спадала у Плавску жупу у горњем Полимљу, а никако у Зету, ни у садашњу Црну гору[1].

По овоме отпао би навод из те крисовуље у критици г. Јастребова, који између осталога вели: „У Дечанскога крисовуљи није само Црна гора овим именом названа, него су и границе означене, које недају двоумити, да се баш о садашној Црној гори говори“ и т. д. наводећи она имена, која сам мало прије навео, биљежи исту страну споменуте крисовуље.

Овај навод, као што смо видјели, говори против мишљења и тврђења г. Јастребова.

И у крисовуљи краља Милутина оно мјесто, које гласи: „**нєще прндахъ ѡ Ўрне Горе ѡ Арбанас Васнлїа са децомь да ест такожде работннк св. Ннколе**“, мени се чинило, па ми се сада чини, да се ово не тиче садашње Црне горе. А г. Јастребов наводи и то у потврду својега мишљења о имену садашње Црне горе, — ма да

---

[1] По берлинском уговору 1878 год. та је стара, српска жупа дата Црној гори. Доцније је замијењена Баром.

у крисовуљи јасно стоји: „**Ѿ Чрне Горе ѡ Арбанас**“.

Ја сам прије мислио, па и сада мислим, да је то она Црна гора у Арбанији, која се арнаутки зове: „Малезија“, т. ј. Црна гора.

Имавши на уму ту арбанашку Црну гору, кад сам писао споменуту расправу, ја сам сматрао и оно, гдје се и у другим изворима спомиње име: Црна гора; да се под тијем разумије: Малезија.

Али као год што ова два навода говоре против мишљења и тврђења г. Јастребова, тако је исто његов један други навод јак доказ, да се је садашња Црна гора, заиста, звала тијем именом и прије него што се је у њу повукао Иван Црнојевић. И то оно мјесто у актима мљетачке архиве, где стоји: „Jtem guia petebat prefatus illustris dominus despotus catunos Cernagore“[1].

Ја се радујем, што је та моја расправа о Црној гори изазвала пажњу писаца, да се то питање о њезину имену, које сам онда сматрао онако, као што мало прије рекох, још дубље претресе и на чисто изведе.

---

[1] Acta archivi ven. t. II p. 294.

Осим г. Јастребова та је расправа покренула и познатога историка: архимандрита И. Руварца, који ме „повуче на суд“ за то име у „Прилошцима к објашњењу српске историје“[1].

Г. Руварац наводећи оно исто мјесто, које је навео и г. Јастребов у својој критици из аката мљетачке архиве, гдје стоји име: Catunos Cernagore“ у уговору између Ђурђа Бранковића и мљетачке републике од 1435 год., замјера ми овијем ријечима: „Дучић приложио је опису своме Црне горе читав каталог свакојаких списа о Црној гори, што баш није тако нужно било, као што је нужно било, да је прочитао и проучио листине из Млетачког архива, те би нашао и ово име“, и т. д.

На ову ћу замјерку одговорити с неколике ријечи поштованоме архимандриту Руварцу: ако онај каталог, који сам приложио спису Црне горе, није нужан њему, јамачно је многима другим нужан.

Више одличнијех, иностранијех писаца и дипломата, који нијесу били у Црној гори, а жељели би је познати по књигама и списима,

---

[1] Засебни истисак из Гласника срп. уч. друштва књ. XLVII стр. 36.

питали су ме у више прилика: шта има написано о Црној гори, и како би се могло то знати.

То ме је побудило, да приложим тај каталог к спису Црне горе[1].

А да сам прочитао све листине и изворе и оне, које није споменио г. Руварац, моћи ће се увјерити из овога реферата. За што се пак нијесам њих држао у мојој расправи о имену Црне горе, то сам мало прије казао.

Г. Руварац, до сада је у својим расправама потврдио своју обилату историчку спрему и кртички дар; али ми се чини, да је у неким његовијем расправама мало мање онога, што Французи веле: „esprit pointu," не би изгубиле ни најмање од своје вриједности.

Завршујући овај реферат, мишљења сам, да се ти чланци г. Јастребова штампају у Гласнику, колико ради нове грађе за српску црквену историју, толико и ради тога, да се изнесе на јавност и његово мишљење и тврђење

[1] По што ми није било могућно, да прикупим све што је о Црној гори написано од како је поменути каталог наштампан до данас, то га као непотпуна, сада не уносим у ову књигу.

о првобитнијем мјестима владичанских катедара: зетске и захумске, које је св. Сава установио, и имену Црне горе.

У Биограду 1878 год.

„Гласник 48“

Редовни члан
Српскога ученог друштва,
Н. Дучић,
архимандрит.

III.

БИЉЕШКА

о

мажуранићеву спјеву:

«Smrt Smail-age Čengića.»

Овај класички спјев, којим се је његов автор прославио, дочекао је шесто диботно издање у Загребу 1876 год.

Критика је у своје вријеме изрекла о њему свој најповољнији суд, а особито је др Марковић (професор философије у свеучилишту у Загребу) научно и опширно истакао у предговору тога најновијега издања, његову праву вриједност, и оцијенио га: с појетске, умјетне и естетичке стране.

Кад га год критика узме на своје решето, вазда на ново засја, као жежено злато, и остаје најљепши пјеснички умотвор у српској и хрватској књижевности, који ће у њој напоредо с „Горским вијенцем" бесмртнога Његоша

трајно блистати, као „алем-камен драги“ у круни.

Покрај свега тога находим, да треба истаћи неколике опаске о Новици Церовићу, колико историје ради, толико и онијех читалаца, који би мислили, да је, заиста, Новица Церовић онакав, какав је приказан у томе Мажуранићеву спјеву. Истаћи ћу још и неколике топографијске гријешке које се находе у њему.

Док је Смаил ага Ченгић (први јунак тога спјева) карактерисан тачно с особинама и страстима бега феудала, силне потурице и самовољна необуздана зулумћара; дотле је други јунак: Новица Церовић у неку руку нагрђен; јер је приказан, као Ченгићев каваз и потурица! који се одмеће од Ченгића; бјежи у Црну гору; каје и покрштава!

Рећи ће се, може бити, да је у Мажурановићеву спјеву идејални јунак, Новица, а не онај, који је, заиста, скупио чету 1840 год., повео је и ударио на Ченгића на Мљетичку у Дробњацима, те му се уметнуо главом, и тијем славно осветио браћу владике Његоша, која су погинула на Грахову 1836 год., гдје је Смаил ага предводио турску војску.

То би му опет с друге стране била увреда, јер се тијем преноси његово јунаштво и слава на другога.

И ако је у појезији допуштено узимати измишљене карактере, предијевати имена и презимена, одузимати и придодавати атрибуте личностима по вољи и машти пјесниковој; овдје би, мислим, боље било, да је приказан прави, а не измишљени Церовић, онакав, какав је: Србин, хришћанин и јунак; који супрот стаје зулуму; освећује се зулумћару, крвопилцу, и бори се за: вјеру, слободу и домовину.

Може бити, да је прослављени пјесник замишљао, да ће то у онаком облику, како је у његову спјеву, имати већега ефекта, и не слутећи, да ће се тијем увриједити неизмишљени војвода Церовић.

*
* *

Церовићи су српска стара породица, која од старине живи у Тушимљи у Дробњацима. Они су свагда били, и данас су угледни херцеговачки јунаци, борећи се дуго против турске најезде, и отимајући се с другим Дробњацима и Ускоцима испод турске власти, док су

се најпослије помоћу Црне горе ослободили и с њом сјединили 1858 год. Не памти се, да се је икад и један Церовић потурчио. Они се, као и други Срби православни, диче, што су се одржали у хришћанској вјери, којом нијесу хтјели превринути ни за какво благо. — С тога је војвода Новица Церовић, по мојем мишљењу, и нехотично увријеђен, што је у Мажуранићеву спјеву приказан, као потурица и Ченгићев каваз! —

Осим тога у спјеву се помиње, да је Новица погинуо, кад и Ченгић на Мљетичку; а он је на супрот још и данас жив, и ако му је више од 70 година, доста крјепак и пун јуначкога духа, живећи постојано на својему имању у Тушимљи, замијенивши га у сенету на Цетињу најстарији му син, војвода Ђуро Церовић.

Писац се је овијех редака лично познао с војводом Новицом најприје на Цетињу 1862 год., а доцније био му је и у кући у Тушимљи.

Црногорски кнез Никола, походећи први пут Дробњаке и Морачу 1866 год. у јесен, позвао је и писца овијех редака на тај пут, те је имао задовољство, да види и те окрајке у Црној гори. Дошавши у Дробњаке, кнез зажели, да види између осталога и мјесто,

гдје је био шатор Ченгиќев онијех тренутака, кад је погинуо.

Ко нас је повео на то разбојиште — Мљетичак —?

Главом сиједи јунак, војвода Новица Церовиќ.

Милина је било гледати и слушати јунака тога трагичкога догађаја, како живо и разборито, приповиједа о томе покољу, показавши нам мјестимице, гдје је био Ченгиќев шатор, куда су други Турци око њега били размјештени, и с које је стране дошао Новица с дружином на Мљетичак, и ударио на Смаил-агу и т. д.

По том смо отишли с Мљетичка управо к Новчиној куќи у Тушимљу, гдје смо остали два дана, прегледајуќи кнез Никола народ, који га је ватренијем усклицима и живијем изразима радости дочекивао и пратио.

Отален смо отишли уз Тушимљу на Сировац и преко Јаворја у Морачу.

Бавеќи се код Новице, као што рекох, два дана, дође некако у разговору да му кажем, како сам читао у једноме лијепоме спјеву под натписом: „*Смрт Смаил-аге Ченгиќа*, да је и он (Новица) погинуо онда, кад и Ченгиќ.

Он ме зачуђено погледа, говорећи: „или је то шала, или збиља?“ — Ја му одговорих: „збиља“. — Новица, смијешећи се погледа у великога војводу Мирка, који му то исто потврди. Тада рече писцу овијех редака: „хе, кад је то тако, молим ти се, пиши томе г. пјеснику, ако га познајеш, да сам жив, надајући се у Бога и у здравље господарево, да још којега зулумћара, као Ченгића, смакнем с овога свијета прије него умрем“.

Бијах наумио, да му кажем и то: како се он и отац му спомињу у томе спјеву, као потурице! али, гледајући га, како се топи од радости, што је доживио, да види у Тушимљи у својој кући црногорскога кнеза, господара, гдје се је пролило много српске и турске крви, док су се најпослије Дробњаци, у којима је и Тушимља, ослободили и с Црном гором сјединили; па знајући да би му то увриједило његов српски, јуначки понос, прећутах.

*
* *

Смаил-агу је убио Новица, а главу му одсјекао Мирко Дамјановић, ускок с Малинска

О овоме је догађају штампана једна народна пјесма у Дубровнику 1849 год. А Вук

је Караџић у кратко описао тај догађај и штампао покрај тога још три народне пјесме у 4 књ. 1862 год.

То је нај истинитији опис тога трагичкога догађаја.

На пошљетку ћу споменути још само неколике топографијске гријешке у Мажуранићеву спјеву:

„Sluge zove Smail-aga“
„U sred Stolca kule svoje“;

напротив зна се, да Ченгићи нијесу никад настaвали у Стоцу Ризван-беговића колијевци, нити су у њему имали својих кућа, него у Гацку и Загорју.

Столац није у Гацку; него на западној страни Херцеговине близу Дубрâвâ око 30. к. м далеко од Гацка.

Тако је и Мљетичак пренесен из Дробњака у Гацко, који је далеко од Гацка на исток такођер око 20 к. м. Тушимља је пренесена у Морачу, која је далеко од ње на југ око 15 к. м. и раздваја их планина: Јаворје.

Оволико за сада[1].

---

[1] Ове сам напомене написао и послао уредништву „Viencâ“ у Загреб 1876 год. с молбом да их штампа у

IV.

ЕПИСКОПИЈЕ:

ЗЕТСКА И ДАБАРСКА.

1.

ЗЕТСКА ЕПИСКОПИЈА.

Имена епископа и митрополита, који су њоме управљали од 1220 до наших дана.

а, Епископија зетска, коју је св. Сава установио у првој четвртини XIII. в.

Може се поуздано тврдити по старијем љетописима, листинама и ресултатима досадашњијех истраживања на пољу српске црквене

своjему цијењеноме часопису. Уредништво их је држало нештампане до 1878 год. И тек их те године штампа у 7 броју „*Vienca*“, и то, како се види, с намјером да докаже: како Церовић није увријеђен, што је онако приказан у Мажуранићеву спјеву, и да побије једну „*тајанствену изреку*“ професора у биоградској гимназији (сада у великој школи) Св. Вуловића у „Годишњици“; изреку, у којој се назире сумња о аутору тога спјева и т. д.

историје, да је први архијепископ српски, св. Сава установио зетску епископију у првој четвртини 13. в. на Превлаци, у манастиру св. арханђела Михаила.

Очитујем, да ми је неугодан тај начин, којим је уредништво „*Vienca*“ објелоданило те моје напомене, које ми је могло вратити, кад му нијесу биле повољне, као што сам му тако и писао, кад сам му их послао; него их држати при себи 2 год., и по том их штампати с другом двоструком намјером, а не с оном, каквом су написане и послане да се штампају! — Па ни то није било доста уредништву, него је још по својој вољи изоставило у рукопису моjему неколика цијела ретка и промијенило више мојих ријечи! — Ђа и натпис је изостављен, и моје напомене утурене у облику писма у уредников чланак под натписом „*Novica Cerović*“! те, док се не прочита тај чланак, не може се видјети ни знати, да су и те моје напомене у њему, које су иначе засебна цјелина! --

Све ово уједно покренуло ме је да ове своје напомене пошљем уредништву „Српских илустрованих новина“ онако, како сам их био послао уредништву „*Vienca*“ 1876 год. с молбом да их штампа.

По што се тако не окрњене наштампају, тада, ко би хтио да их критикује, или уплеће у полемику за одбрану Мажуранићева спјева и т. д., нека му је просто. Али ни по што онако, како је уредништво „*Vienca*“ поступило.

Што се дотиче „тајанствене изреке“ вриједнога књижевника и критичара Св. Вуловића у „Годишњици,“ коју A. S. срдито побија у „*Viencu*“ за 1878 год., и која је наслоњена на ријечи омиљенога пјесника Љуб. Ненадовића, како је Његош дао свој спјев о Смаил-аги и Церовићу некакву путнику и т. д., ја не ћу одрицати да славни пјесник Његош није имао и какву појему о

Превлака је острвић у которском затону по дно грбаљске жупе.

На њу се доходи морем и сухијем, јер је с источне стране море са свијем плитко; те се може и пјешице прелазити (особито љети) по камењима, која су размјештена од обале до острвића на корак један до другога.

Прем да зими, кад море бјесни и нарасте, покрије то камење (скакала); па се тада може и с те стране довозити лађицом на Превлаку.

Простор између мора и високијех брда негда зетскијех, а сада црногорскијех од Но-

---

Ченгићу и Церовићу; али смијем с поуздањем тврдити: да спјев прослављенога пјесника Мажуранића о смрти „Смаил-аге Ченгића" у онаком духу и облику, како је наштампан и т. д. није Његошев умотвор. Ко би друкчије тврдио, чинио би неправду ђенијалноме пјеснику И. Мажуранићу.

Уредништво је „*Vienca*" истакло карактерне разлике између појезије Његошеве и Мажуранићеве, с којима се слажем, додавши још и ово: Његош не би никад учинио оне гријешке, које сам у напоменама истакао из Мажуранићева спјева о Новици Церовићу, његовом оцу и топографији и т. д. А војвода Новица Церовић, ако находи да није увријеђен (прем да нехотично), као што тврди А. Š. у „*Viencu*", кад му се каже, да је био „потурица и каваз" у Ченгића, и да се „каје и покрштава" (само ово показује да није Његошев спјев), мени то баш нимало није криво.

У Биограду 1881 год.

„Српске илустроване новине" у Новоме саду.

вога до утока Бојане у море назива се у старијем листинама и љетописима у неким: „диоклитиское", а у неким: „зетское поморие"

Садашње име: „Бока" (Boche di Cattaro) италијанско је; одомаћивши се у нашему народу од онога доба, од како су Мљечићи пружили своје грабљиве руке на Котор и друге градове у зетскоме приморју.

Превлака је на лијепу мјесту у затопу которскем, и вазда је била знатна у грбаљској жупи.

На њој је био у старо доба један градић (castellum), који спомиње и поп Дукљанин у својој хроници [1].

Остаци од тога градића виде се и данас на Превлаци. А рушевине манастира св. арханђела Михаила јасно свједоче о својој негдашњој величини. Народ у Боци још јасније прича о зломе удесу тога знаменитога манастира, за који

---

[1] Post haec filii Leghech, perpetrato fratricidio seu homicidio, caeperunt dominari terram patre eorum residente in culfo de Cattaro in loco, qui Trajectns dicitur, ubi castellum sibi construxerat et curiam. Dr. Crnčić, стр 40.

веле: митрополит црногорски Василије и Симо Милутиновић, сваки у својој историји Црне горе, да га је сазидао српски првовјенчани краљ Стефан[1]. Ја бих рекао, да је тај манастир један између најстаријих у Зети.

Међу тијем мисли се, да је Стефан Немања узео св. арханђела Михаила за покровитеља својега дома, а св. првомученика Стефана за покровитеља српске државе.

Манастир се овај назива у старијем љетописима и листинама: „**славнии монастир**“, у некима: „**арьхистратига**“; а у некима :„**архангела Михаила**“.

И доиста је био у средњем вијеку чувен и славан у толикој мјери, да се име острва, на којем је, поред имена арханђела Михаила, није ни спомињало.

Само је у крмчији зетскога епископа Неофита од 1262 год. споменуто уз име манастира и име мјеста: „**вь цркви архангела Михаила на мѣстѣ Прѣвлацѣ**“[2].

---

[1] Ист. Ц. г. митр. Василија Москва 1754. год. Ист. Ц. г. Сима Милутиновића. Биоград 1835.

[2] Григор. стр. 182 и 183. В. Јагић Star. knj. VI. Загреб 1874 год.

Мимогред ћу овдје споменути, како се нашло историка̂ у наше доба, који су доказивали, да зетска епископија није била на Превлаци[1]. Али то нијесу могли доказати.

Полемика је о томе вођена; пера су ломљена; и битку су изгубили противници Превлаке; јер ни један доказ ни запис историчке вриједности нијесу могли изнијети у потврду, или барем за оснажење својега мишљења.

Управо ме је то и потакло, да се повратим на ово питање и напишем ову расправу, тврдећи и сада, да је заиста св. Сава српски установио катедру зетске српске епископије у манастиру св. арханђела Михаила на Превлаци.

Доказе сам за то црпао из овијех извора:

1. Pamatku, 1851 год. Праг. На 59 стр „втораго епископа поставлѣють оу Ѕете дїоклитїнскомь поморїоу вь храмѣ архїстратїга Михаила".

---

[1] Да је зетска епископија била на Превлаци тврдили су: г. епископ Петрановић, шемат. јепарх. бококот. и дубров. 1874 год.; писац ове расправе у 41 и 48 Гласн. Срп. уч. друштва; Голубински је само констатовао да је на Превлаци, Крат. очер. и т. д. Москва 1871 год., стр. 466; тако и С. Новаковић, Срп. Обл. X. и XII. в.

Против: И. Јастребов, 48 Гласник; Св. Никетић, Сион 1874. стр. 24 и неки писац под „S“ у брошири: „Crkva katolička i vjeroispovjedanje istočno“. Zagreb 1875 год.

2. Monum. S. 1853 год. Беч. На 50 стр. запис у цркви св. Петра и Павла у селу Богдашићу у околини которској, коју је сазидао зетски епископ Неофит 1269 год.

Између осталога стоји: „създах храм сиї къ ѡбласть светаго Михаила."

3. Животи краљева и архијепископа српских, Даничић 1861 год. Биоград на 304 стр: „Єєстатие бысть єпископь славнаго монастира арьхангела Михаила вь странѣ зетсцѣи; тоу бо и прьвѣє приѥть мнишьскыи ѡбразь".

4. Monum. spect. histor slavor. meridion. v. I. Загреб 1868 год.

У повељи, која се ту находи, дужда мљетачкога од 10 маја 1309 год., а упућена мљетачким конзулима у Котор за накнаду штете, коју су двије мљетачке куће имале, кад им се је сломио брод у приморју.

Ту се вели између осталога и ово: „de casa Contareno et de casa Barbo, quorum fuit galea cum mercationibus que passa fuit naufragium super Catarum."

За исплату штете учињена је погодба „cum episcopo sankti Mehaelis“, стр. 239—240.

5. Гласник XIII, Срп. учен. др. стр. 368 „Item dechiaremo che per li confini de Cataro a quelli del mitropoliti e dela Zupa de san Michiel“.

6. Историја Црне горе митрополита Василија, Москва, 1754. год.; Сима Милутиновића, Биоград 1835. год.

7. Историчко-географска студија д-ра К. Јиречека „Die Handelsstrassen und Bergwerke im Serbien und Bosnien“, Праг 1878 год. на 21 стр. „Als locus Trajectus (= Prevlaka) in culfo de Cataro; Hoch die Fürsten aus der Dynastie Balšas pflegten 1360 — 1390 Sowohl in st. Michael von Prevlaka; — Respondere Metropolito s. Michaelis non dando ci aliquid de blado — And 1366 od san. Michel in lo golfo de Cattaro“.

8. Крмчија иловичка од 1262 год., писана зетском епископу Неофиту „въ црькви арханьгела Михаила на мѣстѣ Иловицѣ[1].“

[1] Григоров. стр. 182 и 183.

Има још извора, које бих могао овдје навести; али не находим за потребно.

На питање: гдје је „Иловица“? Ја не бих за сада знао одговорити друго, него да изнесем претпоставку, да је на Превлаци, и то оно мјесто, гдје је био сазидан манастир, које је, као и име: „Превлака“, у засјенку поред имена манастира.

У животопису св. Саве српскога, који је превео с рускога покојни Д. Нешић, професор биоградске богословије у „Гласнику“ VIII. стр. 185 споменут је: „Дреп, — код цркве архангела Михаила близу „Дрепа“.

И за „Иловицу“ и „Дреп“ дознаје се само по записима, који се находе у Русији. Иначе: ни у српскијем књижевнијем старинама, ни у актима мљетачке архиве, колико се до сада зна, ни у старијем ђеографијама, ни у нашем народу нема тијех имена. Нема их ни у Даничићеву рјечнику из књиж. старина.

Док критика не раскрсти с тијем именима, ја се нијесам много на њих обзирао; јер ни за длаку не смегају, да се по споменутијем изворима одреди најстарије мјесто зетске епископије од св. Саве.

Ове би наводе најбоље потврдили записи, којих је, јамачно, било на Превлаци, и може

бити, да их има и сада на њој у земљи и међу развалинама.

До сада је нађен на комаду гробне плоче само један запис с ћирилицом; наводећи га овдје по снимку, који се находи у Народној библиотеци у Биограду бр. 388, а поклонио га не давно г. Ст. Новаковић.

Запис је врло замршен, и Новаковић се је, као признати стручник, трудио, да га размрси. Рус Качановски, путујући по јужнословенским земљама ради књижевне и научне сврхе, читао је такође превлачки запис. Његово је читање штампано у „шематисму епархије бококоторске и дубр. за 1882 год. стр. 34. Читање је Новаковићево поузданије, разликујући се у неким ријечима од читања Качановскога.

Износећи овдје тај непотпуни запис (који се за сада није могао боље прочитати) по споменутом снимку, и који није у свему тачан, дужан сам изјавити за њ лијепу захвалност својему поштованоме пријатељу, Ст. Новаковићу.

„**Г . . . лежи племенити гнь Гурашь унукь Стефана цара Уроша крат** . . . (не могу да се прочитају 3 слова) **кы у цара у Стѣпана трети** (ове су три ријечи у Новаковића неразмршене)

витеꙁ ѹписа се и прѣстави се мца спбра. .є. дьнь“.

Овај сам запис навео овдје само за то, да се види, како их је било на Превлаци.

По свој прилици овај је Ђураш из оне властеоске породице у Зети, која се је звала: „Ђурашевићи“ и о којој је архим. Руварац расправљао у XLVII. Глас. Срп. уч. друштва стр. 206—212.

Да је катедра зетске, српске епископије била на Превлаци у манастиру св. арханђела Михаила, то се довољно види из горњијех навода.

С овијем смо дакле питањем на чисто. — Али одмах за овијем излази једно друго: кад је та катедра премјештена с Превлаке у унутрашњост Зете?

У домаћим љетописима до сада се није нашло о томе ништа забиљежено; те се за сада још не може тачно одредити година њезина премјештаја.

Међу тијем зна се, да је већ није било на Превлаци 1455 год. А манастир је св. арханђела Михаила и тада још служио.

За ово се находи потврде у повељи мљетачкога дужда Фрања Фоскари од 22. маја

1455 год. по Фарлату и Колетију, у којој се заповиједа кнезу которскоме по молби бискупа которскога Бернарда да настоји, како би православни становници округа которскога давали доходак бискупу и клиру католичком у Котору онако исто, као што су давали митрополиту „шизматичком“.

Под овијем се разумије зетски православни митрополит.

Ту се набрајају српске цркве и опћине ове: св. Михаила и св. Марије на Превлаци; св. Петра у Богдашићима; св. Александра у Љешковићима; св. Николе у Луштици; и свијех осталијех цркава, и црквица, које је митрополит „шизматички“ имао под својом влашћу у которском заливу[1].

По овоме могло би се претпостављати, да је премјештена у првој четвртини 15, или још на крају 14 в.

Послије смрти цара Уроша нови зетски владаоци Балшићи били су у великоме непријатељству с Которанима најприје с међусобнијех задјевица, пак што су се подвргавали под заштиту храватско-угарскога краља Људе-

[1] Српско-далм. магаз. за 1849 год. стр. 167 и 171.

вита I[1]; за тијем под Твртка краља босанскога за кратко вријеме; и најпослије под мљетачку републику, који су обично били под заштитом српскијех владалаца.

Балшићи су још 1369 год. завојштили на Котор и немилице опустошили његову околину.

Зна се, да је по смрти цара Уроша сналазила несрећа за несрећом српску царевину: с једне стране Турци, с друге Мљечићи, с треће Маџари освајали су комад по комад српске земље. Република је већ била освојила у 15 в. неке градове и жупе у приморју зетскоме: нешто оружјем; нешто уговорима; а нешто подмићивањем и поткупљивањем слабијих и себичнијих великаша!

У таким мучнијем приликама и честијем промјенама пријатељства у непријатељство између: Балшића, Которана и републике мљетачке, а доцније и Црнојевића; није могао ни зетски српски митрополит остати даље на Превлаци, којега мљетачка република назива „шизматиком“?! — Морао је дакле премјестити своју катедру у унутрашњост зетске државе онамо, где је још била своја и независна.

---

[1] Rad jugosl. akad. k. II. стр. 93.

Еле: нешто сужавање зетске државе, нешто дивљи ратови између Балшића, Которана и мљетачке републике; а нешто и вјерска нетрпљивост; — узроци су, што је српска владичанска катедра премјештена с Превлаке у унутрашњост Зете.

У времену црнијех дана српске историје између друге половине 15 и прве 16 в. находи се срушен славни манастир св. арханђела Михаила на Превлаци!

По опћем и живом предању народном у Боци мисли се, да је неки Друшко Которанин — по наговору и миту которске и мљетачке латинштине — отровао 72 калуђера на Превлаци.

Ну, ко је срушио манастир св. арханђела Михаила, и јесу ли, заиста, отровани калуђери у њему, о томе домаћи савремени љетописи ништа не говоре.

А оно, што је о томе споменуо Симо Милутиновић у историји Црне горе[1], то је, по мојему мишљењу, ўзео из народнога предања у Боци и Црној гори.

---

[1] Ист. Црне Горе Сима Милутиновића, стр. 12.

Манастир је на Превлаци срушен у оно доба, кад но су се прегонили и крвили Турци и Мљечићи око освајања зетскога и травунскога приморја, и кад но су кадије турске судиле у Рисну и Новоме.

С тога питање: ко је срушио српски манастир св. арханђела Михаила на Превлаци? остаје још исторички нерасвијетљено и неријешено.

Мљечићи су више пута били притијешњени од Турака у: 15, 16, 17 и 18 в.; па су се, наравно, старали, да Зећане, доцније Црногорце, покрај свијех неправда, које су им чинили, имају уза се у ратовању против Турака.

То је био нај јачи узрок, што је Црна гора могла дуго да одржи под својом влашћу у приморју: Брајиће, Поборе, Маине и један дио земље, између граница которскијех и будљанскијех до мора[1]; а црквену јурисдикцију у цијеломе приморју управо до времена француске окупације 1806 — 1814 год, А од поменутијех опћина остали су по неки дијелови под црногорском влашћу до 1838 год.

---

[1] Хрисовуља Црнојевићева на Цетињу, Ист. Црне горе С. Милутиновића стр. 10—13.

Овдје би ваљало показати, у који је манастир у унутрашњости Зете пренесена митрополитска катедра[1] с Превлаке: или у манастир св. Николе на острву Врањини у Скадарскоме језеру? или у манастир Пречисте у Крајини, која је између језера, Црмнице, приморја барскога и Скадра? или у манастир св. Николе у Брчелима у црмничкој нахији, гдје су Балшићи имали свој двор?

У крисовуљи Балше Ђурђевића од 1417 год., која се чува на Цетињу, а објавио сам је 1870 год. у „Гласнику XXVII. стр. 190 и 191; кад се у њу дубље погледа, назире се, да је катедра зетскијех митрополита била у манастиру Пречисте у Крајини за вријеме Балшића. То је и г. Јастребов опазио, што се може видјети у XLVIII. „Гласнику".

Манастир је Пречисте један између најстаријих српскијех манастира. У њему је попогребен српски «краљ" св. Владимир и „краљица" Косара.

---

[1] Цар Душан подигавши српску архијепископију на патријаршију 1346 год. уздигао је главније српске епископије на митрополије; с тога се и ова послије 1346 год. не спомиње „епископија", него „митрополија".

По уговору између великога војводе Стефана Црнојевића и Ивана Болани, мљетачкога начелника у Скадру од 1455 год., који је склопљен на Врањини, такође се може сматрати, да је била тада та катедра у споменутој Крајини. Ту се између осталога вели: „perchie quelo bitropoliti de Craina el se chiama bitropoliti de Xenta'."

Осим тога у томе се уговору признаје зетскијем митрополитима црквена јурисдикција над православнијем црквема и свештенством у Крајини под мљетачком влашћу.

Послије тога уговора врањинскога није прошло много година, а Турци отму и Крајину од Мљечића. Тада је катедра митрополитска премјештена из Крајине у манастир св. Николе на Врањини за кратко вриjеме.

Митрополити се зетски нијесу одрекли црквенијех права у цијеломе приморју ни онда, кад но је потпало под власт републике мљетачке, и, кад но су се повукли у унутрашњост Зете.

Ну, видјели смо, да неке српске жупе и опћине у приморју никад нијесу са свијем

---

[1] Acta archiv. ven. v. II p. 456.

потпале под мљетачку републику. — А зна се опет с друге стране, да су Балшићи и послије њих Црнојевићи имали своја солила у грбаљској жупи до краја 15 в. и онда, кад су били: Котор, Будва и неке опћине у приморју са свијем под мљетачком влашћу.

Кад су Турци освојили и Крајину између: Скадра, језера, Црмнице и мора, тада је Жабљак био Црнојевића пријестоница не далеко од Врањине, која је била под њиховом влашћу, док и Жабљак.

Онда, кад је Иван Црнојевић био нагнат навалом и силом турском, да напусти најпослије и Жабљак, преселивши се у градић Обод у садашњу Црнојевића ријеку, прешли су с њим на Обод у метох св. Николе врањинскога тадашњи митрополит зетски: Висарион и епископ Вавила 1482 год.[1].

За тијем је Иван Црнојевић сазидао на Цетињу себи двор, а митрополиту манастир св. Богородице, гдје су се и један и други населили 1485 год.

На Цетињу су оба умрли и сахрањени.

Иванов отац и мати: Стефан и Марија сахрањени су у богородичиној цркви на Кому

[1] Хрисов. Ив. Црнојевића на Цетињу од 1485. год.

у Скадарскоме језеру између Жабљака и Врањине, који је под црногорском влашћу.

На Кому је био мали манастир, задужбина Стефана Црнојевића. За вријеме турске владавине запустио је, а црква је остала не срушена; у њој се је служила литурђија.

У рату између Црне горе и Турске 1862 год., Турци су запалили цркву на Кому. Кад је послије рата 1863 год., поправљена и освећена, тада је писац овијех редака био у њој.

Црква је врло мала. У њој су 4 гроба један до другога равни с патосом. И та 4 гроба заузели су готово сву ширину цркве. Крајни су гробови: с десне стране Стефанов; а с лијеве Маријин с натписима; међу њима су два гроба без натписа.

На Стефанову гробу: „**Сїа плоча деспота: Степана воеводе Мулеша Црноевића**“.

На Маријину гробу: „**Сїа плоча госпоге Маре**“.

Из првога се записа дознаје, да је Стефан био: „деспот“, и да се звао: „Мушеш, Црнојевић“.

По пошљедном премјештају зетскога митрополита, ласно се могу разумјети и они — с

Превлаке и из Крајине. Јер, као год што су се зетски владаоци повлачили испред силе и најезде турске и мљетачке у унутрашњост сужене зетске државе, док су се најпослије зауставили на Цетињу под Ловћеном међу брдима и стијенама; тако су се и митрополити зетски премјештали, да би се одржала покрај државне и српска црквена независност.

Већ сам споменуо, како су зетски митрополити и по пресељењу с Превлаке задржали помоћу зетскијех владалаца црквена права у приморју.

Та су права одржали и онда, по што су се на Цетиње премјестили.

Находи се потврде, да су така права имали и у ономе дијелу Зете, што је потпадао под турску власт; прем да с прекидањем ћа до доба владике Данила Његоша.

У синђелији Даниловој, коју му је дао патријарах српски Арсеније названи: „Црнојевић,"[1] кад га је завладичио 1700 год. —

[1] Овај је патријарах родом из Бајица с Цетиња; али није од племена Црнојевића, јер од прве десетине 16 в није било ни једнога Црнојевића у Црној гори. Они су се одселили у Мљетке и изумрли у Италији прије него се је и родио Арсеније, који је узео презиме: „Црнојевић" с рачуном, да добије већу важност у народу.

набрајају се: мјеста градови, опћине и племена у опсегу цетињске митрополије у сва три политична дијела.

„**Поставихѡмь его въ боголюбственнѡмь степени архьїеренском да въспрїиметь выше имѣнꙋ їепархїю глаголю скеньдерїнкꙋю, въ нѣнже именꙋют се мѣста сїа, прѣе: Црна Гора, и племѣ Грьбаль, Паштроевиће, Кртоли, Лꙋшица и градъ Баръ, градъ Скадарь и градъ Ꙋцинь и градъ Подгорица и Жабьлꙗкъ, и въ племе Ꙁе́та и Кѵѵн, Васоевиће, Братоножиће, Пиперн и Белопавловићи**“[1].

У те све градове и племена није било слободно доходити црногорскијем митрополитима; него су доходили: или рашки, или призренски.

А послије 1702 год. та су права црногорскијем митрополитима са свијем закраћена и у ономе дијелу Зете под турском влашћу, гдје су дотле смјели долазити, због покоља потурица у Црној гори и честијех ратова између ње и Турске. — А поглавито, што се

[1] Ист. Црне горе Симе Милутиновића. стр. 31.

Црна гора у скоро удружила с Русијом, која је грдне ране задавала Турској.

А у ономе дијелу, што је био под мљетачком влашћу, задржали су, као што сам споменуо, црквену јурисдикцију уз пркос свјема тешкоћама, које су имали да савлађују, све до 1808 год.

За ово се находи потврде:

а) У уговору између Ђурђа Бранковића (намјесника деспота Стефана Лазаревића у Зети) и мљетачке републике 1426 год.

„Item havemo dechiarido chel Metropoliti habia le soe jurisdicion e usanze per tute le giexie a la fede schiava, cussi in lo lago como in l' altro paise de la prefata signoria, cussi como havein el tempo del signor Zorzi Strazimir e de misser Balsa"[1].

б) У уговору врањинском између Стефана Црнојевића и мљетачкога начелника у Скадру Болани 1455 год.

„. . . . . et volemo de quele non poder esser arcivescovo Latin in

---

[1] Acta archivi veneti II, p. 265.

Craina, noma desse messo bitropoliti de la fede Sciava: perchie quello bitropoliti de Craina el se chiama bitropoliti de Xenta"[1].

в). У декрету дужда мљетачкога Ј. Корнера, који је дат митрополиту Данилу Његошу 4 јуна 1718 год.

„На нову представку епископа Данила одлучено је у сенату, да поменутом епископу цетињском и скендеријском и његовијем пошљедницима остаје потврђена његова јурисдикција, да је поданицима закона грчко-српскога који су у његовој епархији, како старе, тако и нове наше владе, допуштено признавати горје поменутога за својега епископа"[2]. И

г) Што је фактички ова јурисдикција црногорскијех митрополита трајала, као што рекох, до 1808 год.

А те године и француске окупације у Боци Наполеон I — да би истиснуо црквену власт црногорскијех митрополита из Боке, — ус-

[1] Acta archivi veneti II. p. 265.
[2] Историја Црне горе Д. Милаковића стр. 130.

танови декретом од 19 септембра православну епископију за Далмацију и Боку, на коју је постављен: Венедикт Краљевић 1810 год., који је оставио ружно име због уније у Далмацији, и умрьо у Мљецима.

То је Наполеон учинио, по што никако није могао да задобије за своје планове митрополита црногорскога Петра I.

Кад је доцније 1814 год. Бока опет потпала под аустријску власт, то, што је Неполеон уредио дотично цркве, остало је непромијењено.

Тако прешавши Бока под црквену власт нове далматијске епископије, рећали су се архимандрити викари[1] православнијех епископа далматискијех и бокељскијех до 1870 год.

А те је године по настојању вриједнијех Срба бокељских, одобрењу православне црквене власти по прописима канонским и царском потврдом установљена нова српска епископија за Боку и Дубровник одјелито од далматијске с катедром у Котору.

Године 1871 наименован је за епископа те нове епархије: архимандрит и члан конзисторије задарске, г. Герасим Петрановић. У-

[1] Шемат. прав. епарх. бококог. и дубр. за 1874 год.

праву је примио 23 декембра 1872, а завладичен је 9 маја 1884 год.

Тако је дакле сада стара зетска епископија, коју је св. Сава српски установио прије 664 год., подијељена на троје:

Један дио независан с продужењем под цетињском митрополијом у црногорској држави; други под призренском митрополијом зависан (послије укинућа српске пећске патријаршије) од цариградске патријаршије у турској држави; трећи од 1808 до 1874 год. под далматијском епископијом; а од 1874 год. под новом боко-которском и дубровачком епархијом у аустријској држави.

Што се тиче уређења: манастира, цркава, поповина, духовнијех судова, свештенства оба реда и њихове образованости, може се споменути са задовољством нова бокељска епархија; а за то припада сва хвала ученоме и родољубноме епископу боко-которскоме, г. Герасиму Петрановићу.

Он је за 10 год. неуморнога рада уредио своју епархију тако, да може бити углед свијема српскијем епископијама и митрополијама.

---

6. Имена зетскијех епископа и митрополита од 1220 год. до наших дана.

Овдје ћу да покушам, и, колико се може, у хронолошком реду поређам имена епископа и митрополита, који су зетском најприје епископијом позније митрополијом управљали од њезина постанка до наших дана.

Прем да се у томе находи много празнине; јер готово за цио 14 в. не нађох, покрај све добре воље и нештеђенога труда, имена онијех епископа и митрополита, који су се у томе за српску цркву знаменитоме вијеку ређали на тој катедри.

А и 15 је в. већином празан.

Ако се у даљем истраживању пронађу имена епископа и митрополита зетскијех из ова 2 в., ласно ће се уврстити на своја мјеста[1].

Може се рећи, да је најпотпунији број митрополита од 1485 год. до данас; а то је од онога доба, кад је пренесена зетска митрополитска катедра на Цетиње.

---

[1] Сада сам уврстио Евтимија.

Ваља ми споменути још и то, да у низ епископа и митрополита зетскијех нијесам узео ни једно име из тројичкога требника из Пјеваља, која су објелодањена у XXIX „Гласнику" стр. 145 и 146 за то, што су, по мојему мишљењу, испреметана и исторички непоуздана. За сада их износим засебно по дно листа[1].

У потврду овога, што рекох, доста ће бити, да наведем из њега овај примјер: за епископију захумску на првом је мјесту епископ: „Иларије"; а за зетску: „Герман„. — Међу тијем находи се у Савиној крисовуљи на Цетињу, да је „Иларион" био први епископ зетски, којега је св. Сава српски завладичио.

По што се критички боље разбере и расвијетли тројички требник и имена владика у њему, ако се одрже, узеће се из њега и унијети у овај низ имена,

А ја овдје износим само она имена епископа и митрополита, која су исторички поуздана.

[1] „Герман, Неофит, Михаило. и Андрија" Гласник XXIX ст. 175. — У Новој Зети за год. 1890 св. VIII спомињу се црног. владике, за које се до сада није знало: „Венијамин, Никанор и Стефан." — Нема године, кад су били.

Превлака.

1.	Иларион спомиње се	1233 год.
2.	Неофит „ „	1262 и 1269 „
3.	Јевстатије „ „	око 1275 „
4.	Јован „ „	1292 „
5.	Михаило „ „	1305 и 1313 „

Крајина.

6.	Арсеније	1417 год.
7.	Јосиф	1453 „
8.	Евтимије	—

Врањина и Цетиње.

9.	Висарион	1482 и 1485 год.
10.	Вавила	1493 „
11.	Герман	1520[1] „
12.	Паво	1530 „
13.	Василије	— „
14.	Никодим	1540 „
15.	Ромил	1551 „
16.	Пахомије	1568 „
17.	Венијамин	1582 „

[1] Митрополити од Германа до Саве Очинића узети су из Милаковићеве Ист. Црне горе, а находе се записани у цетињскоме љетопису. Године су тако стављене по књизи: „Црногорских царства династ“. стр. 52. Вацлик. Петроград 1889. год.

18. Руфим		1631[1]	год.
19. Мардарије		1659	„
20. Руфим		1675	„
21. Василије		—	„
22. Висарион Бајица		1685	„
23, Сава Очинић		1697	„
24. Данило Његош		1700	„
25. Сава „		1735	„
26. Василије „		1760	„
27. Сава (опет) „		1766[2]	год.
28. Петар I. Његош		1785	„
29. Петар II. „		1833	„
30. Никанор (Далматинац)	. .	1858	„
31. Иларион Рогановић	. . .	1863	„
32. Висарион Љубиша	. 1882	1884	—
33, Митрофан (садашњи).			

Котор.

34. Герасим Петрановић (сад.) 1874 год.

---

[1] Спомиње се у једноме запису: „Єпископа чрьногорскаго и приморскаго кгр Роуфима . . . на Цєтиню“ 1708 год. Даничић у „Radu jugosl. akad. k. I. стр. 178.“ — Крст Руфима I на Цетињу 1640 год. „Starine књ. XXI“ Zagreb 1889 год.

[2] Био је и Арсеније Пламенац владика кратко вријеме за живота митрополита Саве, као помоћник.

2.

ДАБАРСКА ЕПИСКОПИЈА,

коју је св. Сава установио у првој четвртини XIII в.

Кад сам прије 10 год. нешто у кратко расправљао у XLII Гласнику Срп. уч. друштва између осталога и о дабарској епископији, коју је св. Сава установио, имао сам на уму поглавито, да докажем, како није била у херцеговачком Дабру поред оне у Захумљу[1].

Тијем сам хтио, да исправим неке писце и гријешке у уџбеницима црквене историје за богословију и средње школе у Србији, по којима се погрјешно учи, како је св. Сава основао једну епископију у Херцеговини; другу у Захумљу![2].

---

[1] „Гласник“ XLII стр. 167, 165.

[2] Историја цркве старозаветне и новоз. за Богословију, Београд 1853 и 1856. год. стр. 111: „Столице српски архијереја биле су: 1. у Захолмији (Ерцеговина): 2, у Стону (Приморје). — А у историји цркв. за средње школе ове исте гријешке с једном више —: „у Стону диоклитиском“! — ?

Доказавши, да није била у херцеговачком Дабру, ваљало је дакле тражити други — и у њему манастир св. Николе с епископском катедром.

Ну, како по српскијем земљама има више Дабара, било је онда, па је још и сада, врло трудно изнаћи, гдје је онај, — у којем је св. Сава установио епископију у првој четвртини 13 вијека.

Колико ми је познато, први је троношки љетописац напоменуо у својему љетопису, прем да a priori, да је столица те епископије била „въ Дабрехъ“ у вишеградској нахији [1]. Ова је његова напомена остала мртво слово на хартији; јер историци домаћи и инострани нијесу озбиљно свртали на њу своју пажњу. Хоће ли та непажња бити оправдана, показаће најпослије ресултати озбиљнога научног истраживања старина и тачан опис Добруна.

Међу тијем, док учени Рус, Гиљфердинг није написао неколико редака о Добруну у својим путнијем биљешкама 1857. год.[2], дотле се мало што о њему знало.

---

[1] Гласник V. стр. 87.

[2] Бос. Хер. и Стар. С. С. Петер. 1859. стр. 106—113

У Добруну је била стара варош на рјечици Рзаву и потоку Добруну, од које се и сада лијепо виде кућевни темељи и разпознају правци улица, а више ње на брду развалине старога града (forteresse). Град је срушен и варош запустјела у доба турске владавине у Босни. Нова добрунска насеобина, вели Гиљфердинг прије 25 год., броји: 20 кућа турскијех и 2 српске. Ту је и српска црква, у којој се служи литурђија три пута на годину. Била је порушена, па су је Срби из оне околине обновили 1822 год. Црква није велика храм јој је Благовјештење.

Ово се потврђује и у чланку Руварчеву: „О пећ. патр.“ Гласник XXIII. стр. 248 — „вь дар свѣтѣи богородици добрунстѣи вь лѣто 7123 = 1614[1].

По предању, које је сачувано у народу оне околине, стару је цркву добрунску сазидао Вукан жупан[2]; али се не зна, које године. Гиљфердинг ништа не помиње о какву манастиру у Добруну. А у предговору Вукова првога рјечника од 1818 год. стоји на страни

[1] Вид. запис добрунске цркве у овој књизи.
[2] То је погрјешно. Вид. „Манастир Добун“ у „Старинару“ год. II, бр. 1. ст. 18—23 од Љуб. Ковачевића. Он је то лијепо расправио.

XIX по беочинском номенику изриком манастир „Добрун“. Тома Ковачевић такође вели у својему опису Босне, де је у Добруну у вишеградској нахији био манастир православни[1]. По ономе, што се до сада зна, може се држати, да је у Добруну био манастир осим оне цркве, у којој се сада служи, чије ће се развалине првијем озбиљнијем истраживањем и откопавањем наћи.

Изузевши, дакле, троношки љетопис и оно, што је недавно писао дабробосански митрополит, г. С. Косановић, до сада се није нашло позитивнијех доказа ни потврде, да је столица дабарске епископије била у Добруну. Само је изнађено, и може се сматрати за доказано, да су дабарски епископи (позније митрополити) постали босански, по што су Турци освојили Босну, настанивши се са свијем у Сарајеву. То се јасно види и потврђује на измаку 16 и почетком 17 в.

На томе се основу почело изводити и разложно доказивати, да је дабарска епископија од својега постанка била до Босне.

---

[1] Опис Босне и Херц. Т. Ковачевића. Беогр. 1865 год. ст. 64.

Ово иде на први поглед у прилог троношком љетописцу и мишљењу митрополита Косановића за мјесто дабарске владичанске столице у Добруну.

Поред све празнине и оскудице дата и позитивнијех доказа не би требало овлаш прелазити преко Добруна, те старе српске вароши, гдје, јамачно, леже затрпане многе старине још неистражене и неописане; међу којима ће се наћи, може бити, и манастир, који се спомиње.

Ја сам с пажњом пребрао домаће старе листине; прочитао љетописе; разгледао старе и нове ђеографије и карте; завирио у друге домаће и иностране изворе и писце, за које сам мислио, да би могли припомоћи, да се нађе мјесто дабарске владичанске столице; па га не нађох.

Тражио сам га у српскијем класичнијем долинама: ибарској и лимској; тражио га на земљишту између те двије долине; тражио по Косову и око њега; па ми није пошло за руком ни 1875 год. ни доцније, да га нађем.

Најпослије сам пренио поменуте године истраживање из средишта старе српске државе у арбанашки „Дьбьрь“, и онамо тражио српску дабарску епископију.

Ради објашњења у кратко ћу напоменути, шта ме је прије 10 год. навело на то.

По што сам, као што рекох, пренио истраживање у охритски Дабар, дуго сам се колебао, хоћу ли се зауставити на земљишту, које није било под влашћу првовјенчанога краља српскога онда, кад је св. Сава оснивао епископије у српској држави. Међу тијем даде ми професор Милош С. Милојевић један запис с тврђењем, да је исписан са зида изнад црквенијех врата унутра у запустјелом манастиру св. Николе и епископије дабарске, који је на путу између Охрида и Дибре.

У запису се находи, као наручено, све ово, што сам тражио за расправу, и што тврди, да је у томе арбанашком Дабру основао св. Сава епископију.

Поред свега настојања, не нашавши позитивнијех доказа за мјесто дабарске епископије, разумије се само по себи, да ме је тај запис обрадовао. Тијем већма, што је из руку професора, који се такође бави истраживањима и писањем српске старе и средовјечне историје. Уврстивши га у своју поменуту расправу, штампан је од ријечи до ријечи у XLII „Гласнику“ стр. 182.

Немајући разлога да не вјерујем г. Милојевићу, који је путовао по Старој Србији ради прикупљања грађе за српску историју и етнографију, ни да сматрам његов запис сумњив, који носи на себи и знаке српскога књижевног језика и правописа из XIV в.; са свијем је појмљиво, што сам тада по њему и увјеравању Милојевићеву тврдио, да је српска дабарска епископија у арбанашком Дабру.

Ја сам тада вјеровао у истинитост тога записа толико, да сам сматрао за сувишно даље истраживање и разбирање: је ли наш св. Сава имао право, да установи српску епископију у у охридском Дабру, који је тада био под грчком државном влашћу; а под црквеном — охридске архиепископије. И тек од краља Милутина под српском државном, а не и црквеном влашћу.

Ту сам одступио од својега метода, који ме је учињеном гријешком брзо казнио.

Ова моја погрешка није била за саму ствар штетна, нити је остала без добријех пошљедица. Она је покренула вриједнога историка архимандрита Руварца, (који са сјајнијем успјехом расвјетљује српску историју средњега вијека да докаже у „Годишњици“ II. стр.

247—254, како није била српска епископија у охридском Дабру, нити је могла бити из политичкијех и црквенијех разлога, које мало прије споменух.

Са свијем историски факат вјеран и разлози Руварчеви јасни и снажни тако, да о томе престаје даљи спор.

На пошљетку ја и сада не одричем, по што нијесам био у арбанашком Дабру, да се запис Милојевићев не находи у поменутоме запустјелом манастиру између Охрида и Дибре. То остаје г. Милојевићу да доказује. А ја сада могу одлучно тврдити, ако се баш и находи, да је супротан историјским јаснијем фактима за оно вријеме, кад је св. Сава установљавао српске епископије, и да би ваљало критички разабрати: кад је постао, тај запис ако опстоји? и у кавијем приликама?

Међу тијем ћу напоменути овдје да ме је увјеравао г. И. Јастрабов, који с великом вољом и разумијевањем скупља српске старине по Старој Србији и Арбанији, да тога записа нема у запустјелом манастиру између Охрида и Дибре.

Мени дакле послије свега тога није остало друго, него да се опет вратим на земљиште

старе српске краљевине, и да тражи Дабар и у њему манастир св. Николе с владичанском катедром од Бродарева низ Лим, до његова утока у Дрину, и око ње до: Добруна, Вишеграда и Рогатице.

По свијем приликама може се рећи, да се је пријеђел садашње вишеградске нахије са ширијем границама у среењем вијеку звао: Дабар, као што је то напоменуо и архим. Руварац. — А у њему је било више манастира: Добрун, Бања, Марјжић и т. д.

За то и ваља навлаш тражити Савину дабарску епископију у томе пријеђелу.

Архим. Руварац покушао је у својој поменутој расправи[1], да тражи Дабар у лимској долини, зауставивши се у доњем Полимљу на манастиру Бањи. Немајући ни он поузданијех доказа, истакао је ипотезу, да је у бањскоме манастиру св. Николе установио св. Сава столицу дабарске епископије. Уједно је изнио врло интересан низ дата и биљежака о српскијем манастирима по Босни, и доказа, како се дабарска стара епископија претопила у бо-

---

[1] Годишњица II. стр. 247—261.

еанску митрополију на крају 16 и у почетку 17 в[1].

У допуну тијех драгоцјенијех записа износи м вдје један запис, који је нађен у манастиру оОраховици у Славонији, на листу србуљскога минеја из 17 в., а дао ми га г. Витковић.

Сїа книга писа се ѿть бытїа въ лѣто ҂зрк (= 7120 = 1612) въ храме светаго арьхїереа и чюдотворьца Христова Николи въ монастири зовомь Лїпьие при въсеосвештеньномь мїтрополїте дьбрьсцемь кvрь Ѳеѡдорꙋ и при вꙁсечастнемь їгꙋменꙋ ѡсовничькомь кvрь Хрїстофорꙋ їеромонахꙋ, и при въсечастномь старцꙋ лїпьꙗньскомь кvрь Герасимꙋ їеромонахꙋ. . . . Писа се ноуждьно и пръскрьбно, рꙋкою немоштьна и хꙋда мниха ѕѳеѡѳ“ (= Данила).

У „Шематизму“ митрополије добро-босанске за 1883 год., стр. 21 има кратак опис нове цркве у Осовици код Липља у бањалучкој нахији, која је прије неколике године са-

---

[1] Годишњица II, ст. 247 — 261.

зидана на темељу старе. Опис почиње: „Имају два Липја и у обадвома црквене развалине, али се за сада још не може опредјелити, у коме је био манастир“.

На карти ђенералнога штаба аустријскога види се манастир Липје на ријеци Бистрици, а до њега Осоје и Вијелоборје. Управо онај манастир, у којем је писан ораховички минеј 1612 год. за вријеме дабарскога митрополита Тодора.

У чланку „Српски поменици XV—XVIII. в.“ г. С. Новаковића међу ђеографскијем именима стоји „Липю“. Кр. пом. И добро је опазио г. Новаковић, кад вели: „Уз имена калуђера; с тога се може држати, да је манастир“[1]. А ја додајем, да је то овај у Босни.

У чланку „Српски манастири у Босни“ г. архимандрита Руварца има и ово: „У неким померницима записани су калуђери из манастира Липю. А у опису Босне „Kurze geographisch-statistische Beschreibung des Koenigreichs Bosnien. Wien 1789 год. на 21 стр. кажа се, да је у жупи бањалучкој „ist unter dem Berge Liplie ein desertes Kloster gleiches Na-

[1] Гласник XLII стр. 137.

mens[1]. У Јукићеву земљопису и пов. Босне на 40 стр. спомиње се „Liplje“ у тешањској нахији, говорећи, да је ту „nekad risjanski samostan bio“.

Сада је, дакле, јасно, да је манастир: Липје св. Николе у бањалучкој нахији.

Кад би се позитивнијем доказима потврдило, да је тај манастир из прве половине 13 в., као што је по народном предању споменуто у истом шематизму стр. 21 и 22, то би било од велике вриједности за српску црквену историју. Тијем би се покренуле са свијем нове студије на томе пољу у Босни. Јер у српској црквеној историји није још на чисто расправљено о стању православне цркве у Босни.

Не ће бити сувишно, да на пошљетку кажем разлоге, за што се нијесам зауставио на манастиру Бањи у доњем Полимљу, ни у њему тражио дабарску епископију, пишући о њој мимогред 1875 год.

1. Што се држи, по народном предању, да је краљ Стефан Урош I. назван: „храпави“ сазидао манастир Бању, храм св. Николе из

---

[1] Годишњица II. стр. 261.

благодарности за исцјељење од некаквијех красттица по лицу у топлој води, која извире иза манастира.

По казивању архимандрита бањскога, Прокопија Буишића находио се старински запис на мраморској плочи у фасади црквеној с именом ктитора и године, кад је манастир сазидан, све до његове скорашње обнове. А тада га је неразумни обновитељ уништио, урезавши на тој плочи своје име!

Шта глупост и таштина не ће учинити!

Црква је живописана; живопис је старијега доба; такође по ријечима архимандритовијем, и ктитор манастира цјелокупан, држећи цркву на руци.

С. Обрадовић у опису ужичкога округа „Гласник“ X, стр. 311—312 спомиње мимогред, да је манастир бањски сазидао краљ српски Драгутин за спомен, што се ту с војском излијечио од „шуге“ 1283 год.

Име ктитора и година, које је манастир сазидан, вели Обрадовић, стоји у запису на мраморској плочи у зиду црквеном, Ова је његова прибиљешка из доба, кад манастир Бања није још био обновљен, ни стари запис збрисан; за то је драгоцјена.

У „Шематизму“ дабробосанске митрополије за 1883 год. стр. 15 находи са о манастиру Бањи ово:

„Бања код Прибоја за Вишеградом, храм св. Пиколе, а задужбина Стефана Уроша III. (храпавога)“ (?).

И ове врсте у „Шематизму“ иду у прилог мишљењу, да је манастир Бања сазидан после смрти Савине. Иначе имају у њима неколике нетачности. На пр. Бања није код Прибоја, на Лиму, него је у углу између Лима и Увца. Није ни за Вишеградом, који је на Дрини и сјеверозападној страни, а Бања на југоисточној страни цио дан хода далеко од Вишеграда. Није се ни Урош III. звао „храпави“. Овај придјев има само Урош I, отац краљева: Драгутина и Милутина. А Урош је III, краљ дечански, отац цара Душана.

Стари запис на бањској цркви, који је срећом сачуван у прибиљешци Обрадовићевој, најбоље је до сада свједочанство, ко је, и кад сазидао манастир Бању. Из овога, што је до сада речено, излази, да св. Сава није могао у њему подићи катедру епископије дабарске; јер, као што се зна, умрьо је раније 1236 године.

Ну, по што је и овај манастир Вања, више пута рушен и обновљан, ваља да се и овај запис потврди, као истинит, како не би остало никакве сумње.

2. Што је манастир Вања на земљишту Старога влаха, на којем је била и архијевичка, или моравичка епископија, коју је св. Сава установио. — А Стари влах није толико простран, да би у њему биле од потребе двије епископије. — Па још, кад се зна, да су се архијепископија жичка и епископија рашка сучељавале са Старијем влахом

Моравичка је епископија (позније ужичка) и у старо доба досезала, као и сада, до Дрине и Босне на западној страни.

3. Што је била лимска епископија у средњем Полимљу управо на једноме дијелу онога земљишта, које је обиљежио г. Руварац за тражење дабарске, говорећи: „. . . . средње и доње Полимље — рекао бих ја — да се звало Дабар, и ту је била област епископа дабарскога"[1].

Лимска се први пут спомиње, колико се до сада зна, у једној хрисовуљи краља Милу-

[1] Годишњица II стр. 252

тина, која је у Хиландару[1]. У њој су побројане све српске тадашње епископије, име архијепископа, и свијех епископа, међу којима је и лимски: „Аньдонию“.

Ова је епископија основана у вријеме краља Милутина. Столица јој је била у садашњему Вијелом пољу у манастиру светијех апостола: Петра и Павла. Готово на средокраћи између горњега и доњега Полимља; или између Будимља и Бање.

Ту се је и позније за дуго находила, као што се види из записа у једноме србуљском апостолу у Народној библиотеци № 331.

„Съврши се ѡ богѣ сьи прахи. храмѹ светїихь апостоль Петра и Павла. митрополїе лымскые повеленїемь прѣѡсвещеннаго митрополита лимскаго кѵрь Филоѳеа.

Въ многометежное врѣме въ лѣто ,зцн (= 6950 = 1442)“[2].

У једноме другом познијем запису (који сам исписао из пентикостара, кад сам био у манастиру св. Тројице у Пјевљима 1857. год.) за-

---

[1] Аврам. Света гора стр. 46. Monum Serb. стр. 57 Леон. архим. Опис Хилан. стр. 25. Москва 1868.

[2] Овај је запис био до сада непознат. Навео сам га и код животописа Исајина. Гласник LVI.

биљежено је, како је писан у доба патријарха пећскога Паисије и митрополита петровскога и полухерцеговачкога Лонгина.

Из овога се записа дознаје, да је лимска епископија (послије постанка српске патријаршије: митрополија) замијењена именом: „петровска и полухерцеговачка“.

За тијем је и ње нестало; а црква Петрова у Бијелом пољу претворена у џамију.

4. Што је био у манастиру Милешеви: митрополит Давид у другој половини 15 в. између Бродарева и манастира Бање, такође у доњем Полимљу; или на сриједи између горњега и доњега Полимља.

Откуд је, и за што овај митрополит Давид у Милешеви? је ли имао епархију? и коју? све то још није објашњено у српској црквеној историји, ни иначе.

Тамно је и то, што је овај митрополит Давид писао тестаменат херцега Стјепана у драчевичкој жупи у граду Новоме код мора 1466 год.[1]. Па за тијем ишао у Дубровник, да свједочи о истинитости тога тестамента[2]. А још тамније, кад се зна, да су: Драчевица

---

[1] Пуцић. Срп. спом. књ. 2 стр. 128—134.
[2] Ibid.

и Нови у области хумске митрополије. По томе могло би се мислити, да тада није било ни хумскога ни дабарскога митрополита.

То је оно доба, у којем се најмање зна о хумској митрополији.

Ето и ту широка поља за писце српске црквене историје и српске првосвештенике, који би имали научне спреме и воље за књижевни рад своје цркве.

Истичући ове разлоге, није ми била намјера да тијем побијем ипотезу г. Руварца о дабарској епископији у манастиру Бањи; него, да објасним, за што је нијесам у њему тражио. Тијем прије, што се сада назире из записа штампанијех у „Годишњици II стр. 261—254, и другоће, да је та катедра била у манастиру Бањи.

Ну, је ли у њему из доба св. Саве, као што г. Руварац претпоставља? то још није рашчишћено, док се год поуздано не докаже, које је године сазидан манастир Бања. А, да је била у Бањи, види се из овога записа:

„Баньскым же прѣстоломь правещꙋ вьсесвѣтѣишемꙋ митрополитꙋ босанскомꙋ кѵрь А́ѵѯентию"[1].

---

[1] Годишњица II стр. 251.

По запису хоповском овај се Аксентије назива дабарскијем митрополитом 1592 год. А по горњем бешеновском — назива се те исте године босанскијем митрополитом, „управљајући бањскијем пријестолом“[1].

Из овијех се записа докучује, да је дабарска владичанска столица била у манастиру Бањи у доњем Полимљу. Али од којега доба и године, то се тачно за сада још не зна.

Ипотеза, дакле, г. Руварца, да је св. Сава основао дабарску епископију у манастиру Бањи у доњем Полимљу, да се одржи и постане аксиома, зависи једино од позитивнога доказа: да је тај манастир био и онда, кад је св. Сава оснивао епископије по српској краљевини. Ако би се ово поуздано доказало, тијем би уједно било ријешено и питање о првобитном мјесту владичанске дабарске столице. У противном би случају остали у првом реду: Добрун и Рогатица; а у другом: Бродарево, до Бијелога поља, да се у њима тражи за најстарије доба.

Ја сам мимогред споменуо још 1875 год. да је владичанска столица, по свој прилици, била у Добруну[2], који је негда био близу међе

[1] Годишњица II стр. 251.
[2] Гласник XLII стр. 183 и 184.

босанске. Прем да тада нијесам ни слутио на дабарску епископију, коју је св. Сава установио у доњем Полимљу.

Али послије дугога тражења, као што сам већ споменуо, зауставио сам се и сложио с г. Руварцем, да је у томе пријеђјелу ваља тражити, с том разликом, што ја изузимам средње Полимље, које су г. Руварац[1] и г. С. Новаковић[2] означили за то заједно с доњијем Полимљем.

Томе се противе, како историјски факат, потврђен хрисовуљом краља Милутина, тако и два наведена записа о лимској епископији, барем до Бродарева.

У горњем је Полимљу, као што се зна, била будимљиска епископија, коју је св. Сава основао; а у средњем је била, као што је доказано, од времена краља Милутина и архијепископа Јевстатија II, која је наджнвјела дабарску под тијем именом; јер се спомињу њезини митрополити и онда, по што се дабарска у 17 в. са свијем претопила у босанску.

[1] Годишњица II стр. 247—261.

[2] Срп. обл. X и XII. в. стр. 75—77.

Кад је ријеч о старој дабарској епископији, мислим да је овдје мјесто, да исправим неколике гријешке, које се находе у „Шематисму“ дабробосанске митрополије за 1883 год. Тијем прије, што је та митрополија пошљедница старе дабарске.

Одмах с почетка у „Шематисму“, гдје су побројани дабробосански епископи и митрополити од најстаријега доба до данас, колико их је уредништво „Шематисма“ могло прикупити: погрјешно су, по мојему схватању, унесени у тај број неколика епископа тако назване „босанске цркве“ и то: Владислав, Милован и Ридин гост. Они су епископи „босанске цркве“ били и преминули, коју није св. Сава установио.

Како се појављује „босанска црква“ још од 11 в., одвајајући се мало по мало новинама канонскијем и догматичнијем од грчке источне и римске западне цркве: ја бих рекао, да њезине епископе не би требало прибрајати: ни западној римској ни српској источној цркви.

За то и рекох, да поменутијем епископима (кад се канонске и догматичке новине босанске цркве остро узму у обзир) не би било мјеста међу српскијем православнијем еписко-

пима и митрополитима дабробосанскијем. Иначе би ваљало убројити и све остале епископе „босанске цркве“ до друге половино 15 в. и њезине метаморфозе, да не рекнем: пропасти.

На 21 стр. истога „Шематисма“ стоји — „16. Моштаница је у дубичкој нахији, а храм је Преображење Христово, на кључу црквеном тога манастира стоји назначена 1111. година“.

Находећи се тај кључ сада у Народноме музеју у Биограду, одмах сам похитао, да видим ту давну старину. Разгледавши тај кључ, нашао сам, да није на њему 1111, него: 1711 година.

Међу тијем, по предању и некијем другијем приликама, мисли се, да је манастир Моштаницу, у Крајини босанској, сазидао српски краљ Драгутин у пошљедној четвртини 13 вијека.

На крају ове расправе, нека ми буде слободно истаћи ипотезу послије дугога истраживања, да су дабарски епископи уједно били и босански још од онога доба, кад је св. Сава установио дабарску епископију.

Они су наставали у доњем Полимљу на граници босанској, разумије се на земљишту српске рашке краљевине; те, може бити, да су вршили црквену јурисдикцију над: свештенством, манастирима, црквама и онијем дијелом православнога народа у Босни, којега није могла занијети ни босанска црква с богомилском јересју; ни Рим с угарском војском.

Ово нај јасније излази на видик за вријеме краља српскога Драгутина.

Друкчије се не може ни разумјети ни објаснити непрекидно опстојање српскога, православнога народа у Босни и покрај босанске цркве и богомилске јереси од онога доба, од када су Срби примили хришћанску вјеру, па до данас, гдје је најпретежнији.

Без тога се не би могао објаснити ни постанак и служење оноликога броја српскијех, чисто православнијех манастира и цркава по Босни за вријеме краља српскога Драгутина и његовијех синова, почињући од манастира Ломнице у бирачкој и Папраће у власиначкој нахији, до краја Усоре, и манастира Липља у бањалучкој нахији па ћа до Моштанице у Крајини босанској и т. д.

Ја овдје споменух само неколика манастира из доба Немањића[1]. А било их је и старијих[2] још од времена словенскијех апостола: Ћирила и Методија и њихова знаменитога рада у Панонији, који је одјекивао и у Босни.

На супрот овоме мишљењу могла би се изнијету одвојеност Босне од српске рашке државе, као и босанска црква са својом јерархијом. Прем да се не може одрицати, да су ти разлози ништавни, и да уређење српске цркве са свијем по византијској у првој четвртини 13 в. у краљевини српској — није дошло у неколико у опреку с босанском црквом и њезинијем канонскијем и догматичнијем новинама.

Али опет, ко је и површно изучавао историју Босне, могао се увјерити, како су и они босански владаоци, који су вјерски припадали босанској и богомилској цркви, нагињали према политичкијем приликама некад источној, а некад западној цркви, ма да је босанска доминирала. Осим тога видимо дивну слику и

[1] Шемат. дабробос. митроп. за 1883 год. стр. 15—24

[2] Fejer cod. dipl. II Farlati t. IV Rainaldi t.

киту око краља српскога Стефана Уроша III 1305 год. у Котору: зетскога православнога епископа Михаила; хумскога Јована; барскога римокатоличкога бискупа Марина; которскога Дојма; и босанскога богомилскога дједа Мирослава. Ово је нај јаснији доказ толеранције српскога краља, око којега се поглавари различитијех цркава прикупљају, и његова утјецаја у Босни. Позније видимо, како се босански најславнији владалац: Стјепан Твртко крунише за краља у српскоме славном манастиру Милешеви од српскога митрополита; још позније видимо код херцега Стјепана, како напоредо и складно сједе: босанске цркве Радин гост и српски митрополит Давид.

Све ово поткрепљује моје мишљење, да су српски дабарски епископи могли имати црквену јурисдикцију над онијем дијелом народа, који се је држао тачно српске источне цркве.

За тијем, освојивши Турци са свијем Босну и Херцеговину у другој половини 15 в., нестало је босанске цркве и богомилске јереси. А српска се источна црква с православнијем народом не само одржала, него још и знатно осnажила. Оснажила се је и западна

римска црква. А племство се је велико и мало већином истурчило. И тако је опет и до данас остао у Босни исти народ по поријеклу и језику један с три вјере! —

Појав босанске цркве, и ако је замрсио у тој покрајини историју српске цркве, свакако је веома интересан са својим тежњама, народнијем духом и карактером. И покрај изврснијех расправа о босанској цркви и богомилској јереси покојнога д-ра Б. Петрановића[1] и велеученога предсједника југославенске академије знаности и умјетности, пречаснога каноника, д-ра Рачкога[2], има још доста, да се на томе пољу ради.

---

[1] Богомили. Црква босанска . . . Задар 1867 год.

[2] Rad jugosl. akad. knj. VII стр. 84—179: knj. VII стр. 121—185. Starine knj. XIV стр. 1—29.

V.

ИЗВЈЕШТАЈ

о

другом крштењу Немањину.

(Одбору за историјске и државне науке Српскога ученога друштва).

У расправи „о другом крштењу Немањину“ доказује млади историк, Иван Павловић, да Немања није крштаван два пута: најприје у Зети у латинској цркви, на Рибници, по том у Раси у православној цркви св. апостола Петра и Павла; него његов отац, како он вели: „Урош“.

Да је писац и доказао, као што није, да Немања није крштаван два пута, опет тијем не би ништа било расвијетљено у нашој народно историји.

Неоспоран је факат: да је Немања био православан; да је, као такав, ујединио засеб-

не српске државице и мудро владао; да је у својој уједињеној држави од Тимока до Бојане и Дрина, прогонио и уништавао богомилску јерес, да је сазидао више цркава и неколика знаменита манастира, од којих још и сада служе: Студеница и Хиландар, и свједоче његово православље, побожност и српску величину и славу; и да је на пошљетку умрьо, као православни монах, и канонички проглашен и признат за српскога свеца.

Ну, је ли крштен један пут, или два пута, у западној римској, или у источној православној цркви, или, као дијете, или, као човјек од тридесет година: то нема особите историјске вриједности; јер то не мијења ни његова велика дјела; ни пошљетке његовог државничкога, знаменитог рада ни под старост његов манастирски, испоснички живот.

Ова Павловићева расправа губи своју историјску вриједност, што, покрај других историјских гријешака, хоће, на силу да утјера у лаж оба сина и животописца Немањина: св. Саву и првовјенчанога краља Стефана. Обојица изриком веле и категорично тврде у

животописима: како је њихов отац Немања рођен у Зети (Диоклитији), по што су му оца отјерала браћа из Расије у метежна времена, и како га је кретио римски свештеник у цркви на Рибници. Тако исто оба Немањина сина и животописца тврде: да је њихова оца Немању (по повратку са својим оцем из Зете у Расу) на ново крстио, или тачније рећи: светијем миром помазао (јер је једно крштење) православни епископ у цркви св. Петра и Павла у Раси и т. д.

Ово су историјски истинити факти, у које до данас нико није, сјем г. Ивана Павловића, ни сумњао, камо ли одрицао.

Цијела расправа и сва Павловићева тврђења у њој висе једино о љетопису карловачком. Не могу да појмим, шта је навело младога и вриједнога историка да узме за основ и грађу својој расправи карловачки љетопис, који је много млађи од онога, што су писали св. Сава и краљ Стефан. Не могу да разумијем, како је могао тијем неупозданијем љетописом да одриче историјске факте у горепоменутијем животописима, који су истекли из пера Немањинијех синова, и који се не ће моћи потрти, ћа ни онда, кад би баш карловачки

љетопис био из доба Немањина, јер се не би могло вјеровати више њему, него св. Сави и краљу Стефану.

Карловачки је љетопис, као што се зна, из познијега доба, непоуздан, тако да у многоме не може издржати критику. Особито сада кад имамо доста нове прикупљене историјске грађе. Учени Јагић метнуо га је са свијем разложно у други ред љетописа.

У Карловачком се љетопису тврди: како је Ликиније поријеклом Србин из Далмације (sic) био ожењен сестром цара Константина великог; како је родио Бијелога Уроша (sic); а овај Тјехомиља; Тјехомиљ — Немању и т. д. У њему се спомиње: да је Немањи било 30 година (sic), када се је с оцем вратио из Зете у Расу, и кад је други пут крштен у источној православној цркви. У њему се набрајају 12 епископија (sic), које је св. Сава установио у српској краљевини и т. д.

Ко зна, да су Константин велики и Ликиније живјели у почетку IV вијека; ко зна да су се Срби са свијем стално населили на Балканском полуострву у првој половини VII вијека; ко зна, да је Немања рођен у другој

десетини XII вијека; ко зна, да св. Сава изриком вели за својега оца Немању: «*Рождьствоу его бывшоу въ Зетѣ на Рыбници, и тамо пріемшоу светое крьштеніе. Изнесеноу* младѣнцоу *томоу соущоу сѫмо пріемь епископь светыхь апостоль црькве и молитвоу дась* младенцоу соущоу, *и мѵромь его помаза, и дроугго крьщеніе пріемьшоу емоу*»; — ко зна, да св. Сава није установио 12, него 8 епископија; тај зна, да су ово све у карловачком љетопису не само историјске гријешке него управо измишљотине.

И млади историк, покрај овијех и других јаснијех доказа, хоће, да карловачким непоузданијем љетописом утјера у лаж и св. Саву и краља Стефана! — и да докаже, како Немања није два пута крштаван, него његов отац, како вели: Урош! — ?

Кад би г. Павловић с поузданијем фактима доказао, да је Урош, заиста, отац Немањин, тијем би учинио много већу услугу српској историји од оне, што хоће, по што по то, да докаже, да Немања није два пута крштаван; јер наши историци нијесу сложни о имену оца Немањина.

Завршујући овај кратки извјештај, тврдим: да је расправа Павловићева о другом крштењу Немањину без историјских поузданијех факата; без критике; па наравно, и без вриједности за нашу српску историју.

Послије свега овог што рекох, хоће ли поштовани одбор за историјске и државне науке примити ову Павловићеву расправу у свој орган, стоји му на вољи.

„Гласник 59, 1884 год.“

VI.

ИЗВЈЕШТАЈ

о

три потомка Немањина.

(Одбору за историјске и државне науке Српскога ученог друштва).

Расправа г. Ивана Павловића: „*Три потомка Немањина*“ заслужује, да се сврне на њу пажња.

Тоху (Tohu), Константин Тешић и Калојан севастократор личности су (о којима Павловић расправља) знатне и тијесно везане за српску и бугарску историју на крају XII и у првој половини XIII вијека. О њима су писали савремени историци: Пахимер, Акрополит и Ансберг; а по њима садашњи чувени писци и историци: др П. Матковић [1]; архимандрит

[1] Rad jugosl. akad knj. 42.

Руварац[1]; др К Јиречек[2]; и професор П. Срећковић; трудећи се, сваки са своје тачке посматрања, да историјски расвијетли та имена и растјера таму, у коју су завијени ти Немањини потомци. И покрај тога опет су остали у тами. И, докле се год не нађу поузданији савремени записи и листине од овијех што су до сада знани, дотле ће остати о њима не ријешено питање; остати да се нагађа и домишља.

Вриједно је споменути, како се ни горе поменути историци не слажу у мишљењима, и тврђењима, која су, по мојему мишљењу, ипотезе, као и у Павловићевој расправи. Разлика је међу њима та: што Руварац вели, да је „*Тоћи*" четврти и до сада незнани син Немањин; Матковић тврди, да је «*Тоћи*» најстарији син Немањин: Стефан, првовјенчани српски краљ; Срећковић се слаже с њим, тврдећи, да је Константин његов син; Иван Павловић мисли, да је „*Тоћи*" Немањин најмлађи син: Растко — св. Сава. Тако су не сложни и о Константину, чији је он син.

---

[1] Гласник Срп. уч. друштва XLIX.

[2] Истор. Болгаръ Одеса 1876 год.

Сама ова несугласица показује, колико је празнине и нејасности, и колико је тешко изнаћи истину о: Теху, Константину Тешићу и Калојану севастократору.

За сада друкчије не може ни бити. Истражујући и расправљајући оваким начином, најпослије ће се расвијетлити то питање и до праве истине доћи. А то и јест поглавати историков задатак. С тога сам мишљења, да се ова Павловићева расправа, која је основана на ипотезама, ипак може примити у друштвени орган.

У Биограду 1883 год.

«Гласник 59».

VII.

ИЗВЈЕШТАЈ

о

поријеклу кнеза Лазара Хребељановића

(Одбору за историјске и државне науке
Српскога ученог друштва).

У расправи од 20 и неколика ретка тумачи Иван Павловић запас, „о Порекклу кнеза Лазара" који се находи на гробу Иваниша Алтоманића у Дјечанима.

Из тога записа, који је штампан у „Дјеанском првјенцу" и у „Monum. Serbica", дознаје се: да је Иваниш Алтоманић унук деспота Иваниша, син Алтоманов, а кнеза Лазара: анепсеј.

Зна се, како се у нашим домаћим љетописима и листинама различино и нејасно спомиње поријекло кнеза Лазара. Архимандрит

Руварац расправио је врло добро о презимену и поријеклу Лазареву у XLVII Гласнику. А сада Иван Павловић тврди на супрот у расправи мање од 30 редака, да је кнез Лазар: син деспота Иваниша; и да му је Алтоман рођени брат. Ту своју тврдњу оснива на поменутом запису и грчкој ријечи: „ἀνεψιὸς“. — Из записа се види: да је Иваниш Алтоманић, заиста, „*анепсеј*“ кнеза Лазара; али, по мојем мишљењу, мучно је категорично тврдити још сада по томе једноме запису, да је кнез Лазар: син деспота Иваниша и Алтоманов рођени брат.

За то треба још и других доказа. Нема сумње, да је Иваниш Алтоманић, сродник Лазарев. Али настаје питање: је ли му сродник по поријеклу, или по одиви? —

Кад се на ово питање одговори с историјским поузданијем доказима, а не с претпоставкама, тада ће ствар бити јасна.

И ову Павловићеву расправу, ако се тако може назвати, о поријеклу Лазареву сматрам за ипотезу. Ну, нијесам противан, да се прими и штампа у друштвеном органу; јер се тијем покрећу друга истраживања, што је свакако корисно за нашу народну историју. А о поријеклу Лазареву послије Руварчеве расправе нема се шта расправљати.

У Биограду 1883 год.

„Гласник 59“.

VIII.

ИЗВЈЕШТАЈ

о

Смрти цара Уроша.

(Одбору за историјске и државне науке Српскога ученог друштва).

Расправа о цару Урошу професора П. Срећковића, коју ми је поштовани одбор дао на оцјену, написана је по изворима до сада познатијем. Новијех историчких података у њој нема. Али има новијех мисли, које су, као и дедукције пишчеве о смрти цара Уроша, занимљиве. Покрај тога писац је унио у своју расправу још и оцјену: љетописа̂ и изво̂ра̂ за српску историју, као и неколике епизоде из српске црквене историје.

У наше су доба расправљали о смрти цара Уроша историци: Срећковић, Мијатовић, Руварац, Ковачевић и Рус Качановски. Срећковић,

Мијатовић и Качановски доказивали су, да је цар Урош убијен; Ковачевић и Руварац на супрот, да је умрьо наравном смрћу. Тако се завргла жива полемика око тога између Срећковића и Ковачевића. Први се труди, да докаже, како је Вукашин Мрњавчевић, заиста, убио цара Уроша 1367 год., и присвојио царску власт. Други напротив аподиктички тврди, да је цар Урош наджививо Вукашина, и умрьо наравном смрћу 1371 год., 2 декембра. То исто тврди и архимандрит Руварац. Ну, то се још најбоље доказује онијем актима, које је нашао у дубровачкој архиви чешки историк К. Јиречек. Те је тијем растјерана и пошљедна сумња о насилној Урошевој смрти 1367 год.

Али нико не може одрицати ни доказати, да властољубни Вукашин није отео од цара Уроша власт још 1366 год., те је заиста, он отмичар и морални убилац Урошев! који је и послије отете му власти још живио скоро 5 година; али цар без царевине; владалац без власти! — потуцајући се од немила до недрага, док најпослије није од јада и жалости пресвиснуо у Неродимљу 1371 год., 2 декембра. А у народу пукне глас још раније, да је убијен. Па, како му је Вукашин отео власт, тако

га народ окриви убиством онда, кад већ никако није видио Уроша на царском пријестолу својега оца, „силнога“ цара Душана од 1366 до 1371 год.

Наш народ још и данас тако вјерује и прича. Та погрјешна народна традиција послужила је професору Срећковићу за јак мотив, да тврди, како је краљ Вукашин убио цара Уроша.

Што се наши пјесници и драматичари придржавају те народне традиције, то има драматичкога разлога, и они ће се још дуго тога држати; али нема историчнога. Историци су дужни, да траже и износе факте и истину.

Цар Урош по својој мекој нарави, слабом уму и духу, немајући ни порода, а окружен властољупцима и себичњацима с малијем изузетком, међу којима је била, на жалост, и његова мати, царица Јелена! те, да му и није отета власт и раскомадана царевина, по свој прилици, не би кадар био у онијем мучнијем приликама унутрашњијем и спољашњијем сачувати српску царевину од распада — ни отклонити Косово.

Ко зна све ондашње домаће тешкоће и спољашње заплете српске царевине, грчке Ви-

зантије; тежње Орханове и Муратове за освајања у Јевропи, и снјерове сусједнијех држава: Угарске и Мљетачке дотично Цариграда и Балканскога полуострва у опће, признаће, да је Косово морало Србима доћи.

Ну, Косово је под храбријем и опрезнијем кнезом Лазаром колико тужно, толико и свијетло, јер српска круна није мрцино упуштена. А да се догодило под нејаким царом Урошем, може бити, да би било само тужно. Било би Мрњавчевића и Бранковића; а ко зна, би ли било: Југовића, Обилића, Косанчића, Топлица и т. д. А без њих пе би било виле косовке, да плете неувеле вијенце и пјева бесмртне пјесме српским косовским јунацима; да буди и распаљује српске нараштаје на освету Косова.

Добит је дакле, што су Ковачевић и Руварац доказали, својим историјским и критичким истраживањима, да цар Урош није убијен, та: што ће један злочин у српској народној истврији бити мање.

А друго у њој ништа не мијења.

Ја сам недавно на једноме састанку овога ученог одбора имао част исказати своје мишљење против примања у „Гласник“ полемика,

које се врзу око једне личности, а не пишу се о: начелима, правцу и методу у наукама по свијем гранама. Овдје не треба разумјети, да сам противан објективнијем критикама и оцјенама научнијех и књижевнијех дјела и радова. На супрот, ја жалим, што нема у органу овога ученог друштва једне за то одређене рубрике, гдје би се приказивале: књиге и пошљеци у наукама. Жалим, што врло мало има објективне критике у опће у нашој књижевности, у којој често, покрај смиља и ковиља, ничу печурке и расте коров! —

Наша је књижевност у томе погледу боље стајала назад 30 година! — Ко би хтио да се увјери о томе, нека завири у биоградски Видов дан, новосадску Даницу, и доцније биоградску Вилу.

Како је полемика о смрти цара Уроша вођена до сада изван органа Српскога ученог дуушства, и како је ова Срећковићева расправа продужење те полемике, мишљења сам, да се не прими у „Гласник"[1].

У Биограду 1884 год.

[1] Овај извјештај није до сада нигдје штампан.

IX.

Запис у старој добрунској цркви у вишеградској нахији.

Дабробосански митрополит, Сава Косановић, који с великом вољом истражује и прикупља српске старине по Босни, нашао је ове године један старински запис у добрунској цркви у вишеградској околини, објавиши га ученом свијету ове 1884 год. најприје у „Јавору бр. 40"; за тијем га штампа цијела у „Сарајевском листу бр. 119"

У њему има и празнине; али је, срећом, сачувано оно, што је највредније.

Послије те публикације није потребно, да га овдје прештампам; али ваља да се критички претресе и расвијетли, тијем прије, што преосвештени писац аподиктички тврди на основу окрњене године у њему, да је добрунска црква и у њој тај запис из IX вијека! —

Уједно тврди и то: како је св. Сава установио катедру дабарске епископије у томе добрунском манастиру св Богородице! —

*
* *

Тврђење, да је добрунска црква и у њој горепоменути запис из IX в. нема никаква основа ни у запису ни другође, колико се, барем, до сада зна, па се, наравно, не може ни одржати пред критиком. То је своје тврђење преосвештени писац наслонио поглавито на окрњену годину у томе запису: „ѡ҃ ҁ҃ а҃“ (= 891). Ну, кад би се овај број године с три цифре могао одржати пред критиком, као истинит, био би довољан за потврду о постанку цркве. А од какве би и колике вриједности био за историју, особито старе српске књижевности, није потребно доказати. Али се, по мојему схватању, не може одржати за то, што је готово цијела врста, у којој су и горње три цифре, пропала, те је у факсимилисану запису празна без слова. Ту ја находим, да је с почетка једна цифра пропала, и то: „ѕ҃“ (= 6000); а три друге: „ѡ҃ ҁ҃ а҃“ (= 891) остале сачуване. И тако је, по мојему мишљ-

љењу, било: „ѕ҃ ѡ҃ ч҃ а́“ (= 6891 = 1383). Не може се одржаги још ни за то, што нијесу у IX в, и доцније за дуго записиване године од Христа, као што их преосвештени писац броји у томе запису: „861;“ него су редовно записиване од створења свијета, а тек који пут покрај тога и од рођења Христова. Најпослије не може се одржати ни за то: што језик и правопис у томе запису имају обличје из XIV в., што се управо слаже с потпуном годином: „ѕ҃ ѡ҃ ч҃ а҃“ (= 1383).

*
* *

Такође и друго тврђење преосвештенога писца, да је св. Сава српски установио катедру дабарске епископије у манастиру Добруну, није поткријепљено ни једнијем поузданијем историчким доказом. То би се могло тек претпостављати, а никако одлучно тврдити, докле год стоји ипотеза архимандрита Руварца, да је св. Сава установио катедру дабарске епископије у манастиру Бањи у доњем Полимљу. Руварац је из обазривости рекао „хипотеза“, а ја сам сада дошао до увјерења, да је то исторички факат.

Ваљало је дакле да је преосвештени писац имао на уму и то: да је св. Сава установио катедру дабарске епископије у манастиру св. Николе; а добрунски је манастир, храм св. Богородице (Благовјештење).

Овај једини факат кадар је да из основа поколеба то тврђење преосвештенога писца.

Ако би се нашао у Дубруну манастир св. Николе, тада би наступило ново истраживање и претресање тога питања. Али ће се ипак манастир бањски пред историчком критиком одржати. Те није потребно да преосвештени писац улаже свој труд, тражећи дабарску епископију у Добруну, ни да кори оне, који су е тражили на другим мјестима, док су је најшли у манастиру бањском св. Николе у доњем Полимљу; а то је заслуга архимандрита Руварца.

Завршујући ову кратку рецензију, ваља да споменем, како тај запис има своје друге историчке вриједности у томе, што се сада по њему на чисто зна: ко је саградио добрунски манастир Благовјештења, и што су споменута имена двојице српских жупана, ктитора тога манастира, којима с историјом у руци није трудно ући у траг, и одредити

ии у њој вријеме, које ће такође пасти у XIV вијек[1].

У Биограду 1884 год.

„Јавор“ у Новоме саду.

—•◆•—

[1] Г. Љуб. Ковачевић доцније је врло добро расправио, што је било тамно и незнано о тијем жупанима, ктиторима добрунскога манастира у „Старинару“ год. II, бр. 1. ст. 18 за год. 1885. Прем да сам овијем чланком оборио прије те његове расправе мишљење и тврђење преосвештенога писца, да тај запис није из IX него из XIV в. Мени је онда поглавито било пред очима, да докажем непоузданост тврђења о томе запису, колико ради историјске истине, толико и ради тога: да се не би погрјешно и на празно славила хиљадугодишњица добрунске цркве по томе погрјешном броју година, коју је преосвештени писац нагласио у „Сарајевском листу“ бр. 19 год. 1884!—

Ковачевић је својом расправом дошао до истијех пошљедака, до којих сам и ја: да је дубрунска црква из XIV вијека.

X.

СРПСКЕ СФРАГИСТИЧКЕ И ХЕРАЛДИЧКЕ СТАРИНЕ.

1

Печат св. Саве српскога у Кареји.

Разгледајући типик св. Саве српскога у типикарници у Кареји 1882 год., нашао сам и његов најстарији печат у црно-жућкастој тврдој смоли, који виси на поветшалој пређици по дно пергамена, на којем је исписан типик за његову карејску црквицу и ћелију.

Зна се, да је и овај типик својеручно дјело св. Саве с краја 12 вијека; разумије се, да је и овај његов печат из истога доба. На њему је четири пута цијело име: Сава. (Види таб. II на крају под 1).

Проговорио сам неколике о тој ријеткој старини српској у „Старинама хиландарским“ у

„Гласнику 56“ [1]. Ту сам поменуо, како ни један учени путник и походилац Кареје није, колико ми је знано, свратио довољно пажње на тај Савин прости печат, који је за нашу средњовјечну сфраћистику и хералдику од велике вриједности.

Аврамовић га је у снимку приложио у „Опис. древ. срп. таб. XIII, бр. 11“; али га је у неколико технички пољепшао, јер је у ориђиналу са свијем проста израда; а ни имена се не опиру једно на друго, као што је у Аврамовићеву снимку. Сва је прилика, да ни Аврамовић (као ни други учени походиоци Кареје) није назирао ону вриједност, коју има тај Савин прости печат.

Ја нијесам могао овлаш ни му́ком пријећи преко њега, него сам се са живом пажњом зауставио на њему, снимивши га тачно, прилажем га у I свеску „Старинара за годину 1884“.

Понављам дакле своју ипотезу у „Гласнику 56“, коју сам истакао, кад сам овај Савин печат објавио: како је доцније мјесто карej-

[1] Оне ће ући у књигу 4 мојих књижевнијех радова.

ске типикарнице био печат српске цркве, и у овоме вијеку државни печат кнежевине српске (Србије).

Овај је печат, као што мало прије рекох, с краја 12 в. из доба Савина монашкога живота и књижевнога рада, кад још није ни слутио, да ће бити први архијепископ српски. А кад је постао архијепископом у првој четвртини 13 в., основавши и уредивши српску црквену јерархију, и израдивши својој српској цркви независност: тада је, по свој прилици, и овај његов први и прости калуђерски печат усвојен за печат српске цркве. Али с модификацијом, уметнувши у њ по сриједи: крст, као највидљивији хришћански знак, који најбоље доличи српској хришћанској цркви, (види таб. II, бр. 2) онаки исти какав је и његова оца Немање (монаха Симеуна) на хиландарској оригиналној крисовуљи.

Крстом су и Немања и Сава утврђивали православље и прогонили јерес из српске државе.

За тијем је још један пут модификован овај Савин печат, не слазећи с првобитне основе: скраћено је цијело име Савино у зачелно

слово, и остане онако, како је у грбу кнежевине српске. (Види таб. II, бр. 3).

По овој ипотези, ја бих рекао, да нијесу на грбу кнежевине српске: 4 оцила, како се је то до сада објашњавало; него су 4 пута: С, које значи: Сава; као што је на његову најстаријем печату у Кареји.

Ако би ова моја ипотеза о грбу најприје српске цркве и много доцније кнежевине српске пала пред критиком, али Савин карејски печат с краја 12 в. не ће никад пасти, него ће остати, као ријетка старина те врсте, заузимајући угледно мјесто у српској средњовјечној сфрађистици и хералдици.

2

Двоглави орао у Хиландару.

У Хиландару се чува међу старинама и ријеткостима једна чаша (купа, пеар) од слонове масивне кости. Сва је унутра окована сребром и позлаћена; а изван су: држак, ивице и заклопац такође од сребра у позлати.

У наоколо чаше изван изрезани су у кости пупчасто (relief) врло умјетнички из митолоћије: Меркур, Дијана, неколика дјетета, два велика, рекло би се, пастира, разне шуме и животиње.

Ово је све тачно снимио српски живописиц, Д. Аврамовић, што се може видјети у његовој књизи: „Опис. древ. срп. у Светои (атонскои) гори“. Београд 1847, таб. II, III.

Старци хиландарски причају, да је та чаша била Немањина. Њом се пије само један пут у години, и то: на Ваведење 21 нов., на дан славе монастира Хиландара. На њезину је заклопцу вјештачки изрезан двоглави орао, с којега снимак приложем овдје. (Види, таб. II, бр. 4). Аврамовић, снимајући ту чашу, снимио је са свијем други грб с њезина заклопца, који се сада не находи на њему, него, као што рекох, двоглави орао! —

Откуда је сада на њезину заклопцу: двоглави орао, ја нијесам могао дознати?

По умјетничкој изради цијеле чаше, особито идиле на њој, могло би се не само претпостављати, него управо тврдити: да је из времена ренесанса; или најближе њему. А за двоглавога орла може се поуздано рећи: да

је из новијега доба. По замишљају и карактеру хералдичком може се тврдити: да је наличан радњи те врсте из прошлога или овога вијека.

Узивши све ово у обзир, не би се могао извести други закључак, до тај: да су Хиландарци послије Аврамовићева снимка 1847 год. дали изрезати двоглавога орла на заклопцу те чаше, како би тијем имала већу вриједност! —

Ето, како постају фалсификати! Да нема Аврамовићева снимка с те чаше, сада би се писале читаве расправе о двоглавом орлу на тој чаши! —

3

Двоглави орао кнез-Лазарев у Хиландару.

Снимак је овога двоглавога орла с камена у саборној хиландарској цркви изван у зиду на лијевој и сјеверној страни прве припрате, коју је дозидао кнез Лазар. (Вид. таб. II, бр. 5).

Овај се орао подудара с онијема, што су сачувани, и што се находе на задужбинама кнеза Лазара у Србији. Снимио сам га тачно, кад сам био 1882 год. у Хиландару.

Међу снимцима Аврамовићијем нема овога грба у његовој књизи.

4

Двоглави орао Кнез-Лазарев у Горњаку.

Пуковник Јован Драгашевић, вриједни књижевник имао је доброту, да ми да овај снимак двоглавога орла (грб кнез-Лазарев) с крисовуље, која се чува у манастиру Горњаку, задужбини Лазаревој. (Вид. таб. II, бр. 6).

Драгашевић је спазио овај грб још 1872 год., који је уплетен у доњем дијелу зачелнога слова Б у поменутој крисовуљи кнеза Лазара, коју је дао 1380 год. цркви св. Богородице у браничевском Ждријелу, садашњем манастиру Горњаку.

Ова је крисовуља штампана у „Monumeta Serbica“, али у њој није ништа споменуто о томе грбу, јамачно, с тога, што га преписивачево око није опазило. Тек је Драгашевићу пошло за руком да га пронађе у горепоменутоме слову, које је црвенијем мастилом вјешто израђено.

Код овога снимка није Драгашевић споменуо (ваља да није опазио), да ова крисовуља Лазарева у Горњаку није оригинал, него је пријепис из новијега доба. То се види по језику и другим знацима у њој; па ни овај снимак доглавога орла не подудара се с правијем сувременијем грбом Лазаревијем у крушевачкој и хиландарској цркви. Најзнатнија је разлика, што овај горњачки има издигнута и раширена крила, а они стари истинити оригинали имају у пола опуштена крила.

Овај се снимак износи овдје, да се види, како су неки познији преписивачи и цртачи старина, гдје што преиначавали по својој вољи и слабом разуму, не знајући да тијем и нехотично чине велику штету старинама и науци.

Кад се прикупе и објелодане оригинали и тачни снимци: старијех печата и грбова српских земаља, владалаца, великаша, манастира, цркава и т. д., тада ће се моћи расвијетлити и критички расправити, како о српској хералдици и сфрагистици у опће, тако и о збиркама до сада познатијем, које не ће моћи издржати критику. Тек ће се тада видјети: колико има у досадашњијем збиркама српске хералдике историјски истините оригиналности.

Ну, срећом, почиње и у нас да се свраћа већа пажња и на ову врсту науке, која ће у многоме попунити нашу народну историју.

С радошћу биљежим прво: установу српскога археолошког друштва у Биограду, за коју има највећу заслугу професор Валтровић; друго: научну расправу о српској хералдици мојега поштованога пријатеља, Стојана Новаковића, која је штампана у „Годишњици VI и из ње засебно.

„Старинар“ год. I, бр. 1 за 1884 год.

5

Крст архијепископа Саве II, дарован краљу Урошу I.

Међу рeђим старинама у Народноме музеју у Биограду находи се и златни крст под бр. 597; дуг: 15 см; широк: 19 см; без петље или завртаљке на врху.

У каталогу је музејском записано ово: „23 августа 1875 год. № 597.

Златни новци, медаље, и златан крст из времена краља Милутина и царева: Душана и Лазара.

Златни крст: с једне стране распетије, натпис горе: **рсп**, са стране **іс̃ х̃с.** — С друге стране: васкрс, натпис горе: **воск**, са стране **іс̃ х̃с.** — Крст се отвара на завртаљке. Кад се скине навлака, остаје крст с натписом:

права величина

Сава
архї
пїско
дарї Ўроша
кресть
чесн
е̃тї
Іоа
нь
ʒл.т.

Кад се дигне поклопац, види се унутра: смола и парче моштију, по свој прилици, Златоустовијех.“ —

По овоме запису крст је из друге половине 13 вијека и времена архијепископа Саве

II и краља Уроша I. Али, кад се дубље разгледа и научно разабере на њему запис, лако се опази, да је то један од онијех фалсификата, што их доносаху из Старе Србије у Биоград на продају 1870—1875 год. У тијем је гомилама, тобож, српских старина било Душановијех: ордена, медаља и круна! — Изгледало је управо, као да се је пронашла и отворила царска ризница у Старој Србији, пуна и недирнута најдрагоцјенијих српских старина! —

Из тијех фалсификованијех старина, што је за чудо, откупљен је знатном сумом приличан број за Народни музеј! —

Кад се све те откупљене старине подвргну стручној анализи, не ће, по мојему мишљењу, испасти повољан ресултат.

Међу њима је и овај златни крст, за који одлучно тврдим: да никако није ни из 13 ни из 14 в. У потврду овога, доста ће бити, да истакнем из записа ове ријечи: „**коск (ресеніє), кресть, чесн**“, у којима је очевидно правопис садашњега црквенословенскога језика. А писало се је србуљски, као што се зна, у 13 и 14 вијеку: „**вьскрьсеннє, крьсть, чьстьнь**“ и т. д.

Ови знаци нај јасније и најречетије откривају фалсификат.

Спољашњи је облик крста удешаван према ономе времену, за које је фалсификач хтио да га протори (овдје га је протурио!). Али није имао ни појма о србуљском језику и правопису 13 и 14 вијека; па ни о архиолођи; те га то очевидно издаје и сву тајну открива! —

Тако овај крст нема никакве вриједности: ни архелошке ни умјетничке; па, наравно, нема ни цијене веће од оне, коју има само тежина злата у њему. Те га и не би требало од сада чувати на ономе мјесту, гдје се сада чува; а то је: међу правијем старинама, оріђиналима и ријетким драгоцјеностима у Народноме музеју.

„Старинар“ год. II, бр. 2 за 1885 год.

6.

Печат митрополије врањинске.

На 70 листу једнога апокрифа у књижници писца овијех редака, који је преписао поп Јован Лоровић у Црној гори у Црмници 1836 год., находи се печат, на којем је овај запис: **„іс†хр сїн печат мїтрополїе Вранине, храм стаго Нїколае.“**

По језику, правопису и облику слова може се рећи: да је из новијега доба. Ипак није без историјске вриједности. Њим се потврђује такође, да је зетска владичанска катедра била, ако ће и за кратко вријеме, на Врањини. Није-сам знао за овај печат онда, кад сам писао расправе у „Гласницима Српскога ученог друштва: „Врањина у Зети и крисовуље на Цетињу; Бока и Зета, и „Епископије зетска и дабарска“; иначе би га у њима употријебио.

Кад је поп Лоровић преписивао овај апокриф 1835 год. са старијега од 1572 год.,

није ни слутио, да ће се послије неколике десетине година доказивати, да зетска епископска катедра није била ни за најкраће вријеме на Врањини. С тога је овај печат од знатне вриједности.

Све што је вриједно знати о апокрифу, у којему је овај печат, изнијело је на свијет плодно перо неуморнога С. Новаковића у „Starinama“ knj. XVIII. А ја наводим из њега само овај запис.

„Сии изводъ ѡбрѣтох азъ каковъ въ книгах Петра цара болгарскаго иже бѣше томꙋ настолни градъ, велики Преслав. И ꙋмре ва велики Рим.

Сие же ѡбрѣтох азъ поп Јѡаннъ Лоровић ꙋ книги попа Ст(а)нка Поповића, иже бѣше преписана ѡт Адама ҀІ (= 1572) ва Венеци.“

„Старинар“ год. III, бр. 3 за 1886 год.

XI.

ДВИЈЕ СРБУЉЕ У МАНАСТИРУ САВИНИ.

1

Савинска Крмчија.

У манастиру Савини код Новога у Боци находи се крмчија српске редакције. Писана је на хартији in folio; има 365 листа у тврдом кожаном повезу; добро сачувана. Нема имена пишчева ни године, кад је писана. Види се из једнога записа на пошљедњоме листу да је била херцеговачкога митрополита Силивестра, и да ју је даровао манастиру Требињу (Тврдошу) Успенија Богородичина ѕ҃р҃а҃і (7111 = 1603) године. Па, кад се је митрополит херцеговачки Саватије Љубибратић с калуђевима из Тврдоша отселио 1690 год. у Нови, однио је и ову крмчију.

Запис на стражњем листу.

„Сїа света и божьствана книга ѕаконикъ митрополита херцеговаꙋ-

кога, кӱръ Силвестра, и даде га въ монастиръ, храмъ Оуспенїа прѣсветой Богородице иже юсть въ Трѣбинѣ, и да никто нѣиматъ покусити се отнимати от сего монастира. Аще ли кто дрьзнетъ (овдје је обична клетва). Сїе писахъ въ лѣто ӡрӓї (7111 =1603), мѣсѣца декемврїа ӡ (7) дьнь“.

По овоме запису ова је крмчија старија 12 год. од морачке —, коју сам објавио најприје у Српско-далмат. магазину за 1866 год., за тијем тачан опис исте у Гласнику VIII другога одјељка 1877 год.

Упоредивши ову крмчију с морачком, нашао сам, да су једнаке садржином и језиком с незнатнијем правописнијем разликама. Јамачно је и она преписана, као и морачка, с крмчије владике будимљиског Теофила од 1252 год.

Што сам и ово оволико могао о њој обзнанити, дугујем захвалност многозаслужноме г. владици, Г. Петрановићу, чијом сам добротом имао у рукама ову крмчију[1].

„Шемат. правосл. епарх. бококот. за 1883 г.“

[1] Доцније је написао о њој опширну рецензију неуморни књижевник, др Никодим Милаш, садашњи епископ далматијски у „VI извјештају о правосл. богослов. семин. у Задру за 188³|₄ школску годину и засебни отисак.

2.

Савински Зборник.

—

Послије Савинске крмчије, коју сам објавио у „Шематисму правосл. епархије бококоторске“ за годину 1883, дође ми до руку и̑ ова србуља (: Зборник различитијех црквенијех и догматичнијех чланака, полемика и моралнијех поука), коју је откупио преосвештени и родољубни г. епископ, Г. Петрановић и приложио књижници манастира Савине.

Зборник је на хартији средње 8-не у тврдом кожном повезу; има 254 листа. Листови су крпљени, и нема их свијех. Очевидан доказ, како је̊ много чи̑тан. Нема пишчева имена ни године, кад је писан. По језику, правопису и другим знацима, може се рећи, да је из 17 в.

На 1 листу: „**Житїє и жиȥнь иже въ, светыхъ отца нашега Василїа новаго, списано Григорїемь монахомь ꙋченикомь его, польȥно къ проѵчитающимь**“.

На 36 л. „**Скаȥанїє св. Єфрема въ кратцѣ, бывшемꙋ въ Їерѵсалїмѣ при**

Софроніи архіепископъ о вѣре христїансцѣи сьбравшꙋ се сьборꙋ христїанскѡмь и екренскѡмь".

За тијем почињу препирке догматичке између хришћанина и евреина. Пред свршетком нема неколика листа. Нема ни почетка о разликама учења између западне и источне цркве, јер је на 58 л. глава г҃ (3), а свршује са л҃є (35). Наставак:

„Аѕь ꙋбо покажꙋ истинно како папа сьмрьтно сьгрѣшаеть и не вьнѣмлаеть. — Повьстъ творꙋ о исхожденїи св. дꙋха. — Сказанїе о опрѣснокѡхь латинскїихь. Паки бесѣда о том жъ. — О претворенїи с. е. о прѣсꙋщьствованїи св. и божьст. таинь. — О пургаторїи, еже глаголють ѵнистиалищъ. — Вьпрашенїе о еже принемше ли светы обѣштаньна иже отъ Бога вѣѵнаа блаагаа иже жртвꙋ. — Повѣсть на латинскꙋю прѣльсть сьтворенꙋю Максимом Грькѡмъ светогорцѣмь противꙋ льстиваго Николаа Немѵина".

На 142 л. „Слово на агаренскꙋю прѣлесть" од истога Максима Светогорца".

На 157 л. „Златоустова бесѣда апостолска къ Тимоѳею, гл. ѕ҃.“—

За овијем су још 22 различна нараву-учења.

На 264. л. „О писменима црнорисца Храбра“.

Само овај одломак:

Аще ли кто речеть, ꙗко нѣст добрѣ устроени и по сихь пострадали суть, ѿвѣщаемь имь: и Грци убо многоши пострадали суть Акула и Симмахъ и инии мнози. И аще въпросиши книгочїе грьчаскїе, кто вамь писмена устрои и книги прѣложи, и вь кое врѣме, то мало их знаеть. Аще ли въпросиши словенскїе не книгочїе нъ букваре глаголїет имь: кто вамь писмена сътворилъ ѥсть, или книги прѣложилъ, то вьси знають, и ѿвѣщавшѣ рекуть: светыи Костантин, нареченни Кураль философь; ть намь писмена сътвори и книги прѣложи, и Меѳодїе братъ его, епископь моравскїи. И аще въпрашаеши, вь кое врѣме, по сѣдмомь сьборе до

мд (44) лѣта, вь врѣме Михаила цара грьчьскаго и матерѣ его Өеωдори и Бориса кнеза бльгарскаго и Растица кнеза моравскаго вь лѣто ωть Адама ѕтѯг (6363 = 855). Сѹть же и нии ωтвѣти о семь иже не исписахомь. Таковь разѹмь, братїе, даровао намь Славеномь чловѣколюбиви Бог емѹже" и т. д.

На другој страни 204 листа од св. Атанасија александријскога:

„Кѣ Антїохѹ наченникѹ о множаишихѣ и нѹжнихь вьпросахь вь божьств. писанихь недоѹмѣваемихь и ωть вьсѣхь христїань вѣдомимь бити творимь. —

Има још 136 питања и одговора догматичких, али непотпунијех.

За овијем неколика празна листа. На једноме записано другом руком „г. 1784", и символ вјере до 8 члана србуљски, како га народ чита. На петоме листу записано нешто из војничкога вјежбања: „ѹ помию, дрѹжино, ѹ ред, свиколицн, за ѹчинити на аневѹ; заодити с аневомѣ ногомѣ,

ʒа справити се и учинити оганъ на сколѣ, опружъ устегнут оружје и поравнити оружје". —

На 11. л.: „Царъ Отмановић, што шнле новому шеху отъ Меке: мачь драгими бисери украшени и одежда драга, хилатъ нарицаема. Султань на титулу пишеть: Шеху Меки, судии света и мирнлу правди и правога пути, оцу прачастнеишему" и т, д.

На древеној корици унутра запис: „Царъ урошъ млади би убиенъ а҃т҃о҃а҃ (1371) л. от Хр. — а мѣсеца сектемвра к҃ѕ҃ (26) а҃т҃о҃а҃ (1371) погибе царъ Вукашинь". —

„Шемат. правосл. епарх. бококот. . . . за 1884 год."

XII.

ДОБРУШТА.

Др Ђуро Даничић покушао је у својему капиталноме дјелу: „Рјеч. из књ. ст.“, да у кратко обиљежи мјесто „Доброуште“ Душанове.[1]

Г. С. Новаковић, неслажући се у томе с Даничићем, трудио се је, да изнађе, гдје би могла бити, па јој је означио мјесто са свијем супрот Даничићеву мишљењу: најприје једно, доцније друго; као што се то види из његове двије вриједне расправе: „Стари српски путови из Јадранскога приморја у унутрашњост;“[2] и „Српске области X и XII века“.[3]

---

[1] Рјеч из књ. ст. I. с. 282 и 283.

[2] Rad jugosl. akad. XXXVII, s. 23.

[3] Гласник Срп. уч. друштва LXVIII. с. 83.

Зна се из српскијех старијех листина и топографије да није само једна „Доброушта,“ или „Добруша“, него их има више; и то на онијем мјестима, гдје их спомињу: Даничић и Новаковић.

С тога је и било трудно пронаћи и доказати ону „Доброушту“, која се спомиње у Душановијем хрисовуљама од 1334 и 1336 године.[1]

Новаковић је поуздано доказао, да „Доброушта“ Душанова није ондје, гдје је Даничић мислио, и мјесто јој обиљежио. Међу тијем нека ми буде слободно изрећи на основу својих истраживања, да није ни ондје, гдје је г. Новаковић означи.

То ме је управо и потакло, да напишем ову расправицу о томе мјесту, које има за нас интереса само толико, да се барем топографски зна, гдје је.

Ради лакшега пријегледа и веће јасности онога о чему се расправља, ваља ми овдје најприје навести Даничићево и Новаковићево мишљење о мјесту „Доброуште“, и пошљетке њиховијех истраживања.

Monumenta Serb. c. 107—109 и 109—111

Даничић вели: „Доброуша, мјесто, или крај у држави господе зетске Ђурђа и Балше: на Добрѹши П. б. 27; то је сада село близу Цаптата и Груде. Schem. rhag. 1862. 31. cf. Доброушта.

Доброушта, Стефан је Душан на Добрѹщи потврдио дубровчанима Стонски Рт — и уредио, да прѣбива попь срьбьски, а да поѥ ѹ црькваҳь, коѥ сѹ ѹ Стонѹ и ѹ Рьтѹ. М. 109; а то мислим, да је у преписивању погријешено. — (?) Исти краљ, дошавши вь мѣсто рекомо Добрѹща, нађе пусту цркву св. Николе, те је на ново сазида и приложи јој село Доброуштѹ и друга села, и то све заједно даде Хиландару. М. 110 и 111. То мислим, да је садашње село тога имена на Морави близу Гилана, гдје има и поток, који се тако зове. Hahn, Reise 170, само што му је ту име записано у књизи Dobruscha, а на карти Dobruša.“ [1]

Г. С. Новаковић вели: „Пишући о старим српским путовима из Јадранскога приморја у унутрашњост, ја сам у Radu jugoslavenske akademije XXXVII., 23 наводио место До-

[1] Рјеч. из књ. ст. I. с, 282 и 283.

бруштy, која се у писмима спомиње, постављајући је у Добрун. Овде се указала прилика, да тадашњу погрешку исправим. О Доброушн, за коју у Пуцићевим споменицима II., 26 има записано, како се на њој господа зетска Ђурађ и Балша измирише с Дубровчанима, Даничић је у Рјечнику из књ. ст. мислио, да је „близу Цаптата и Груде“. Погледаћу још једно место из споменика па ће се брзо видети, где треба ту Добрушу тражити. На Добруши је 19. маја 1334 краљ и потоњи цар Стефан Душан потврдио Дубровчанима уступање Стонскога Рта, уговоривши с њима, што још о томе треба. Обоје је то доиста једно место. На аус. ђен. шт. карти јужно од Оногошта при планини из међу Кчева и Пљешиваца са стране Пљешиваца видим на карти село Добруш, које не нађох у списковима црногорских села ни у Милаковића ни у Дучића.

На сваки начин се место некакво онде тако зове, и како је при планини згодно за излазак у лов, не сумњам, да је то Добруша и Доброушта горе поменута, те да је треба Оногошту прибројати.“[1]

---

[1] Гласник LXVIII с. 83.

Из овијех се навода јасно види прво: да Даничић и Новаковић нијесу сложни, као што сам у почетку споменуо, о мјесту Душанове „Докроүштє“; друго, да је г. Новаковић најприје мислио и постављао „Доброүштоү“ у Добрун; па се доцније увјерио, да није ту, него, као што вели, „при планини између Кчева и Пљешиваца“.

Послије свега овога мени је стало, и накан сам да докажем, да „Доброүшта“ она, у којој је краљ Душан 15 маја 1334 потврдио Дубровчанима стонски Рт, и у којој је обновио срушену цркву св. Николе 1336 год. и приложио је с осталијем селима Хиландару, није ни на једноме од онијех мјеста, која су Даничић и Новаковић различито обиљежили; а најмање и никако на ономе — из међу Кчева и Пљешиваца.

„Доброүшта“ је, о којој је овдје ријеч, у српској старој и класичној области, која има три наизмјенце историјска имена у старијем књижевнијем споменицима: Хвосно (Хвостьно); Метоија (Метохиꙗ): и Дукађин (Доукаꙉинь).

Дукађин је најмлађе име, и не обухвата вас простор најстаријега Хвосна; него његов

један дио; и то од бијелога Дрина између Призрена и Скадра.

Како се нијесам слагао ни с Даничићем, ни с Новаковићем о мјесту Душанове „Доброуште“, тако сам је пажљиво тражио по старијем листинама и ђеографијама, распитујући уједно и разборитије становнике призренске области за имена сêлâ онамо, гдје сам мислио, да ће се и „Добрушта“ наћи.

И нађе се управо у мало прије споменутој области.

С признањем спомињем, да су ми у овоме малом, али зановетном, послу доста олакшале труд интересне примједбе руског консула у Призрену и дописнога члана Српскога ученог друштва, г. И. Јастребова на Срећковићеву књигу „Синан паша“;[1] у којима су и имена сêлâ у Дукађину,

Међу жупама јужно-источнога дијела старога Хвосна, а у садашњем Дукађину находи се и Љума. У њој је међу селима и Душанова „Добрушта“, и црква св. Николе опет у развалинама сада међу Арбанасима! — Каква судбина!

[1] Гласник XLIII.

У Љуми су, као и у осталијем жупама у Хвосну били, као што се зна, све оћијани Срби до доба познатијех тирана: Синан-паше, српскога ренегата, и Кукли-бега[1] у другој половини 16 вијека. Ова су два „зулумћара“ мучили и нагонили Србе у жупама призренске области да се турче! И покрај свега тога опет су се Срби у тијем жупама: Опољу, Гори, Љуми и т. д. већином одржали у својој народности и прадједовској вјери све једнако до несрећне селидбе, или бјежаније, српскијех патријараха: Арсенија III и IV у другој половини 17 и у првој 18 вијека.

Отада су се они Срби, који су остали у тијем жупама на старијем огњиштима, мало по мало до сада с малијем изузетком (т. ј. жупе Горске) истурчили и народност изгубили, преливши се у Арбанасе!

Ево шта, из међу осталога, прича г. Јастребов: „у Љуми су и Опољу становници били српскога рода и порекла; можемо само напоменути, да су сва њихова села и до да-

---

[1] За Кукли-бега се мисли, да није потурица, него прави Турчин поријеклом из Азије, по тврђењу поштованога г И. Јастребова.

нас српска имена задржала, на. пр. Топољане, Побрег, Колешане или Колесњак, Враница, *Добруша*, Шитке, Гостиљ;" и т. д.[1]

У тијем селима светкују и сада Арнаути (потурчени и поарбанашени Срби): св. Николу, св. Илију, св. Ђорђа и св. Димитрија. А до скоро су нека села ту славила св. Николу добрушкога 9 маја.

Краљ Душан, по што је на ново сазидао цркву св. Николе у „Добрѹши", приложи јој ова села: „Доброѹщоѹ и сь ȝабѣломь и с планиномь и сь млини и сѣнокоси с мегѣми и сь всѣми правинами села того: Жоѹри, Крьвинцоѹ, Калогени сь црьквомь, Смоѹлики, Воѥвнке"; и т. д. На крају: — „И приложи кралѥвьство ми винградь Любовь на Огледници на мегы любижьньскои, и трьгь оѹ Приȝрѣнѣ . . . и оть царине оѹ светаго спаса на всако годище рн. (150) перперь..."[2]

Споменуо сам, да је „Доброѹшта" у садашњој Љуми; а Љума у Дукађину између Призрена и Скадра. Ради пуноће додајем још

[1] Гласник XLIII. с. 39.

[2] Monumenta Serb. s. 111.

и то: да је свети Спас у Љуми на обали ријеке бијелога Дрина управо на путу између Призрена и Скадра 11 часова далеко од Призрена.

Ту се код овога села св. Спаса и сада превозе преко Дрина путници, који иду из Скадра у Ђаковицу, и из ње у Скадар.

С овијем сам, мислим, довољно доказао, да је Душанова „Доброушта“ у призренској нахији.

На пошљетку не ће бити сувишно, да споменем још и то, како се ни једно име онијех села, која је Душан приложио св. Николи добрушком, не находи: ни код Цаптата и Груде у Конавлима; ни код Добруна у вишеградској нахији у Босни; ни између Пљешиваца и Кчева у Црној гори; ни на Морави код Гнилана на Косову. И, што је још најглавније, нема у тијем мјестима ни трага, ни спомена о добрушкој цркви св. Николе, или њезинијем развалинама.

Те тако Душанова „Доброушта“, и да се није нашла у Дукађину, не би се могла наћи у поменутијем мјестима.

1884 год.

„Rad XLX jugosl. akademije“.

XIII.

ПРИКАЗ БОРХГРАФОВЕ РАСПРАВЕ О ЦАРУ ДУШАНУ.

L' empereur Etienne Douchan de Serbie et la Péninsule Balkanique au XIV siècle par M. Emile de Borchgrave, membre de l' académie royale de Belgique. Bruxelles 1884.

Под овијем је натписом изишла овијех дана у Бриселу на француском језику врло интересна историјска студија о цару Душану. Истекла је из пера члана краљевске, белгијске академије наука, г. Е. Борхграва; а читана и примљена у једној од овогодишњијех академијских сједница.

Студија ова заслужује сву пажњу српске интелиђенције, а поштовани писац захвалност, који је од неколике године представник белгијски у краљевини Србији, познат у нашој средини још, колико са својих симпатија за

наш народ, толико и са своје једне раније вриједне студије о економном стању у Србији.

Ријетки су иностранн учени писци, који с таком вољом, као г. Борхграв, изучавају прошлост и садашњост српскога народа. А још су рећи, који с оноликом ерудицијом, прецизношћу и објективношћу износе пред учени свијет западне Јевропе најзнаменитије моменте из српске историје XIV вијека. Што знатно припомаже, да српски народ буде у иностранству чувенији и поштованији.

Послије ученога Руса, Т. Флоринског, који је с дубоким знањем српске и византијске историје, особито XIV в., написао на руском језику 1882 год. до сада најпотпунију и најбољу расправу о владавини цара Душана; долази одмах за њим г. Борхграв с овом својом студијом.

Прем да се ова пошљедна садржином и опсегом не може мјерити с оном г. Флоринског. Али знањем извôрâ, критичком оцјеном факата, непристрасним суђењем, и топлином осјећања за истину и српски народ не остаје за њим.

Ова студија г. Борхграва не износи више од 60 ст. 8-е.

И у тако сажетом опсегу своје студије прикупио је, пробрао и истакао најглавније факте и сјајне ратне и политичне успјехе из доба славне владавине цара Душана.

То је једна заокругљена слика, у којој су са живијем бојама насликана ратна и политичка дјела великога српског цара.

Студија је подијељена на 10 ситнијех одјељака. И кроз све је провучена врло вјешто историјска непрекидна жица: Душанова живота и његовијех дуготрајнијех ратова са сусједним државама, особито Византијом, за раширење српске државе и т. д. И, што је још веома вриједно, учени је писац јасно провидио јачином своје логике: дубину Душановијех великих, политичких планова и смјерова за надмоћност српске младе царевине на Балканском полуострву.

И, да га није прерано смрт покосила, јамачно би извршењем тијех својих планова, спријечио турску навалу и инвазију на најљепшем дијелу јужноисточне Јевропе, и утврдио би политички и културни развитак на овоме дивном, али не вазда и срећном, трополу!

Ево, каквим изразима учени Белгијанац завршује своју студију о цару Душану.

«Прерана смрт цара Душана била је за Србију и јужне Словене губитак ненакнадан . . . Он није био обичан човјек. Његов законик, његова писма, његове дипломе и његове разне установе откривају, колика су његова осјећања за своју народност и судбину својега народа. Његов план да створи једну велику српско-грчку државу на Балканском полуострву, свједочи дубок поглед и политички знаменит инстинкат . . . Он је био опрезан политик; вјешт ратник, и мудар законодавац.“

Сликајући писац сјајне врлине, велики таленат и знаменита ратна и политична дјела Душанова, није муком пријешао ни његове неке слабости и гријешке, које се, гдје гдје опажају.

Ну, и у томе се огледа историчка објективност и пишчева савјесност[1].

По тој изврсној студији лако ће добити они, који би зажељели, јасан појам, како о

[1] На једном је мјесту писац погрјешно схватио српски народни идеалисам и материалисан. — То је покренуло нашега поштованог историка, Стојана Бошковића, да напише опширну расправу, потрвши то Борхграфово погрјешно мишљење.

просвећености ума, величини духа и државничке мисли српскога цара Душана; тако и о простору, снази и угледу српске државе у XIV вијеку. И по томе ће просвећени иностранци моћи тачније судити о садашњости и будућности српскога народа.

Овом је студијом велештовани писац још више оснажио лијепи спомен о себи у српскоме народу, а особито у српској краљевској пријестоници.

У Биограду
15 Нов. 1884 год.

„Српске новине".

XIV.

ОЦЈЕНЕ И ПРИКАЗИ КЊИГА

1.

„Зборник правила светих апостола, васионских и помјесних сабора и светих отаца, која су примљена православном црквом. Превео с грчкога по најновијем атинском издању архимандрит Никодим Милаш, доктор богословије и професор црквених права и црквене историје. Задар. 1884 г.“

САДРЖИНА.

Има 30 табака велике 8-е; а преведен с грчке:

„Συνταγμα των θειων και ιερων κανονων των τε αγιων και πανευφημων Αποστολων, και των ιερων οικουμενικων και τοπικων Συνοδων, και των κατα μερος αγιων Πατερων.

—

Ову су „синтагму“ приредили учени: Г. А. Рали и М. Потли, наштампавши је у Атини 1852—59 год. с благословом велике цркве: *„Ἐγκρίσει τῆς Ἁγίας καί Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας“*; и с одобрењем синода атинскога и петроградскога.

„Синтагма“ је у 6 томова систематички састављена и правила изложена с најстаријим коментарима васељенске православне цркве. Али у ономиком опсегу и облику није подесна за практичне потребе црквенијех власти. Ипак се вриједни преводилац, као изврсан зналац црквенога права, није преварио у избору. Критика се о њој у своје вријеме најповољније одазвала, обасувши је похвалама најбољи зналци каноничкога права не само источне, него и западне и протестанске цркве.

И поред свега тога професор Милаш није штедио ни труда ни времена, да је упореди с неколика зборника те врсте на иностраним језицима.

И не само што је превео правила, имајући у виду потребу српских црквенијех власти у опће, него је још напријед истакао, и темељнијем знањем оцијенио изворе црквенога права; споменувши у кратко и тачно код свакога сабора: кад је који, гдје, и за што држан.

За тијем је објаснио: постанак, мијене и употребу: крмчије, книги правилъ, πηδάλιον и фдерептарѣ леціи; у православнијем автокефалнијем црквама: грчкој, српској, бугарској, руској и румунској.

Особиту пажњу заслужује преводиочево мишљење о крмчији св. Саве српскога и њезину пријеносу из Бугарске у Русију за вријеме бугарскога владаоца Светислава и руского митрополита Кирила II 1262 год.

На основу научног истраживања и упоређења доказано је, да је у Русији рјазанска крмчија преписана с те крмчије из Бугарске, и да је садашња руска „книги правилъ“, коју је руски свети синод издао 1839 год. приређена по њој упоредно с грчким текстом.

Доцније је опет 1843 год. прештампана без грчкога текста и т. д.

Још 1649 год. за вријеме рускога патријарха Јосифа штампана је у Русији крмчија по рјазанској. Али одбор, који је био одређен, да приреди ту крмчију за штампу, у многом је, по незнању, изопачио појмове о учењу васељенске православне цркве. С тога је по смрти Јосифовој забрани руски патријарах Никон, наредивши, да се друга поправљена наштампа 1653 год.

Ну, и ова је Никонова изопачена, којекаквијем другим додацима, особито онијема — што је тај руски патријарах био замислио, и хтио, да канонски доказује, а у крмчији да освешта, како њему припада право у Русији, као папи на западу, да од њега зависе и државне власти и т. д.!

Отада се почело нај озбиљније мислити, да се укине патријархат у Русији, и замијени перманентним синодом, што је најпослије и учињено.

Професор Милаш изложио је тачно садржину и разлике између поменутијех крмчија. А тијем је знатно олакшао онијема, који нијесу темељно изучавали (а ваља да знаду) црквено

право: ни разбирали правила: апостолска, васељенских и помјеснијех сабора, која су обавезна за све православне автокефалне цркве и њихове чланове, докле год опет само васељенски сабор другчије не наредн,

Одавно се је опазила, и сваки је дан очевиднија пријека потреба, да се скупи православни васељенски сабор, који би многа застарјела, или тачније рећи, преживјела правила укинуо, не слазећи ни једнога тренутка с догматичнога основа. И јамачно би по садашњијем друштвенијем потребама, просвећенијем појмовима, и напредном духу времена, доста што изоставио, преиначио, и новијех правила додао; а све на славу великога небеског Оснивача свете православне цркве.

Прем да по јасном смислу одлука васељенских сабора није закраћено право саборима и синодима помјесних автокефалнијех цркава, да прописују нова потребна правила, особито административне и дисциплинске природе; разумије се, вазда у духу свете источне православне цркве. Али та правила немају свеопћега значаја, нити су обавезна за друге автокефалне цркве.

А оно, што су васељенски сабори закључили и потврдили, има свеопћи значај и обавезно је за све автокефалне православне цркве без икакве разлике. И ни један помјесни сабор, или синод, ни једне автокефалне хришћанске цркве нема права ни власти, да ишта у томе промијени, или другијем замијени без васељенскога сабора.

По томе они, који су по положају и светој дужности позвани, да управљају св. Христовом црквом, да се брину о добром реду и њезиној велељепности у јединству догматичном и канонском, слози и духу лијепе хришћанске науке; дужни су, да се нај озбиљније постарају и приуготове земљиште за скуп васељенскога сабора, који је сада од потребе у читаву православноме свијету, колико је био икад и један у првијем вијековима хришћанства.

Истакнувши дакле садржину и у опће вредноћу овога зборника, ваља да напоменем и оно у њему, што ми се чини, да би могло бити боље.

Прво: пријевод је на више мјеста нејасан; друго стил је у опће тежак и рапав; треће језик није доста чист; четврто правопис је гдје гдје погрјешан; и пето изостављено је

са свијем правило картагенскога помјесног сабора при Ћипријану, које се находи и у атинској „синтагми“, из које су ова правила преведена.

Прем да је архим. Милаш навео разлоге за тај изоставак, што су: II васељенски сабор, правило 7, и трулски правило 2 промијенили закључак тога картагенскога сабора, и другчије наредили, и, што га нема ни у „синопсису“.

Ну, да је неуморни преводилац тачно побиљежио, и у једноме пријегледу на крају истакао све, што је који познији васељ. сабор у закључцима првијех, — или: дргчије протумачио, или са свијем изоставио, или другим замијенио; био би и овај изоставак оправдан. А овако су отворена врата недошљедности у зборнику.

Међу тијем оно, што се придржавао хронолоћиског реда у рећању: сабо̀ра̑, пра̀вила̑ и посланѝца̑ појединијех светијех отаца различно од осталијех зборника тога реда, иде у опћу вриједност овога зборника и похвалу преводиочеву.

Ако преводилац дочека, као што се може надати, друго издање овога зборника, тада ће

лако све исправити. Дотле све то уједно не може смањити опћу врсноћу овога зборника, којим је обогаћена српска црквена књижевност.

И да учени архимандрит Н. Милаш није ништа друго до сада написао, до што је овај капитални зборник правилâ.... превео, и наштампао; изворе црквенога права обиљежио, и крмчије критички оцијенио; историја би му српске књижевности, особито црквене, забиљежила име на угледну мјесту међу српским врснијем књижевницима и научницима.

С овијем је зборником за вазда попуњена једна знатна празнина у српској црквеној, правној књижевности.

По што сам дакле овај зборник правила светијех апостола, васељенских и помјеснијех сабора и појединијех светијех отаца свестрано размотрио, и пажљиво проучио онако, како иште његова велика вриједност и учење свете васељенске православне цркве: нека ми буде слободво изрећи своје мишљење, да би добро било, кад би га све српске црквене највише власти не само препоручиле свештенству, него још одобриле за званичну књигу у свијем духовним судовима. Тијем прије, што је крмчија покрај осталијех закона одређена за духовне

судове, које није било до сада на садашњему српском језику.

2.

„Канонско начело православне цркве при разређивању црквених власти. К питању о јерархичном положају сарајевске митрополије. Задар 1884 г. Написао ахимандрит Никодим Милаш др. богословије, професор црквеног права и црквене историје“.

Изразивши заслужно признање у горњој рецензији о „Зборнику правила“.... за стручно знање каноничкога права и у опће богословске учености д-ра богословије, архимандрита Н. Милаша, ваља да овдје напоменем, како се никако не могу довести у склад његови назори у брошири под горњијем натписом са српском историјом и каноничким правом, којега је он професор у задарској православној богословији.

У тој је брошири г. Милаш хтио, да канонички и исторички докаже, како је карло-

вачки патријарах нашљедник српске пећске патријаршије, и да митрополије: босанска и херцеговачка ваља да потпану под његову врховну духовну власт и т. д.!

Не ће бити сувишно, да одмах у почетку напоменем, да се зна, како је прије ове Милашеве брошире изашла једна друга брошира на њемачком језику још 1879 год. у Прагу, под натписом: Ein Kampf um 's Recht, Beitrag zur Lösung der orthodxen Kirchenprage in Bosnien — Herzegovina" од протођакона, а садишњега протосинђела карловачке патријашршије и д-ра богословије, племенитога Радића, који би такође хтио де докаже, како је карловачки патријарах нашљедник пећске патријаршије, и да њему припада врховна духовна власт над српском црквом у Босни и Херцеговини и т. д.! — Оба су д-ра богословије доказивали то илузорно право за патријарха карловачког, али га, наравно, нијесу могли доказати.

Ма, какве побуде биле, да се те брошире појаве у онаким облицима и с онаким погрјешнијем историчким и канонским аргументима, јамачно, ресултат не ће бити штетан; јер ће

се то црквено питање барем боље расвијетлити и на чисто извести.

Ну, да није изишла брошира г. архимандрита Милаша, па још онако завијена у каноноске параграфе ја не бих, ни једне ријечи написао о томе питању и праву, које је сада у дискусији; јер је свакоме знаоцу српске историје и каноничкога права јасно, као сунце.

Али, како је г. архимандрит Милаш признат стручник каноничкога права, а његова брошира, као и г. Радића, на погрјешном основу изведена, те би се њом могли завести на странпутицу они, који не знају добро историју српскога народа, српске цркве и каноничко право: то сам тијем потакнут, да напишем неколико редака о томе питању и праву, које дубоко засијеца у српске опће интересе не само црквене, него и политичне.

Како овдје није мјеста, а није ни потребно, да претресем сву историју српске цркве од њезина постанка до данас, ни да пишем опширну академијску расправу, разумије се само по себи, да се не ћу ни освртати на све, што има у Милашевој брошири. Тијем прије, што је он узео у помоћ чак и васељенске саборе, да с њима доказује илузурно нашљед-

ство пећске патријаршије карловачком патријарху! —

Ја не ћу, да идем тако далеко ни дубоко у старину, као г. Милаш, а немам ни потребе за ово питање, које није старије од 1690 и 1766 год.

Моја је намјера, да у кратко докажем на основу историјских непобитнијех факата и јаснога смисла канона православне цркве, да су тврђења Радићева и Милашева у томе погрјешна.

Међу тијем готов сам, да вјерујем, да је г. архимандрит Милаш мислио, и увјерен био, да ће том својом броширом учинити добра српској цркви у Босни и Херцеговини. Па, да не би и даље остао у томе погрјешноме мишљењу и увјерењу, лијепо ћу га замолити, да прочита ове ретке.

Српски пећски патријарах Арсеније III Црнојевић пребјегао је, као што се зна, с 40.000 српских породица у Аустро-Угарску у вријеме рата између Аустрије и Турске 1690 год. За њим је доцније пребјегао такође у Аустро-Угарску пећски патријарах Арсеније IV Шакабент 1737 год. Опет у ратовању

Аустрије с Турском. А пећска је патријаршија укинута тек 1766 год.

У томе мучном времену по српску цркву и српски народ изређало се је до 15 патријараха на катедри пећске патријаршије![1] Није ми намјера, да овдје објашњавам, за што се толико патријараха измијењало у Пећи од 1690 до 1766 год., као ни то: ко су, и одакле ти патријарси били; него, да докажем на супрот тврђењу двојице српских д-ра богословије, да ни крушедолски ни доцније карловачки архијепископи и митрополити нијесу били никад нашљедници пећске патријаршије, нити су могли имати поред толиких српских патријараха у Пећи икаква права над црквом у српским земљама под турском влашћу. То су им пријечили осим турских државнијех разлога још и канони православне цркве; јер су поменути патријарси напустили патријаршку катедру, цркву и народ! па с једнијем дијелом јуначкога, патничкога народа српскога пребјегли у другу државу! — Први, као што рекох 1690, а други 1737 год.

[1] Гласник XXXV ст. 73—83. Општи лист пећ. патр. од М. С. Милојевића.

Они српски епископи пећске патријаршије, који су остали с народом српским, који се није иселио, на огњиштима својих предака, имали су по канонима и иначе право, да бирају себи патријарха; и изабрали су Калиника на напуштену и упражњену патријаршку катедру у Пећи.

И да их није руководио српски патриотизам, они су имали право и власт на основу канона, на које се позива и д-р. Милаш у другом и за оно, што је хтио да докаже, погрјешном смислу, да осуде оба патријарха: Арсенија III и Арсенија IV, што су напустили: патријаршију, цркву и народ! и отишли у другу државу!

Ја овдје говорим строго канонски. А, јамачно, оба доктора богословије и професора каноничкога права врло добро знаду, да би така осуда могла бити изречена по: 30 правилу светијех апостола; 15 правилу I и 3 VII васељенскога сабора; 13 и 21 антиохијскога и 71 правилу картагенскога помјеснога сабора.

Па, кад се узме на ум, како су подигли на оружје један велики дио српскога народа, и ставили га под туђу заставу и команду!

одузевши тијем устанку значај војевања за народно ослобођење! и кад се помисли на недогледну штету, коју су учинили, јамачно, нехотично народној цјелини и српској будућности исељењем до по милијуна душа српскога народа, заузевши Арнаути, та српска опустјела мјеста по: Метохији, Косову, Топлици и Рашкој! мени се чини, да им то ни народна неумитна историја не ће у похвалу уписати.

Њихове су побуде и намјере, без сумње, биле патриотичне; али су ресултати испали штетни. А историја изриче пресуде по ресултатима.

И, колико се боље буду расвјетљивали догађаји онога времена и оцјењивали ресултати тијех устанака, и пресељавања, толико ће се поузданије знати: колика је штета, или добит од њих за српску опћу ствар.

Па не само што нијесу имали никакву власт по канонима, ни иначе над српском црквом у пећској патријаршти послије бјежаније, него се још Исаија Ђаковић, који је први изабран по смрти Арсенија III на сабору у Крушедолу 1708 год. за митрополита, [а не патријарха], свечано заклео у истоме сабору,

да ће признавати српскога пећскога патријарха за врховнога духовног старјешину[1].

Тада је био у Пећи српски патријарах Калиник, који је својом патријаршком граматом потврдио и благословио новоустановљену архијепископију српску у Крушедолу 1710 године[2].

Али је ту црквену канонску везу крушедолских и позније карловачких митрополита с пећском патријаршијом и српским патријарсима прекинуо неко трећи из политичких интереса, који, разумије се, нијесу српски! —

Кад се тај српски крушедолски сабор од 1708 год. упореди с познијим и најновијим у Карловцима, опажа се једна значајна разлика, коју не ћу овдје да истичем.

Из овога, што је до сада у кратко речено, јасно се види, да архијепископи крушедолски, и доцније карловачки нијесу били никад нашљедници пећске патријаршије, нити су имали право врховне духовне управе над српском црквом у Босни и Херцеговини до укинућа пећске патријаршије 1766 год.

---

[1] Беседа 1869 год. ст. 156.

[2] Беседа 1869 год. ст. 238.

Сада, да у кратко прегледамо, јесу ли по њезину укинућу имали то право; на кога је, и гдје пренесено.

С укинућем српске пећске патријаршије 1766 год. пренесена су њезина права ферманом султана Мустафе III на грчку цариградску патријаршију! —[1]

То је учињено: нешто због народнијех побуна; нешто због бјежаније два поменута патријарха; нешто због исељавања на стотине тисућа српскога народа из: Метохије, Косова, Топлице, Рашке и Србије у Аустро-Угарску —; нешто због сплетака ондашњијех фанариотских великаша и подмитљивости Порте; нешто због нереда, који је онога времена, по несрећи, завладао у пећској патријаршији, а производили га, колико мјесне паше и злогласни везир Ћуприлић, много више грчка цариградска патријаршија! мијешајући се пред укинуће у српске црквене ствари! и намећући српској цркви неке Грке, своје креатуре за пећске патријархе; и на пошљетку због једне непојмљиве молбанице, коју су 8 тадашњих српских епископа лично предали у Цариграду васељен-

[1] Глас. XL ст. 202—218. Пријевод г. И Јастребова.

ском патријарху и султану Мустафи III, да се укине пећска патријаршија, и присједини грчкој цариградској —[1].

Главне су им побуде за то биле, што је завладала, као што рекох, анархија у пећској патријарши; што се тада задужила толико, да није могла исплатити повјериоце; и, што су те смутње, које су произведене изнутра и с поља, отвориле врата, у томе мучном времену по српску цркву и српски народ, мисионарима иностраним у: Босну, Херцеговину, Арбанију, Метохију, Рашку и Србију ради вјерских и политичких циљева! — Па, находећи се тада српска пећска патријаршија немоћна, да стане на пут томе прозелитисму; стави се, не под заштиту, него под власт и пуну потчињеност великој цариградској цркви! —

Да одрже прадједовску православну вјеру, жртвовали су јерархијска права своје пећске патријаршије! —

То је био довршетак онога, што је још остало народу српском барем за душевну утјеху послије косовске катастрофе!

---

[1] Гласник XL. ст. 202—218.

Колико су тадашњи епископи српски имали чврстоће, постојанства и љубави за вјеру; да су имали толико ума и слоге: сачували би и једно и друго; т. ј. и православну вјеру и српску патријаршију! —

И поред тога чудноватога акта, који је споменут у Мустафину ферману, и пребројана, поред побуда, имена српских епископа[1], који су га (као тадашња највиша, српска црквена власт) потписали, и предали, носећи тијем на себи канонички печат; ја опет сматрам то укинуће за турско насиље; а пријенос јерархијских права српске пећске патријаршије на грчку цариградску — за грамжљивост и отмицу властољубнијех фанариота!

Јер покрај свијех тадашњијех тешкоћа и незгода у пећској патријарши, да није било сплетака фанариотских великаша на Порти, пећска би патријаршија могла опстати.

Ето, кад су, гдје, и на кога пренесена права и нашљедство српске пећске патријаршије! — Па су на уштрб укупне јачине и угледа српскога народа и српске цркве још и сада тамо у Цариграду! — Али то није

[1] Гласник XL.

било и на штету православља. Јер су и грчки архијереји, заузевши српске епископије, право рећи, вазда били стубови православља. Прем да су имали доста других мана. Али су их прилике и система турске владавине у томе подржавале! —

. Све ово, што је до сада речено потврђују и два знаменита факта у овоме вијеку из историје српске цркве у Србији.

По што је велики Милош Обреновић с народом извојевао и мудрошћу задобио унутрашња политична права, или полунезависност кнежевини Србији, израдио је и повратио и српској цркви од васељенскога патријарха и синода цариградскога 1832 год. црквена права, или полунезависност. А кад је кнежевина Србија постала народним големим жртвама, уз припомоћ Русије раширена и потпуно независна послије крвавога рата 1876-8 год. добијена је и потврђена српској цркви у Србији автокефалност 1879 год. И то опет од цариградскога синода и васељенскога патријарха, Јаћима III.

Ову су драгоцјену независност српске цркве у Србији признале и благословиле све православне автокефалне цркве.

У томе имају највећу заслугу: српска дипломација и српски митрополит Михаило.

Јасан дакле факат и доказ, да ова црквена права и независност нијесу тражена од илузорнога нашљедника пећске патријаршије, архијепископа и митрополита карловачког, или титуларнога патријарха српске цркве само у земљама круне светога Стефана тек од 1848 године.

Те, и да нијесу пред нама: историја српске цркве; заклетва крушедолскога митрополита Исаије Ђаковића; грамата српскога пећскога патријарха Калиника; акат 8 епископа српских пећсске патријаршије; и ферман султана Мустафе III; доста би била два поменута факта из најновије историје српске цркве у Србији, па, да се јасно види: гдје су и на кога пренесена јерархијска права пећске патријаршије по њезину укинућу 1766 год.

Ну, ћа и поступак бечкога кабинета од 1879 и 80 год. у томе питању иде у прилог мојему тврђењу, а против оба доктора богословије, што јасно свједочи послије априлске политичне конвенције 1879, мартовска црквена конвенција 1880 год. тога кабинета с васељенским патријархом г. Јаћимом III у Цари-

граду о црквеном врховном праву у окупираној Босни и Херцеговини.

Као што је у првој априлској конвенцији задржато суверенство Султану над Босном и Херцеговином, тако је у другој мартовској — задржана врховна духовна власт васељенском патријарху над српском црквом у те двије српске покрајине, у којима Аустро-Угарска по XXV члану берлинскога уговора од 1878 год. има само мандат окупације и администрације, и то привремено.

Др архимандрит Милаш, спомињући конвенцију цариградску од 1880 год. на: 3, 12 и 14 ст. своје брошире, погрјешно је назива априлском мјесто мартовском. Он је с каноничке стране устао против те конвенције. — А, да је сврнуо мало више пажње и на априлску од 1879, а на мартовску од 1880 год., и да их је упоредио с јаснијем смислом 34 правила светијех апостола и 17 правила IV васељенскога сабора, нашао би да садашњи јерархијски положај сарајевске митрополије потпуно одговара тијем правилима.

И, да је ту поступљено онако, како проф. Милаш мисли и препоручује, било би дијаметрално против: 34 прав. св. апостола, и

17 прав. IV васељ. сабора; јер се не могу примјењивати у провинцијама под туђим суверенством.

Поступак аустро-угарсве владе у томе тачно се слаже са смислом горњијех правила.

Па, да и није било сарајевске српске митрополије прије аустријске окупације, него, да ју је, збиља, Аустрија установила, као што непојмљивијем начином тврди др Милаш у својој још непојмљивијој брошури на: 3, 12 и 14 ст.! супрот старој и савременој историји, и јаснијем фактима; опет послије двије помењуте конвенције, и XXV чл. берлинскога уговора, не би се могла наведена правила по јасном њихову смислу примијенити на српску цркву у Босни и Херцеговини, докле год те конвенције и берлински уговор имају вриједност међународнога права.

Што се пак тиче привилегије цара Леополда I, којом је потврдио 1690 год. црквену власт патријарху Арсенију III, по што је аустријска војска била дубоко ушла у непријатељску земљу уз припомоћ народа српскога, на коју оба д-ра. богословије наслањају своја погрјешна тврђења; нема никакве вриједности за питање и право, које је у дискусији.

Та привилегија није друго, до политична добро смишљена копча за даље планове и интересе аустријске монархије, која се је распрсла одмах у зачетку; јер је Порта те исте 1690 год. успјехом својега оружја повратила све што је аустријска војска била освојила на десној страви Саве и Дунава. Те је та привилегија свегда била и остала мртво слово на хартији; јер је одмах и патријарах Арсеније морао бјежати из своје домовине за аустријском војском на лијеву страну Дунава и Саве. Откуда га Леополдова привилегија није могла за његова живота повратити у своју домовину, нити му власт одржати над пеђском патријаршијом и црквом у српским земљама под Турцима.

Да је та привилегија имала, и да има икакве канонске и позитивне вриједности, или значења у смислу међународнога акта и права, јамачно, Аустро-Угарска би се њом користовала; и не би преко ње тражила у Цариграду васељенскога патријарха, да с њим склапа и потпише конвенцију дотично српске цркве у Босни и Херцеговини 1880 год.

И послије свега тога имали су воље, што је за чудо! два д-ра богословије: Радић и Милаш, да доказују, како је карловачки патри-

јарах по: природи, историји и канонима православне цркве нашљедник пеђске патријаршије! и како само он има право врховне духовне власти над српском црквом у Босни и Херцеговини! — ?

Право историјско, наравно и канонско на нашљедство, повратак и продужење српске пеђске патријаршије нема нико други ни пречи од српске независне цркве у садашњој краљевини Србији.

То се право може повратити, или: пристанком и благословом васељенскога патријарха и велике цркве у Цариграду, као што је полунезависност 1832 и потпуна независност 1879 год; или успјехом српскога оружја, и обновом српске државе у њезиним старијем границама, као што је за вријеме цара Душана 1346 год.

А никад се не ће ни повратити, ни обновити, па ни изгубити, кад се поврати, онаким загонетнијем броширама, као што су двије поменуте, које су и изазвале, да се напишу ове врсте на основу историчких неизврнутијех факата, и непомућенога смисла каноничкога права источне православне цркве.

У Жичи је у старој, а садашњој обновљеној краљевини српској, била прва катедра српске независне цркве, првога српског архијепископа св. Саве. У Жичи је крунисан српски први краљ уједињенијех српских државица: Стефан Немањић[1]. Из Жиче је пренесена катедра српске архијепископије у Пећ, гдје је доцније подигнута на ступањ српске патријаршије[2].

Жича и Пећ српски су свети „Сион“.

Карловачком патријарху нијесу призната ни у свој аустро-угарској монархији права врховне духовне власти над свијем српским епископијама; јер задарска и бококоторска потпадају под буковинску митрополију у истој монархији! — Томе стоји на путу Угарска краљевина у којој је та патријаршија. Али је и Угарска под аустријским Монархом, те би по канонима могле бити подвржне све српске православне епархије у Аустрији, под српскога карловачкога патријарха. Прем да

[1] У Зети је било много риније краљева; али је овај први краљ српске уједињене државе, у којој је и Зета.

[2] У Жичи је миропомазан српски краљ Александар I. Обреновић V, 1889 год. А тада је управљао том знаменитом епархијом писац овијех редака.

није канонички до сада признато од автокефалнијех православнијех цркава узвишење архијепископа и митрополита карловачкога за патријарха. То патријаршко достојанство има почетак тек од 1848 год.

Православне автокефалне цркве знаду и признају само архијепископију и митрополију карловачку. И ништа више. А г. Милаш и г. Радић усиљавају се, да докажу, да има то право карловачка патријаршија ћа над српском црквом у Босни и Херцеговини! гдје је суверенство, као што смо видјели, Султаново; а врховна духовна власт васељенскога патријарха од 1766 год. до данас.

Ми бисмо се радовали, кад би карловачки патријарах добио канинично право, над свијема српским епископијама у Аустро-Угарској монархији. А српска црква у Босни и Херцеговини по најновијем уређењу има на управи својега народнога, достојнога и родољубнога митрополита, којим је задовољна, и не тражи промјене.

XV.

СРПСКИ АРХАНЂЕЛСКИ МАНАСТИР У ЈЕРУСАЛИМУ.

(Задужбина краља Милутина).

Од онога доба, кад је св. Сава српски походио Јерусалим и друга света мјеста у Палестини у I и II четвртини 13 вијека, почели су и српски калуђери, да иду у Јерусалим.

Међу тијем богомољцима находе се и два доцнија српска архијепископа: Сава II[1] и Јевстатије I[2]. Вративши се, сваки у своје вријеме, из Јерусалима у Хиландар, из којега су игумни и архимандрити већином бирани за архијепископе српске.

---

[1] Жив. краљ. и архијеп. срп. с. 271—75.
[2] Jbid с. 297—308.

Находи се у једноме домаћем љетопису, да је кнез Лазар походио Јерусалим и Свету гору.

„**Вь лѣто ѕѡпв (—6882—1373 г.) прїими начелство срьбско кнезь Лазарь, нь** и донде **и до Іеросалима и до Светые Горы**[1].

Зна се, да је кнез Лазар дозидао препрату на хиландарској цркви[2].

Српски су се калуђери мало по мало множили у Палестини, живећи тамо по туђијем манастирима, док није краљ Милутин сазидао за њих у Јерусалиму манастир светијех арханђела Михаила и Гаврила онако, као што су: Немања и син му Сава сазидали Хиландар у Светој гори; прикупивши у њ српске калуђере, који су дотле живјели такође по туђијем манастирима, ћелијама и пећинама светогорскијем[3].

Краљ Милутин, прославивши српско оружје и у Азији у заједници с Грцима побједом над Персијанцима 1315 год. под предвођењем храб-

[1] Pamat c. 72.

[2] Гласник 57.

[3] Рајић књ. II с. 604. Будим 1823 год.

рога српског војводе Новака Гребострека, сазидао је тада поменути манастир за спомен те побједе и тихо пристаниште српскијем калуђерима у Јерусалиму[1].

Наши домаћи љетописи не хвале и у звијезде не окивају напразно краља Милутина, као највећега заштитника и добротвора српске православне цркве. —

Он је, раширивши српску краљевину, и прославивши побједама српско оружје и српско име зидао цркве и манастире и у њима подизао школе и болнице не само у накрст своје крељевине, него и изван ње у: Светој гори, Солуну, Цариграду и Јерусалиму.

Наш љетописац, архијепископ Данило између осталог вели:

„Сь же блаженыи и крѣпькыи краль Стефань Оурошь . . . . . наче ѕдати множьство црькьвнн светынхь нетькьмо вь своемь отьчьствин, нь и вь светѣмь градѣ Иероусалимѣ и вь светѣи горѣ атоньсцѣи и вь самомь царьскомь градѣ“.

Један други домаћи љетописац вели за Милутина:

---

[1] Жив. кра. и архије. срп, с. 134.

„И м҃ (40) лѣтъ царьствова и м҃ (40) велици манастиры сътворы, вь Ѥросалимѣ архїстратигѡмь и болницоу“ [1].

И цар Душан тврди у једној крисовуљи, од 1348 год. да је краљ Милутин, (његов дјед), сазидао српски манастир у Јерусалиму.... „вѣди царьство ми храмь божьствении светню архистратигꙋ Михаила и Гавриила сьзданьнаго прародителе царьства ми вь богоꙁдюбле-нинѣмь ньгда градѣ Иерꙋсалимѣ“ [2].

Ово су најречитији докази краљева великог ума, широкога политичног погледа, и јасног појимања потребе и користи од савремене културе.

Цар Душан, који се у многоме угледао на својега дједа великога краља Милутина, одредио је 1348 год. најприје 500 перпера годишње од дубровачкога дохотка српском манастиру у Јерусалиму. За тијем дао му је у државину врењински манастир св. Николе у Зети; половину од свега дохотка тога манастира, и још 100 пернера на годину од царине светога Спаса на Бојани ниже Скадра[3].

---

[1] Pamat. c. 60.

[2] Monum Serb. c. 134,

[3] Jbid. ст. 133—35.

Цар Урош, потврдивши 1358 год. крисовуљу својега оца, цара Душана и дохотке српскоме манастиру у Јерусалиму, одредио му је и он још 500 перпера на годину. Те је отада тај манастир примао 1000 перпера на годину само од стонскога дохотка.[1]

Отада су, т. ј. од 1348 год. постављали угумани српскога јерусалимског манастира своје намјеснике у Врањини.

Кад су српски калуђери у Стону (Stagno) морали предати свој манастир фрањевцима, отселили су се неки у Свету гору, а неки у Јарусалим у српски манастир.

Запис о томе исељењу находи се у рукопису фрањевачког манастира у Стону: *„Historia e privelegii dell' osservante provincia di Ragusa“*.[2]

Прије — поменутијем даровима и дохотцима српски је манастир у Јерусалиму био довољно обезбрижен.

У њ су се прикупљали српски калуђери из својијех српских покрајина, Тако и руски —

---

[1] Monum. Serb. ст. 166 и 7.

[2] К. Петковичь Истор. очер. серб. прав. общ. въ Рагузѣ.

из Русије; јер нијесу имали свој манастир у Јерусалиму ни нигдје у Палестини.

Док је год било српске државе, српски су владаоци редовно давали помоћ српском манастиру у Јерусалиму.

Послије пропасти српске државе, узму на се ту хришћанску дужност руски православни владаоци и бољари, прилажући му обилне прилоге. Тијем прије, што су руски богомољци, који су доходили у Јерусалим, да се поклоне светом гробу Христа Спаситеља, немајући свој манастир, налазили братски пријам у српскоме манастиру, гдје су се одмарали, и у њему стајали, колико су год хтјели, слушајући на славенском језику свету службу.[1]

Види се из једне крисовуље царице Маре (султаније цара Мурата II, кћери Ђурђа Бранковића), да је тај српски знаменитӣ манастир у Јерусалиму за неко вријеме запу́стио око 1479 год.[2] по свој прилици од чуме.

---

[1] Чтен. импер. общ. истор. и древ. књ. 3. Москва 1867 год.

[2] Monum Serb. c. 521.

С тога царица Мара по молби хиландарских и светопавловских српских калуђера у договору с Дубровчанима пренесе доходак стонски са српског јерусалимског манастира: половину на Хиландар; а половину на Светопавловски манастир,

Царица Мара учинила је тај пријенос на основу крисовуље цара Уроша од 1358 год. гдје вели: „Ащє ли се прилоучить запоустѣти, грѣхь ради нашихь храмоу светаго арьхаггела вь Ιєросалимѣ, то да се давать таи тисоуща перьперь ѿть Доубровника оу Светоую Гороу нашемь монастиромь еже ієсть Вьвѣдѣніє вь светаа светыхь прѣсветыє Богородице глаголємїи Хиландарь и монастироу светаго великомоученика Гєѡргїа. глаголємїи светыи Павль. що соу сьградили прѣдѣди царьства ми“[1].

По престанку чуме у Јерусалиму и Палестини калуђери се српски опет почну онамо прикупљати, заузевши не само свој манастир, него по уговеру с јерусалимском патријаршијом 1504 год. (која је тада била у власти патријараха из сирскијех православнијех Арапа)

---

[1] Monum. Serb. ст. 167.

заузму и велику грчку лавру св. Саве Освећенога, која је најстарија у Палестини.

О томе се факту најбоље разабира у љетопису Доситија патријарха јерусалимскога и по њему из историје светога града Јерусалима од јерођакона Григорија Палами 1864 године[1].

Тога су времена Јерусалим и друга света мјеста у Палестини много страдали од Бедуина.

Патријаршија јерусалимска ослабљена унутрашњом и спољашњом борбом, није их могла, као некад, заштићавати. Те су многи манастири запустјели, немогавши до краја издржати борбу с Бедуинима.

Запустјела би и славна лавра св. Саве Освећенога, да је нијесу српски калуђери узели под своју управу, и јуначки одбранили од Бедуина и дивљи пљачкаша, учинивши тијем велику услугу хришћанству у онијем покрајинама.

Писац чланка: „Сербская иноческая община въ Палестинѣ“ (по свој прилици руски

---

[1] Чтен. импер. общ. истор. и древ. књ. 3. Москва 1867 године.

учени архимандрит Леонид, који је доста привриједио на пољу српске историје и литературе;) вели.... „ибо извѣстно, что, по миновеніи моровего повѣтрія. Сербская иноческая община не только снова вcттупила во владѣніе своею обителью, но въ 1504 году заняла и первую изъ обителей пустынь святаго града — лавру св. Саввы Освященнаго, какъ свѣдѣтельствуютъ о томъ греческій писателеи; и съ тѣхь поръ Јерусалимскій архангелскій манастырь сдѣлал се городскимъ метохомъ Лавры... Монастыри находящіе ся въ пустыни святаго града, терпѣли притѣсненіе отъ кочующихь Сарацыновъ, и ненаходя поддержки со сторонъ безсильной патріярхіи, мало по малу пустѣли. Съ этой стороны самотвѐрженіе сербской иноческой общины, рѣшившеися, несмотря на видимыя опасности и затрудненія спасти оть конечнаго запустѣнія мать всѣхь пустынныхь обителей, лавру святаго Саввы Освященнаго, заслуживаетъ обшую благодарность православныхъ хрістіянъ[1].

[1] Чтен. импер. общ. истор. и древ. књ. 3. Москва 8167 године.

Даље вели о руској помоћи српском манастиру у Јерусалиму.

„И такъ согласно греческимъ свѣдѣтельствамъ, около 1504 года Сербы по часной омологіи (услову) съ арабскою Јерусалимскою патриіярхіею вступили во владѣніе лаврою. Съ этого времени и до окочательнаго уничтоженія сербской иноческой общины въ Палестинѣ, она держалась здѣсь почти исключительно пособіемъ русскихъ православныхъ царей. Благодарные сербской общинѣ за пріютъ въ ихъ Јерусалимскомъ архангельскомъ монастирѣ нашихъ богомольцевъ, наши государи, благодѣтельствуя ей безъ всякаго сомнѣнія, имѣли въ виду и то, что славянская иноческая община можеть со временемъ сдѣлаться опорою и русскихъ церковныхъ интересовъ въ святомъ градѣ.

Какъ бы то не было, но извѣстно, что вь теченіе цѣлаго столѣтія наши государи и бояре съ благочестивымъ усердіемъ покровительствовали сербской Јерусалимской общинѣ сколько могли, поддерживая ее матеріяльными пособіями; но не вь ихъ власти было тога оградить эту общину отъ тѣхъ внутренихъ,

такъ сказать, домашнихъ козней, которыя привели ее къ уничтоженію.“ [1]

За овијем побраја, који су, и када српски калуђери из Јерусалима доходили у Русију за помоћ, као и то: који су руски владаоци, и колику помоћ давали српском манастиру и лаври св. Саве освећенога.

О томе се находи и у I тому „Сношенія Россіи съ Востокомъ по дѣеламъ церковнымъ“.

Српски калуђери у Палестини, да би сачували лавру св. Саве Освећеног од пљачке и пустошења Бедуина, почну зидати једну велику кулу каквијех има и код светогорских великих манастира, и у њој црквицу у славу св. Симеону српском, коју доврше 1612 год. помоћу руских царева.

Кула та још и сада опстоји, и у црквици св. Симеона српског урезано српски на камену у зиду, које је године саграђена, и при којему српском игумну итд.

Ну, по што су српски калуђери морали напустити лавру св. Севе Освећенога грчки ка-

---

[1] Чтен. импер, общ. истор. и древ. књ. 3. Москва 1867 године.

луђери преокрену ту црквицу у славу св. Симеона Столпника! —

Покрај све руске помоћи српски су се калуђери задужили за ту грађевину око 50000 гроша. Немајући наде на помоћ ни откуда, па ни из Русије; јер су тада у њој била мутна времена и отимање око владалачког пријестола, а повјереници нијесу хтјели да чекајују: те тадашњи јерусалимски патријарах Теофан, бојећи се, да иновјерци не освоје за дуг и лавру св. Саве и српски арханђелски манастир, исплати тај дуг. Огада потпану непосредно оба поменута манастира под патријаршку власт између 1636 и 40 год.

Међу тијем види се из наведенијех редака рускога писца, да је узрок, што су српски калуђери изгубили те манастире поред поменутога дуга још и раздор међу српским калуђерима, и сплетке, које су, јамачно, грчки калуђери чинили, да постигну оно, што су жељели, и најпослије постигли.

Српски су калуђери управљали лавром св. Саве Освећеног 130 год. У њој се за то вријеме служило на словенском језику.

А српскијем су манастиром св. арханђела Михаила и Гаврила управљали преко 300 година.

И тако је више од три вијека: српска ријеч одјекивала, српска православна служба служена, и српско име слављене у светоме граду Јерусалиму и Палестини.

У тијем манастирима у далекој Палестини српски су калуђери писали књиге србуље литурђичке садржане не само за потребу тијех двају манастира, док су били под српском управом, него су понеку слали својим сународницима на Балкански полуострв.

Руски богомољци и поклоници прикупљали су по Палестини српске црквене књиге, које су биле још сачуване, и доносили су их у Москву, гдје се и сада чувају.

На једној од тијех књига, које су донесене у Москву 1835 год., има запис овај:

„Исписа се въ свѧтѣмь Синаѣ роукою рабь божїихь юромонаховь Іакова и грѣшнаго Іоаникїа св. Архистратигоу црькви срьпьскои вь Ієроусалимѣ . . . . извода ѕветогорскаго праваго . . . написа се сїа книга вь лѣто ѕѡпв (6882—1374 год.[1])

[1] Чтен. импер. общ. истор. и древ. књ. 3. Москва 1867 године.

По што је српски манастир у Јерусалиму са свијем прешао, као што споменух, у руке грчких јерусалимских патријараха, а калуђера српских мало по мало у њему нестало: одређен је за словенске у опће богомољце и поклонике.

По том године 1857 уступљен је са свијем руској мисији у Јерусалиму.

У Биограду 1886 год.

„Годишњица књи. IX“.

XVI.

ПРИКАЗ ДЈЕЛА:

„Спољашњи односи Србије новијега времена. Написао Јов. Ристић, 2 књиге 8-не. Прва 456, друга 599 ст. Београд 1887 год“.

Прва књига обухвата вријеме од 1848—1860 год. Садржина јој је:

Предговор.

Приступ.

Србија и српски покрет у Угарској 1848—1849 год.

Србија и кримска војна 1852—1856 год.

Пропаст олигархије 1856—1858 год.

Рестаурација 1858—1860 год.

Друга књига обухвата вријеме од 1860 до 1868 год. Садржина јој је:

Ново доба 1860—1862 год.

Бомбардање Београда 1862 год.

Конференција у Канлици.

Србија и Порта послије бомбардања Београда 1862—1864 год.

Извршење Канличког протокола.

Мали Зворник.

Србија и Румунија.

Србија усамљена.

Први дипломатички покушаји Србије да ослободи своје градове.

Утицај аустријско-пруского рата на Балканско полуострво.

Србија и Грчка.

Србија захтева градове.

Преговори између Русије и Француске о судбини Балканскога полуострва.

Предаја градова.

С овијем двјема књигама обогаћена је ове године српска књижевност. Сама њихова садржина најречитије говори, колика је то добит за српску политичку[1], савремену историју.

Ну, одавно се зна, да перо у руци писца овога дјела као српскога врснога државника, вриједи злата за државне послове и дипломатичке ноте; а овијем је дјелом сјајно потврдио да вриједи тако исто злата и за дипломатску и политичку историју.

Још прољетос, кад је изашла прва књига тога дјела, писао сам о њој из Париза једноме своjему пријатељу у Биоград ово неколико редака:

„Прочитао сам с највећом пажњом и у сласт од почетка до краја прву књигу „*Спољашњи одношаји Србије*“, коју је написао многопоштовани г. Јов. Ристић, како оно, што сам већ знао из његовијех првијех расправа, тако и оно, што је у њој ново. Она је и садржином и обликом прави бисер у нашој српској књижевности; добит од велике вриједности за српску савремену, политичку историју. Факти су у њој сви драгоцјени, и без његова вриједнога пера многи би пропали, а многи остали необјашњени. Поређао их је систематично, и описао: објективно, тачно и јасно тако да је очевидно ово његово дјело свијетао појав у српској историчкој књижевности, У њему је све одмјерно; нема ништа ни сувишно ни

празно; свака ријеч пуна; стил једар; дикција красна“. —

Ово, што сам прољетос у опће рекао о првој књизи, то исто сада могу рећи и о другој, чију сам садржину у почетку истакао.

У њој је фотографијски описана патриотска и опрезна политичка радња кнеза Михаила од 1860—1868 год. која је крунисана добитком градова у Србији.

Ашир паша наперио топове и бомбарда Биоград, српску пријестоницу, 1862 год. — Какав страшан и крвав почетак! — Али-Риза паша послије 5 год. (1867) свечано предаје кључеве на Калимегдану од биоградскога града и од других градова у Србији мудром кнезу Михаилу. — Какав величанствен свршетак и добитак! —

Писац је тога дјела, као што се зна, лично један између најглавнијих политичких трудбеника и у свијема је државнијем пословима особито за добитак градова био десна рука кнезу Михаилу. Нико боље од њега није могао знати: смјерове кнеза патриота, радњу, тешкоће и факте у опће, нити има појединац у Србији: интенсивније спреме, дубљега дипломатичкога искуства, и јачега пера, да опи-

ше оне политичне крупне догађаје у Србији од 1860—1868 год.

И заиста је тај патриотски и научни задатак сјајно извршио. Историчку грађу, која је стварана пред његовијем очима, и његовијем учешћем, брижљиво прикупио и факте критички оцијенио.

О личностима суди беспристрасно, и даје свакому своје. Своју личност међу главнијем чениоцима у радњи, коју описује, заклања дјелима.

Така објекгивност потпуно одговара историчком задатку и образованоме историку.

С једнаком пажњом и тактом спомиње улогу јевропске дипломације у стварима и догађајима о којима говори у своједу дјелу, истакнувши објективно и опрезно понашање представника великих сила у оно вријеме у Цариграду.

Вично око може лако видјети у тијем ријечима: ко је Србији тада, као и свагда, олакшавао и помагао; а опет ко је отежавао и сметао. То је веома поучно за свакога Србина, који се бави јавнијем и политичким пословима, и који патриотски мисли и ради за бољитак своје домовине.

Писац се је вјешто дотакао и ондашњијех односаја између: Србије, Црне горе, Румуније и Грчке. Слика кратка, али јасна. Њом је доста размршено и расвијетљено, што је дотле друкчије сматрано, и чак по нешто незаслужно приписивано у кривицу Србији и њезиној дипломацији и т. д.

Дјело би ово свакако ваљало опширније приказати и оцијенити у нашој литератури.

Ја сам тек у кратко овај приказ написао и француској публици намијенио, јер је врсно да је заинтересује, особито онај одјељак под натписом: „*Преговори из међу Русије и Француске о судбини Балканскога полуострва*". —

Кад би се цијело дјело превело на француски језик, јамачно би његову писцу повисило славу, а српскоме народу оснажило у Француској симпатије[1].

---

[1] Овај је приказ штампан у „Revue d' histoire diplomatique" у Паризу 1888 год. 1 бр. ст. 129—31, друга година. Заинтересовао је уредништво тога часописа тако да ми је писао (као члану тога друштва) главни секретар, г. R. de Moulde да цијело дјело преведем на француски језик. Али се ја тога посла нијесам могао подухватити.

XVII.

СЛОВЕНСКИ РУКОПИСИ У НАРОДНОЈ БИБЛИОТЕЦИ У ПАРИЗУ.

У одјељку за рукописе у опће у Народној библиотеци (Bibliotèque Nationale) у Паризу прегледао сам књижевне старине: српске, бугарске и руске редакције. Њих је 27 приредио за каталог тога одјељка др Јов. Ристић, доцније чувени српски државник. Он је те старине описао 1854 год., колико их је тада било, и штампао у „Гласнику" VI. ст. 161—179.

У „Le cabinet historique» 3, године 1857 бр. 3.100 на 81 ст., гдје почињу словенски рукописи, записано је: „Le catalogue du fond slave de la bibliotèque impériale[1] a été dressé par Mr le docteur Ristitch de Belgrade".

[1] Тако се звала до постанка садашње републике; отада: „Nationale".

Њих су прегледали и из њих исписивали, мање или више, што су находили да је вриједно за науку: Добровски[1], Строев[2], Вершински[3], Мартинов[4], Даничић[5] и т. д.

Отац Мартинов описао их је на француском језику опширно с великом марљивошћу, и штампао засебно у Паризу 1858 год. Ну, тај је његов опис сада, жали боже, риједак, и не може се наћи у парискијем књижарницама; а у нашој књижевности зна се за њ из историје књижевности народа хрватскога и српскога од ученога V. Jagića 1867 год ст. 182.

На пошљетку и сâм сам пабирчио по њима оно, што има своју књижевну или историјску вриједност, исписавши из србуљâ записе, које отац Мартинов у својему опису није споменуо, као и оне, које је с гријешкама штампао.

---

[1] Inst. ling. slav.

[2] Описаніе памятниковъ славяно-русской литературы. хранящихся въ публичныхъ библиотекахъ Германіи и Франціи . . . Сергіемъ Строевымъ Москва 1841.

[3] Pamàtky drev. pisem, Праг. 1851.

[4] Manuscrits slaves de la bibliothèque impériale Marti, nof Paris 1858.

[5] Даничић је исписао животопис Немањин 1875 год. који није још штампан, а находи се у југославенској академији знаности и умјетности у Загребу.

У једноме је од тијех рукописа, бр. 10, знаменити животопис Немањин од сина му првовјенчанога краља Стефана, који је штампао П. J. Шафарик по пријепису Д. Вершинскога у „Památky“, Праг 1851 год.; али с гријешкама. Тако исто и у другоме попуњеном издању 1873 год.

Кад је славни Даничић био послан из Биограда у Париз 1875 год., за професора српскога језика садашњој краљици српској Наталији, упоредив тај животопис с издањем Шафариковијем, нашао је у томе издању таких гријешака, да није штедио труда да га својеручно препише с изворника.

Вративши се те исте године у Биоград, предао је тај свој пријепис с усменијем објашњењем писцу овијех редака, да га изнесе пред одбор Српскога ученог друштва ради штампања, на чије састанке Даничић тада не долажаше с неких ранијих личнијех разлога. Одбор не усвоји оно, како је Даничић желио, и пријепис му би враћен!

Даничић доцније умрије; а тај његов пријепис ни до данас није штампан.

Боравећи у Паризу године 1886—1887, наумих да препишем Немањин животопис,

тијем прије, што нијесам знао, куд се дио тај Даничићев пријепис. Ну, да не бих у залуд уложио у то толики труд, напишем неколика ретка својему поштованом пријатељу, дру Петру Матковићу, тајнику Југослав. академије знаности и умјетности у Загребу, еда ли зна што год о томе Даничићеву прејепису, као извршитељ његове пошљедње воље и завјештања.

Г. Матковић својом добротом одговори ми ово:

„Glede rukopisa o životu Nemanjinu, što je pokojni Daničić u Parizu prepisao, čast mi je javiti, da sam ja u smislu pokojnikove oporuke i ustmene odredbe sve preostavše rukopise, o kojih nije bilo isrične odredbe, predao u biblioteku naše akedemije. Prema vašemu pismu potražih one rukopise, i nadjoh priepis, i taj je sada u našoj akademiji, koja će ga s vremenom, kao posmrtni trud Daničićev u Starinah izdati. Prema tomu šteta bi bila vašega dragocijenoga vremena, kada bi ga prepisivanjm toga rukopisa žrtvovali“.

Док још овај одговор није био стигао у Париз, који сам по дуго чекао почео сам сумњати, да ће се наћи Даничићев пријепис, те сам био

већ преписао више од поле животописа; па га и доврших.

По што Југосл. академија намјарава штампати и тај Даничићев труд, ја ћу свој пријепис тргнути. Ну, упоредио сам Шафариково издање с изворником и побиљежио разлике и гријешке, које ћу ниже под 3 истаћи.

Ваља да напоменем још и то: по што сам довршио пријепис, нађох се, након мјесец дана с оцем Мартиновим, и у разговору казах му, како сам преписао Немањин животопис ради гријешака, које се находе у Шафарикову издању. А он ми одговори, да га је и он преписао и штампао у: „Памятники Древней Письменности, вьшускъ III. С. Петербургъ 1880“.

Захвалећи неуморному оцу Мартинову, ово је његово прво издање онако, како је у изворнику. Али ни учени Мартинов није побиљежио гријешке у Шафарикову првом и другом издању, којим су се до сада служили многи: историци, филолози и књижевници у опће. И поред свега његова старања, труда и савјесности да га препише са скраћеницама и свијем знацима тачно онако, како је у изворнику, поткрале су му се, жали боже, многе и крупне гријешке, које ћу изложити на крају под 4.

1.

Записи штампани у Мартинова с гријешкама.

Записи које је отац Мартинов штампао: два ћирилицом; два у пријеводу на француском језику у својему опису[1], од веће су вриједности. Находе се у србуљи, бр. 21 (минеј за фебруар), коју је писао српски калуђер Никодим у манастиру: Кончуљу, храму светога Николе. Остали су мање вриједности.

Ова је србуља на хартији in folio; корице су јој древене у црној кожи без спона; има 121 л. и сви су у наоколо крпљени. Нема године кад је писана; али по знацима у њој могло би се рећи, да није старија од XV в.

На првој је корици унутра прилијепљен биљег Народне библиотеке, у којему је штампано „Slave 21“. На првом листу: „Livre d' Eglise à l'usage de la communion Ruténique“. Мало ниже прилијепљено парче хартије и другом руком написано: „Euloge du mois de fevrier ecrit par un moine russien,[2] nomé Nico-

---

[1] Manuscrits slaves de la bibliothèque impériale de Paris. Par le p. Martinof. Paris 1858 p. 89, 90—94.

[2] Ова ријеч превучена другом руком и мастилом, па дометнуто: „Serbe“.

dim. Ce livre a appartenu à un couvent de st. Nicolas. (Voir le bas du feuilles 121, et le haut du verso du même feuilles.)“ По дну дометнуто трећом руком: „Ms. du commensement du XV-e sciècle“.

Из овијех се биљежака јасно види, како добро они, који су их биљежили, нијесу знали ни србуљски ни у опће словенски језик.

У тој је србуљи и служба св. Симеону и Сави српском. По великој вечарњи и стиховњи црвенијем словима: „На агрипнній

и

(т. ј. бједније) канѡ обще спсоу Хоу и стомоу Сумеоноу и Савѣ. Өеѡдосиꙗ монаха.“

На пошљедњем листу и свршетку служаба свецима за мјесец фебруар има запис истом руком и мастилом, која је писала србуљу, само с мањим словима. Овај је запис, као што споменух, исписао и ћирилицом штампао отац Мартинов, али с гријешкама.

По што је књига оца Мартинова, у којој су описи тијех србуља. сада, као што мало прије рекох, веома ријетка, и нема је никако у продаји, а удешавана за француску ужу публику, те се до тијех записа не би лако

дошло; исписао сам их из изворника тачно како су у њему.

„Матню стые тройце н прѣстго н велй-
Д
каго, архыерѣю[1] хва н уютворца ѡца нашего[2] никоалю. скораго помощника сѣвер-
Т Л Ѣ
наго, иже вь коноуалѣ мирпоть прьвопрсто-
Д
лий[3] арьсеније[4] сь хотѣнием н всесрѹною[5]
С
любовнию[6] напнхь сније[7] кнегы вı мць. рекомыї минѣй: да ме простите стыи ѡцн:
Ѣ Д
Простите н мене грѣшнаго н троудвша-
го се[8] никодьїмь: —
В Т
Сад съврьшнелю боу амннь:“ [9] —

---

1 У Мартинова на крају „а“.
2 » » нема „нашего“
3 » » на крају „ін“.
4 » » нема „ь“ послије „р“.
5 » » „всеродною“ (?)
6 » » једно „н“.
7 » » једно “н“.
8 » » „е“ послије „ш„
9 » » овога завршетка нема.

На пошљедњој страници стражњега писаног листа запис:

к р
„Сїи месечни приложи сима жупань ктито
м
монастиру стго николѣ григорїа тѡ да му
т
буде вь вѣчну паме“: —

Овај је запис отац Мартинов погријешно прочитао и изопачено у француском пријеводу штампао: „Ces Ménés ont été données en mémoire perpétuelle, par le Joupan Grégoire fo . . (? !) fondateur du couvent de st Nicolas“.[1]

Гиљфердинг спомиње у Зборнику „Боснія, Герцеговина и Старая Сербія“ на 208. и 209 ст. цркву св. Ђурђа близу митрополије у Призрену. У њој је нашао минеј за децембар српске редакције с овијем записом:

д
„Написа же се цркви стние бце гра цке.
х
повелѣнием послѣдниго въ иноце тогда соу-
д х
ща. игоумена гра цоу Ермона грѣшнаго кар-

---

[1] Manuscrits slaves . . . ст. 91. и 92.

ѕ

мама. Вь дни кнеѥ а великаго лаѕара. про-

ч

читаѥи бгомь наставлающеми. да ре бг да прости.

По дно записа:

с х м

„Сїи мечини декеврїє приложи сима жу-

м

пань монастиру стго николи грїгорїа тѡ, въ

т

вѣчнуѥ паме“.

Гиљфердинг вели, да је ове записе једна рука писала. Може бити, али се по правопису разликују: први је, судећи по правопису и ријечима, из доба кнеза Лазара; а други из XV в. који се подудара са записом париске србуље. Оба минеја париски и призренски приложио је „Сима жупан“ истоме манастиру

м

„св. Николе „Григоріатѡ;“ а париски је постанком из XV вијека.

На сриједи пошљедње странице листа други запис другом руком и мастилом брзописом лијепо написан:

влгоучьстивомоу и хлюбивомоу гнү де-

с м к

пьтү гүргю срьбле и поморїю ҁадүшни цр̑тва

ѣ п

тї смиренни мӣрюлїтъ генадїе".

И овај је запис отац Мартинов штампао само у пријеводу на француски:

„Gennadius, métropolitain et zélateur du royaume au pieux et très-chrètien Grégoire Despote de la Serbie et des contrées maritimes".[1]

2.

Записи мање вриједности.

а) Србуља, бр. 8, (из XVI. в.) у 8-ни. на дебелој хартији, различне аскетичке и моралне поуке. Овака збирка штампана је први пут у Москви 1795. год. с натписом: „Добротолюбіе".

На пошљедњем листу брзописом: „*f* Дио-

ѣ л д м

нисїе грешни писа на Какиицѣ по афоно.

ѣ д м м р к м

тоуже пр быва сь юцє мои кү Өеютисто. и

---

[1] Manusc. ст. 90.

м м
и съ братїами моими Стмоно и сь Өомо.
д г р
по повѣлѣнїю ѿца и гна наше ку ромила
срца:“ —

б, Србуља, бр. 9, (из XVI. в) у 8-ни на хартији. На 218. л. запис:

к м ѣ
„Съврши се сиꙗ лѣствица пета монахѡ гр-
м
шнимь Ӏѡникыѥ ѹ Ѯенофе слава съврьшителю
м
боу ан. да простите“.

в, Србуља, бр. 10, (из XIII. в.) у малој 8-ни на пергамену, у којој је Немањин животопис. У њој је **ла** (31) свежњић по 8 листа; у пошљедњем је 7, и тако свега 247 л. Немањин животопис почиње на 202, а свршује на 243 л. Остала јој је садржина:

х д
На л. 1. **Повѣсти сты ѿць, ꙗко пока-**
т
ють безмльвни сь всакымь тьшаниѥмь иска.
д
вако блв.“[1]

---

[1] Сви су натписи црвенијем словима.

На л. 39. «Повѣсти разлинчныи къ оутврьжденню в'стающимь, бранемь на ны ѿ любодѣиниѿ“.

На крају ове повјести на 66. л. по дну другом руком:

„Сїю книгоу коупи Өеѡфань вь стѣй горѣ афон'стѣи, оу лаврѣ срьп'ской бь да га
и р
прости: — ХІлладаскѣи“:

На л. 67. „Повѣсти разлит'ны къ паме-
с
ти и моужьствоу оучє на».

д
На л. 83. „Ꙗко нє побаієть дѣль сво-
д
ихь прѣ чл҇вкы творити“.

д
На л. 90. „Ꙗко побають хранити сє ни
д
єдного же ѡсоужати».

д т
На л. 116. „Ꙗко побаıє бьд'роу быти ѡ к'семь».

д
На л 117. „Ꙗко побаієть странныє приимати и кротостью мл҇вати“.

о о

На л. 121. „ѿ смѣренѣи мудрсти“.

На л. 141. „ѡ прозор'ливыхъ“.

в

На л. 160. «Сло исправ'ление ѿцъ“.

На л. 168. Заповѣди стго ѿца нашего

в

стефана. чисдо ві. Сло стго ѡца нашего Ѥ-

фрема ѡ пользи д'ши и смѣрени“.

в

На л. 172. „Сло ѿца нашего моисѣа.

т

соущаго в' скитѣ къ пименоу вѣжень бы ѡ

него писать ѥмоу“.

н

На л. 175. „Іѡа мниха игоумена горы

к о

синаискыѥ сло ѡ покаꙗнии ѡ климака“.

в

На л. 189. „Сло стго симеѡна месопо-

д т

та. мысклого (sic) ꙗко побаѥ имѣти въ

д

оумѣ днь исхоии иже ѿ житиꙗ».

х о

На л. 199. „Повѣсть Ѳеѡфила архиеппа

д

алеѯан'дрьскаго ѡ исхожении д'ни“.

На л. 39. „Повѣсти разанчыи къ оутврьжденню в'стающимь, бранемь на ны ѿ любодѣаниа".

На крају ове повјести на 66. л. по дну другом руком:

„Сїю книгоу коупи Θеωфань вь стѣй горѣ афон'стѣи, оу лаврѣ срьп'ской бь да га прости: — Хїладаскѣи":

На л. 67. „Повѣсти разанч'ны къ памести и моужьствоу оучениа».

На л. 83. „Ако не побають дѣльь своихь прѣд члвкы творити".

На л. 90. „Ако побають хранити се ни юдного же осоуждати".

На л. 116. „Ако побаю бьд'роу быти ω в'семь".

На л 117. „Ако побають странные приимати и кротостыю млвати".

о о
На л. 121. „ѿ смѣрении мудрости".
На л. 141. „Ѡ прозор'ливыхъ".
в
На л. 160. «Сло исправ'ление ѿцьь".
На л. 168. Заповѣди стго ѿца нашего
в
стефана. число ві. Сло стго ѿца нашего Ѥфрема ѡ пользи д'ши и смѣрении".
в
На л. 172. „Сло ѿца нашего моисѣа.
т
соущаго в' скытѣ кь пимину бѣжень бы ѿ него писать ємоу".
н
На л. 175. „Іѡа мниха игоумена горы
к о
синаискыѥ сло ѡ покаяны ѡ климака".
к
На л. 189. „Сло стго симеѡна месопо-
д т
та. мыискаго (sic) ѩко подобаѥ имѣти въ
д
оумѣ днь исходнии иже ѿ житиа».
х о
На л. 199. „Повѣсть Θеѡфила архиеппа
д
алеѯан'дрьскаго ѡ исхожении д'ши".

т

На л. 202. „Жнıє н жнꙁ'нь стго н блаженаго н прѣпобнаго оца нашего сүмеѡна пред же бы'вшаго наставннка н оүчнтелꙗ сн в'се ср'б'скынıє ꙁемле н помор'скыıє. Блко блвн".

На л. 243. и 4. „Мца фер'варꙗ вь. гı. днь паметь вь стынхь прѣподоб'нага оца нашего сүмеѡна, н новаго мүротоучцꙗ ср'бскаго й х'тнтора велнкыıє лаврн стоүденнчьскыıє".

По свршетку на истом листу била су још неколика ретка по својој прилици: име писца и година; али су по несрећи, избрисани, и другом руком и мастилом написано нешто, што се не може прочитати.

Још су до краја 4 листа пергамента, на којима је другом руком и мастилом 12 злијех петака. Њих је објелоданио академик А. Н. Веселовскій на крају својега врло интересного истраживања: „Опыты по исторіи развитія христіанской легенди" у Журналу министарства народне просвјете за мај 1877 год.

в Србуља, бр. 22. (из XV. в.) у 4-ни на хартији (минеј за јануар). У њему је служба св. Сави српском 14 јануара.

На крају запис:

м м

„Иѕволениие ѿца и поспѣшениие сна, и сьврьшенниемь стго дха. аѕь послѣдныи вь

х х

иноко мон. многогрѣшнїи андонїе. нижє ми ѿчьство гробь. и богатьство грѣси. распалив

у

се любовию бжиею вь стомꙋ. прьвомнику и прькому стмь слоужителю. стефаноу. и вь-

х в х

спомѣноувь множьство свои грѣхо прїидо кь

у м

стомоу храмоу. прьвомника стефана. многы

д

грѣхы ѿбрѣмененнь. имѣие надежоу кь стомоу,

ю д

и любови ражеї се кь иемоу, и видѣвь ѕа-

у

палиень домь стго прьвомника. ѕлвистию бѣ-

же

сов'скою. пожено книжние. имы же се вь

х

славлаше, и стїи млаше. потроуди се ѿ

у

книѕѣ сей. стомоу прьвомникоу и стмь слоу-
жителю стефаноу. вь похвалоу и чьсть.

ꙋ
мнѣ же ѡкаꙗном ѿ б҃а въ ѿпоущеније грѣ-
в с
хѡ. и сҭго мать. Писа же се сиꙗ книга въ
с
лѣ. ѕѵкӡ (= 1419) при благоутивѣмь цр҃емь
м р д
грьчьскыи кѵ маноилѣ. тога монастира того
начелььствоуе бѣше стар'ць Меѳѡдије. нь млю
и мили се дѣје прочитаюше испра(в)лꙗите, а
с
не кльнѣте ме. а ѡва бь. прости“.¹

г Минеј за август, бр. 23. (из XV. в.) у 4-ни на пергамену с бугарисмима.

На крају запис истом руком и мастилом:

л
„Си ӡаповѣдоу вамъ да любите дрꙋгь
дрꙋга, аще ли миръ васъ въ не иави . . . Аӡь
бихъ на горѣ хорив'цеи и бы гла кь мнѣ. и
ч
ре сие члобачь иди и рьци людемь симъ.
слꙋхомь ꙋслышите и немате раӡꙋма . . . ѡдолѣ
д
бо срце ихь. к ꙋшима тешко слишахꙋ, и

¹ Ова ријеч дометнута другом руком.

у
ре доколѣ г҃и. донъдеже запоустеатъ гради. и бадетъ живѫщихъ: — Всавидащомоу окоу кои зрить на помазанїи . . . смаренїа раби своа река же ст҃и троици единосащиеи азь иногогрешиїи роминъ недостоини. и грѣшнїи и многострасиїи и расодеръ. на молааи въ . . . сь безаконї монми“.

д Тројеванђеље, бр. 25. (из XIII в) на пергамену у 4-ни српске редакције, 163. л.

На првом листу друге стране испод арабске: „С бгмь почииаю тетраюгль“. На 22. л. по дну: „О колнвх ми ю тужница, проса немамо. а за пшеницу не говору“. На 44. л. друге стране по дну: „гноу крл“. На 65. л. другој страни: „† дну кралю ѡ гагата (?) раваюла“. На 79. л. по дну: „† мца ию кв. юга вze кра табану ѡвцє. а него свеза. азь пишх (sic) ѹ сирнки латору“. На 82.

л

л. по дну: „мӏра ню кг. успековелница (?).

х

Югл сию пишл:“

3.

Погрјешке у Шафарикову издању „Památku drev. pisemn. . . .“ Праг 1851[1] према рукопису Париске народне библиотеке бр 10.

Шаф. ст. I. врста 22. светыим; рук. светнимь. Шаф. I., 26. жезль: рук. жьзль. Шаф. I., 30. нема: рук. юго. Шаф. I., 30. правда: рук. правьда. Шаф. I., 32. прѣстоуплении рук. прѣстоуплюнии. Шаф. I., 36 неизреченнымь:

ч

рук. неизрен'нымь. Шаф. II., 1. инимь: рук. ини. Шаф. II., 2. земльнымь: рук. земльныи. Шаф. II., 8. процвьтоуть: рук. проц̓вьтоуть. Шаф. II., 17. свою. рук. своюю. Шаф. II., 22. латиньскымь: рук. латиньскимь. Шаф. 23: изволениюм: рук. изволением'. Шаф.

[1] По што је овај посао мрдљив, ласно је могла која гријешка остати неопажена; али их, јамачно, не ће бити много.

II., 28. вѣщаєть. рук. вещаєть. Шаф. II., 38. плетеше: рук. плетѣше. Шаф. III.. 2. пекаше: рук. печашє. Шаф. III., 4. изщьнѣ: рук. изщьнѣй. Шаф. III. 7. оузрѣв: рук. оузрѣв'.

д

Шаф. III., 14. владыки: рук. влкы. Шаф. III., 21. топлици: рук. топ'лици. Шаф. III., 30. многоцѣннаго: рук. многоцѣн'наго. Шаф. III., 33. многоцѣнныхь: многох

цѣн'ны. Шаљ. IV.. 2. чюдотворца: рук. чюдотвор'ца. Шаф. IV., 13. непрѣстанно: рук. непрѣстан'но. Шаф. IV., 17. землєю: рук. землюю. Шаф. IV., 26 мышцею: рук. мыш'цею. Шаф. IV., 26. старце: рук. стар'це. Шаф. V., 7. оуслыша: рук. оусліша. Шаф. V., 14. ѡбещавшоумоу: рук. ѡбещав'шоуму. Шаф. V., 17. оугод'но. рук. угод'но. Шаф. V., 19. оуслышавьшоу: рук. оуслышавьшоу же. Шаф. V, 21. прошенає: рук. прошениє. Шаф. V., 25. црьковьными. рук. црковными. Шаф. V., 28. расѣявшоу рук. расѣявшоу же. Шаф. V., 23. конци: рук. кон'ци. Шаф. VI., 22. бѣ: рук. вь. Шаф. VI., 23. нема: й великаго. Шаф. VII., 24 нема: отпадьшомоу. Шаф. VII., 25. немогоущи: рук. немогоущии. Шаф. VIII., 6. нема: рук. вь. Шаф. IX., 34

оугодьникомь: рук. оугодьнікомь. Шаф. X., 5. ѥже: рук. иже. Шаф. X., 19. неѡстави: рук. неѡставі. Шаф. X. 23 глоубины: рук. г'лоу-
х
бины. Шаф. X., 33. весело: рук. веселе. Шаф. XI., 3 невьзлюби: рук. невьз'лоуби. Шаф. XI., 16. нанеть: рук. нанесеть. Шаф. XI., 38. притча: рук. прит'ча. Шаф. XII., 6 встани: рук. вьстани. Шаф. XII., 9 кончавшоу: рук. кончавшоу же. Шаф. XII., 10. приставники: рук. пристав'ники. Шаф. XII., 20 скончаи: рук. скон'чаи. Шаф. XII., 30 моѥѥ рук. моѥ. Шаф. XII., 31. чловѣколюбию: рук. чловѣколюбиѩ. Шаф. XII., 33. мнѣ: рук. м'нѣ. Шаф. XIII., 3. прѣподобнѣ: рук. прѣподобне. Шаф. XIII., 9. прѣчистиѥ: рук. прѣстыѥ. Шаф.
с
XIII., 9. частьны: рук. чтьныи. Шаф. XIII., 16. милостивы: рук. млтивыи. Шаф. XIII., 19. праведнѥго: рук. приведи ѥго. Шаф. XIII.,
д
25. владычноѥ: рук. влч'нѥ. Шаф. XIV., 14. тѣмь: рук. тѣм. Шаф. XV., 5. повелѣниѩ: рук. повелѣнаѩ. Шаф. XV., 7. сьгрѣзивь: рук. сьгрѣзив. Шаф, XV., 15. прѣлагаю: рук.
д
прѣлагаю. Шаф. XV., 19. расточеная: рук.

расточенија. Шаф. XVI., 7. неѡскоудьно: рук. нескоуд'нѡ. Шаф. XVII., 19. свѣдоущемоу: рук. свѣдоущоумоу. Шаф. XVII., 35. хладнѣ: рук. хлад'нѣ. Шаф. XVIII., 2 прооуготова: рук. проуготоваа. Шаф. XIX., 38, пославшоу: рук. по-

с

слав'шоу. Шаф. XX., 23. нема: юго млть. Шаф. XXI., 12. разбоиникы: рук. раз'боиникы. Шаф. XXII., 9. нема: твоємь. Шаф. XXII., 9. недаст:

д

рук. недажь. Шаф. XXIII., 7. нема: и всѣхь блг- нихь насищьма и. Шаф. XXIII., 13. ѡбѣща: рук. ѡбеща. Шаф. XXIII., 15. прозбеније: рук. прозебеније. Шаф. XXIV., 11. тьи: рук. тои. Шаф. XXIV., 36. прѣподобнии: рук. прѣ-

д с

поб'ни, Шаф. XXV.. 2. нема: хва. Шаф. XXV., 25. ты и: рук. тыи. Шаф. XXVI., 16. наимьники: рук. наимники. Шаф. XXVII., 4. грѣшнаго: рук. грѣш'наго. Шаф. XXVII.,

ꙋ

6. прѣсветоую: рук. прѣчтю. Шаф. XXVIII., 18. нема: и. Шаф. XXVIII., 32. прѣложено:

д

рук. прѣложено. Шаф. XXVIII., 35. сладкыи: рук. слад'кыи. Шаф, XXIX., 7. и кони: рук. икони.

4.

Погрјешке у Мартинову издању „Памятники древней письменности, выпускъ III. С. Петерб. 1880. год.“ према рукопису Париске народне библиотеке, бр. 10.

ч
Мар. ст. XXXIV., врста 19. неизреньнымь:
ч
рук. неизрен’нымь. Мар. XXXV., 29. топлицо: рук. топлицоу. Мар. XXXVI. 4. вь: рук. кь. Мар. XXXVI., 20 ни малы: рук. нималы. Мар. XXXVII., 21. пребываше. рук. прѣбываше. Мар. XXXVII., 30. скрбьмьми: рук. скрьбьми. Мар. XXXVIII., 11. сѣдещо: рук. сѣдещоу. Мар. XXXVIII., 13 мльбъ: рук. молбы.
д
Мар. XXXVIII., 23. ра: рук. ра. Мар. XLVI., 15. слоугы: рук. слоугьь. Мар. XLVII., 31.
о
мое: рук. мѥ. Мар. XLVIII., 1. бцѣ: рук.
с
бце. Мар. XLVIII., 8 млтии: рук. млти. Мар. XLVIII., 16. тебѣ: рук. тебе. Мар. XLVIII., 16., оуповающихь: рук. оупвающихъ. Мар. XLVIII., 19. тебѣ: рук. тебе. Мар. XLVIII., 29. слезами: рук. сльзами. Мар. XLIX., 2.

чрьи'ческаго: рук. чрьи'скаго. Мар. XLIX., 9. изволиль: рук. из'волиль. Мар. L. 12. слезами: рук. сльзами. Мар. L., 27. изьглаголь: рук. изьглаголють. Мар. LI., 24. наоучии: рук. наоучи й. Мар. LI., 29. приносим'ии: рук. приносимыми. Мар. LII., 14. тебѣ: рук. тебе. Мар. LII., 26. воииь: рук. своимь. Мар. LII. 33. протеже: рук. протеже се. Мар. LIV., 1. прѣоускь: рук. прѣоускыи. Мар. LIV., 2. забыв'шаа: рук. забыв'шаа. Мар. LIV., 5. англь: рук. англы. Мар. LV., 31. гле: рук. глю: Мар. LVIII., 1. слоужбоу: рук. слоуж'боу. Мар. LVIII., 2. прѣвыю: рук. прѣстыю. Мар. LVIII., 27. свои: рук. твои. Мар. LVIII., 27. преже: рук. прѣже. Мар. LX., 34. нема: да вьзасть ми злаю за благаю и озлобити ме и отчьствию ме. Мар. LXI., 7. шь: рук. шь. Мар. LXI., 16. сил'ные. рук. сил'ные Мар. LXII., 12. страны: рук. страны. Мар. LXIII., 2 сил'ны Си юже: рук. Си же. Мар. LXIV., 15. нема: свезание. Мар. LXIV., 18. поустыне: рук. поустини. Мар. LXIV., 19. цвѣть: рук. цвѣты. Мар. LXV., 14. плѣниць: рук. плениць. Мар. LXVI.,

5. напастѣхь: рук. напастехь. Мар. LXVI., 10. погьбѣл'ныи: рук. погыбѣл'ныи. Мар. LXVI., 24. ѡзлѡбление: рук. ѡзлоблѥниѥ. Мар. LXVI., 28. доброповѣд'ноѥ: рук. добропобѣд'ноѥ. Мар. LXVII., 10. пришьствиемь: рук. пришьствіѥмь. Мар. LXVIII., 23. немогьи: рук. немогыи[1].

У Паризу 1887 год.

„Starine knj. XXI. Загреб 1889 год“.

---

[1] Међу овијем гријешкама, јамачно, има их и штампарскијех.

XVIII.

РАЗНИ ЗАПИСИ.

У опису морачкога манастира[1] споменуо, сам да има у малој цркви, што је у авлији, на зиду унутра пријепис с крисовуље оснивачеве, како ми ондје рекоше о манастирским земљама. Је ли тај запис из оне крисовуље, коју је Е. П. Ковалевски имао у рукама,[2] не може се знати, јер је сада нема у Морачи, а из те се ни по чему то не види. Ова је из XVII. вијека.

Г. Љуб. Ковачевић наведе из ње само два ретка у „Starinama“ X knj. с. 265., а ја је сада прилажем овдје цијелу. Ако ништа друго, има барем топографијске вриједности.

1. „Бже въ име твое, нека се зна црковнаа мећа с морачкіемь сели око̀ло цркве:

---

[1] Гласник 43. с. 59.

[2] Черногор. и славян. земли с. 119

нзДно Грлн и Заградапь нд Нрлгь над Прь-порницоу оу брїегь. оуз Льско брьдо оу во-доу надно Скока оу кршь више Макарїевауе, страноиь право у плоуу на врьхь Бурицаа, право низа брїегь оу воду надно Китошевнне оу плоуу на врьхь Никоновца управо у Прь-сьлцу на брду путемь изнад Црьнїина оу воду надно Сеоца право страномь у Прътучско брьдо, оу Пакь више Вонуга оу Крков вино-градь право у Воднщницу оу Мвели оу Ба-гринь слапь оу виноградь, оу Іевь кршь, оу Гриднну посрьдь Юраша оу Вьлнки крьшь надно иза Новїехь вратаа, право прько Глоди оу врьхь Барѣ, пакн потокомь иза Увндаць оу рїеку, оу Врьуелнню, пакн низь воду низь Морлуу оу Грьломѣке:

И пакн да се зна црьковнаа земла оу Горнои шба полаа и доние н горние и Загра-даць н на рьть Блатнща Рнѣина нива грани-це до брьда н Равнн свѣ и Црьмтница. И пакн да се зна на Лиешнию црковнаа земла, поле свѣ и Запрѣворие свѣ, н пакн що е изване земле оу послѣд врѣме прнкупльно, проигумень Сте-фань прнложи земаю оу Серогощу, а (оть) другн людїи купнсмо у свїехь Равнина: Тогда правѣщу мирь Пансею патрїарху прѣ-

столомь вьсе срьбские земли и митрополиту Херцеговскомь кїрь Лонгину и кїрь Паїсею митрополиту Будимльянскомь — И стго мѣста сего їгумень кїрь Анфонїю їрмонаху свѣтлѣиши патрїархь сь митрополїти и їгуменомь и сьборомь стго монастира вьси сьборно рѣше: аще кто ѡбрещеть се їгумень или проїгумень или любо кто продати или пременити. или ѿнимити ѿ сїнхь выше реченїнхь бащїнь такови имать судь себе сьтворити и сь прьвими законопрестѹпнїци причьстьти се ѿ више реченїнхь бащинахь тако гпоствующимь бысть по сїнхь же сы сщенны сьборь завѣща тако бити. К. лѣто ҂з҃.р҃.м҃.и҃. а ѿ рждства хва а҃.х҃.л҃.ф҃. круг са и лоуне д.«

У ризници на Цетињу:

2. Дарак (ваздух) свилен; на сриједи образ Вазнесења; ниже распетије Христово; а на угловима 4 јеванђелиста.

Све су слике везане свилом различне боје и златом.

По дну овај запис:

«Сїи стыи и бжтвныи аерь монастыра Ми-

с
лешеве хрм Възьнесеніе хво стго Сави срьб-
с с о
каго арьхіепкпа. Семь бы ктрь Гаврилъ. Ан-
Ѧа, Илиа, и о семь труди се Мардарие иеро-
монахь.

Вь лѣто ҂ꙁ҃р҃ѯ҃и҃ (= 7168 = 1660).“

3. Крст окован сребром владике црногор-
скога Руфима. ҂ꙁ҃р҃м҃и҃ (7148 = 1640.)

---

4. **„Родословь светіихь срьбскыихь го-
сподь“.** у Хиландару. Писан у Милешеви
1552. год.

Кад сам приређивао за штампу „Хилан-
дарске старине“,[1] нијесам га споменуо, јер је
запис из њега био затурен међу артијама, те
сам га доцније нашао.

Кад сам био у Хиландару 1882. год. ни-
јесам имао при руци Даничићево издање, да
га упоредим; исписавши му завршетак, види
се да је само садржином једнак с њим. Нема
сумње, да је преписан из Даниилова „Родо-
слова“ с правописом Константина философа, и
ако преписивач вели „съписа се“ и т. д.

---

[1] Гласник 56.

Овај је старији од сва три, које је Даничић употријебио у своједу издању. Може бити, да су оба карловачка преписани из онога у Хиландару преокренуто на садашњи црквено-словенски језик.

Завршетак:

„Сїи же светїи и чьстнїи и прѣподобнїи сьборь бысть оу Пекы оу патрїархїи лѣто ҂ѕ.ѡ.п.д. (= 6884 = 1376), мѣсеца октомврїа г. дьнь на память свещеномоученика Дїонисїа ареопагита“.

Запис на крају:

„Съписа се сїа божьственаа книга глаголюеми родословь светїихь срьбскыихь господь. съписа се въ лѣто ҂зѯа (= 7061 = 1553). Въ храмѣ светаго Възнесенїа господа Бога и спаса нашего Иисуса Христа идѣже почиваютъ светые и чьстные мощи, иже въ свѣтыхь отца нашего прьваго архїепископа Савы срьбскаго. троудомь и настоанїемь раба божїа проїгумена Никанора їеромонаха, и старца Нектарїа и приложише ю оу светую гору, храмоу прѣсвѣтѣи владычице наше богородице и присно дѣвы Марїе, иже юесть Вьходь, юее въ светаа светыихь монастыру глаголюемомоу Хиландару. и аще кто дрьзнеть

отьненмити сию вышереченноую книгоу оть светаго монастира, любо каковаго чина боудеть. таковыи да боудеть проклеть оть Бога нашего Інсуса Христа и пречистые его матере и да поразить его сила чьстнаго и животворещего крста и да боудет причестныкь Іоудѣ предателю господню. и съ онѣмын иже рѣше възми и распни его. и пакы преподобныи и богоносныи отци наши Сумсωнь и свѣтитель Сава да моу боудеть въ мѣсто помощи съпьрници на праведнимь и неоумитнѣнимь соудѣ. и въ часъ страшнаго испитанїа, да оулишен боудеть чести изьбранныихь иже полуише прѣподобне поживши о Христѣ Інсусѣ господи нашемь. аминь".[1]

---

5. У типикарници св. Саве у Караји минеј за декембар на хартији писан у Студеници:

„Сїи мѣсеци написани быше домоу прѣсветые богородице Стоуденичьскые великые

[1] Скраћенице сам исписивао попуњене. Друго је све као у изворнику.

лавры светаго Симеѡна потроужденїемь и всесрдьчьнымь поспѣшеннемь великаго архимандрита игоумена Никодима".

6. Служабник штампан у Мљецима: „**Бoжидар Вукович оть Гюрик Труди се ѡ семи Пахомие оть Црнїе горе года оть Христа** **а҃ф҃н҃д҃** (1554) **у Бнецих**".

7. Триод штампан у Мљецима **а҃ф҃ѯ҃а҃** (1561).

8. Минеј за јун на хартији Писан по запов. „**Кир Герасима архиепископа Пекскаго** ҂**з҃п҃д҃** (= 7084 = 1576)".

9. Служабник штампан у Мљецима 1551. године.

10. Зборник штампан у Мљецима ҂**з҃г҃** (= 7003 = 1495) при Вавиле, најстарији штампан, за који се до сада зна.

11. Минеј за септамбар (у Хиландару) штампан у Мљецима ҂**з҃м҃д҃** (= 7044 = 1536) „**Труди се монах їеродїакон Мѡисе**" из манастира Дечана, родом из Будимља близу манастира Шудикова.

Овај исти ђакон трудио се је и над Зборником такође у Мљецима 1538. год.

12. Јеванђеље на хартији (у Хиландару) с бугарисмима; шаре и натписи са златом. Приложио га Григорије митрополит рашки ҂**з҃с҃л҃ѳ҃** (= 7230 = 1731).

13. Игумански сто у саборној цркви хиландарској:

„Сїи столь сътвори митрополить босански кирь Ісаїа влѣто ҂ꙁрмг (= 7143 = 1635) при игумену Филимону“.

14. Десна пјевница од ораховине ишарана седефом. Платио Василије митрополит темишварски 1688“.[1]

---

15. Запис на полеђини једне старе иконице, која се чува у олтару хиландарске саборне цркве. Нема године;[2] али се по је-

---

[1] И ове сам записе исписао, кад сам био у Светој гори 1882 год. Али су међу артијама били затурени, те их нијесам могао штампати с осталијем у „Хиланд. старинама“.

[2] Овај ми је запис с још неколика послао доброхотно високопреосвештени г. митрополит српски Михаило из Хиландара 1883 год. које овдје увршћујем, на чему сам му врло захвалан. Кад сам био у Хиландару 1882 год, ради хиландарских посала, мимогред сам прикупио неке књиж. старине и штампао их у „Гласнику“ 56. Али с краткоће времена и других посала нијесам могао све прегледати и, како сам желио, прикупити. У једноме од овијех записа спомиње се српски патријарах Јелисије, за којега се до сада није знало. Пада у очи, што је тога истога времена био на пећском патријар. пријестолу Паисија. Та сумња потакла ме је, те сам набавио нов тачан пријепис изнад врата хиландарске трпезарије, у којему стоји: „Илисей“. Сада је јасно, да је то погрјешно записано, и ваља читати: Паисеи. — Из другога се записа дознаје за једнога српскога новог свеца до сада незнана. — Прилажем их овдје онако, како сам их примио.

зику и правопису може рећи да је с краја 14 вијека.

„† Млание иконии нь великь дарь имоущи,

д

прѣстыи ѡбразь влчни и преѵтние бгомтере

иже великь и сть моужь дарова младомоу

младенцоу Оуглеши Деспотовикю югоже и

неѡскврьньша се младьхта прѣставише вь

вѣчние ѡбители тѣло же гробоу преда се его-

же издолаше прѣѡци престоуплюниа ради.

д с

† Сподоби же вако хрте и ти ѡ преѵтла

бгомти и мене ѡкааннноую всегда ѡ исходѣ

д

дше моюе скрьбѣти егоже оузрѣхъ на рож-

ших ме и на рожденомь ѿ мене младенцу

д

югоже жалость непрѣстанно горить вь срци

моюмь ѡбичаюмь побѣждаюма“.

16. Запис над вратима унутра хиландарске опће трпезарије. Види пређашњу напомену.

„Благоволенїемъ отца, и поспѣшенїемъ сина, и свър'шенїемъ пресветаго духа. ѡбнови се и пописа се сїа трапезарїа повеленїемъ отьць и братїй, и всегѡ собора хилендарскаго. при отцу Їгумену кирь Іла-

рїωнꙋ Ѥромонахꙋ трꙋдомъ же и накладомъ малѣйшаго и хꙋхаго во иноцѣхь; оубогагω ка добродѣтелей; богатаго во гресѣхъ, рекꙋ же Геωргїа Ȥографа Митрофановича, трꙋдиви се ω семъ дѣлꙋ въ лѣтꙋ ҂ѯ. р҃. л҃. (= 7130 = 1622). И сьврши се мѧсецꙗ ноемврїа ѕї (16) день. тогда содержащꙋ прѣстоль. сербские ȥемль архїепископꙋ кꙋрь Ѥлисею[1]. Греческое же скип- тро (sic) прѣдержащꙋ великомꙋ сꙋлтанꙋ мꙋ- стафе ‹.› рьци ωслꙋмелитꙋ (?) Вѣчнаѧ па- меть смиреномꙋ старцꙋ Митрофанꙋ преставль- шемꙋ сѧ кь лето ҂ѯ. р҃. к҃. ѳ҃. (=7129=1621).»

17. Запис на икони светога Рафаила, која се чува у олтару хиландарске саборне цркве:

„Сей свѧтый Рафаил родомъ Сербинъ свѧ- щенонинокъ хиландарскїй, на таксидъ послан на монастырское послꙋшанїе ꙋ Банатъ и тамо преставися. и прославн его Богъ даръ чꙋдо- творенїе оть честныхъ его мощей приходѧ- щимъ къ немꙋ сь вѣрою“. — Нема године.

18. Запис на цистерни с десне стране са- борне цркве хиландарске:

„Сїю истернꙋ (тако) соградн протосинггелъ сербскїѧ патрїаршїй кꙋрь Висарїωнъ ȥа свою

---

[1]. Види напомену на на 260 стр. Ваља читати: Паисеју.

душу при ігумену кирь Георгію Єромонаху, въ лѣто ҂з҃.р҃.в҃. (= 7102 = 1694).“[1]

19. Запис на вратима опће трпезарије:

„Съградише се врата сїа при игумену Филимону Єромонаху млздокъздателїемъ Гаврїилъ Єромонах къ лѣто ҂зрм҃ (= 7140 = 1632)“.

20. Запис на једноме столу пред црквом св. Димитрија:

„Сей столь съгради се во славу Богу небесному въ лѣто ҂зрг҃ (= 7103 = 1695) при блаженому игумену и архимандриту кирь Григорїю Єромонаху да му е на здравїе и спасенїе са всеми братїами. аминъ“.

21. Запис на вратима друге припрате у саборној цркви:

„Въ лѣто ҂зрмн҃ (= 7148 = 1640) сїа врата соградише се при игумену кир Θеодосїю Єромонаху иже и Ктиторъ бысть“.

22. Запис на болници:

„Въ лѣто ҂зрнд҃ (= 7154 = 1646) при игумену кирь Θеодосїю“.

23. Запис у камену на дохијарници:

„Въ лѣто ҂зрѯ҃ (= 7160 = 1652) поновисѧ игуменарїа при ігумену Виктору“.

---

[1] Ја сам био прибиљежио само име и годину, те се не подудара с овом. У мене је ҂зҁ҃ (= 7190 = 1682).

24. Запис на зиду више врата у црквици св. Јована Претече у Пиргу:

„† Изволенїемъ отца и поспѣшенїемъ сватаго духа сый Пиргъ сватаго Саввы обнови митрополитъ Белиградски куръ хаџи Симеонъ при игумену Гаврїлу лѣто ҂зрл[1] (= 7130 = 1622). Пакн послѣжде митрополїтъ хаџи куръ Симеонъ и писа се и украси сей храмъ сватаго Предтече Іоанна при игумену Симеону Еромонаху къ лѣто ҂зрлв = 7132 = 1624)“.

„Starine knj. XXI. Загреб 1889 год.“

---

[1] Година је врло не читко записана. И послије дугог обртања, прочитао сам је, као што је горе. Написана је тако, да би се могло читати: 7170 (= 1662).

XIX.

ПРИКАЗ.

Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia (1663—1671). E tabulariis gallicis desumpta redegit Dr. V. Bogišić. Zagrabiae 1888. — вел. 8. стр. LII. и 286.

—

На крају прошле, 1889 године, изашла је XIX књига „Историчких споменика“ југославенске академије знаности и умјетности у Загребу.

Како је њезина садржина врло важна за политичку историју народа хрватског, а дотиче се и српских земаља, не ће бити згорега да је прикажем читаоцима „Кола“.

Одмах ћу мимогред напоменути, како ми је пало у очи, што на овој књизи стоји 1888

год., а изашла је из штампе, како рекох, на крају прошле 1889 год. Ваља да је то: или штампарска погрјешка, или рачун редакције.

У књизи су овој врло важне исправе (документи) преписане из француских архива о познатој Зринско-Франкопанској завјери (1663 до 1671) и о одношајима с њом француског краља Луја XIV. Исправе је преписао поодавно мој поштовани пријатељ, др. В. Богишић, и то, како се у предговору вели, по молби такођер мојега поштованог пријатеља, дра Ф. Рачкога, предсједника академије, који је тијем желио попунити свој важни зборник исправа о тој истој завјери, објелоданивши га још 1873 год., и у којему нема ни једне исправе из француских архива.

У овоме Богишићеву зборнику има свега 318 исправа; писане су на француском језику, а само неколике на латинском и италијанском.

Како су то већином изворни повјерљиви дописи између краља и министра Лион-а с једне и француског посланика у Бечу Гремонвил-а с друге стране, они очевидно врло добро расвјетљују одношаје француског краља у томе покрету. Ти се одношаји могу лако

појмити, јер се понављају у историји Јевропе готово у свакој наличној прилици. Нађе ли се у некој држави незадовољника и противника владе, тада друга држава, која има политичких рачуна с том државом, ступа у неке одношаје са незадовољницима и подупире их ради својих користи. То је за таку туђу државу нека врста диверсије, која знатно смањује снагу својега супарника, а готово је не стаје никаквијех жртава. Незадовољницима се обећавају златна брда; дају им се, ако баш треба, по нешто и новчане помоћи; али се с њима у мирно доба не склапа савез, нити се долази до озбиљне помоћи! —

Није потребно да овдје поименце наводим таке појаве, јер је таких случајева бивало и у најновије вријеме. Тако је било и у Зринско-Франкопановој завјери. Лујо XIV соколио је незадовољнике у Угарској и Хрватској, и подупирао их, сметајући том диверсијом силама Ћесаровим, које је чесго мислио обрнути на Елсас и Фландрију. Али, кад незадовољници дођоше до тога, да се оружаном руком одупру влади Ћесаровој, Лујо их XIV остави на цједилу, и са свијем се од њих одврну! — Врло

су значајне у томе погледу исправе под бројевима: CCXLIX и CCCXIV

Како је др Богишић у овоме послу узео за правило да биљежи и догађаје у сусједним земљама, о којима је нашао спомена у исправама, којима се бавио, тако, у овој књизи налазимо историјских података о тијем српским земљама под Турцима. Особито се често у њима спомиње Биоград.

О начину издања овога зборника може се рећи да је мајсторски урађено, управо по научним правилима. Свака исправа има свој доста детаљан *sommaire*. и то двострук: француски и српски. Француски се *sommaire* свијех исправа налази на једноме мјесту одмах послије предговора, а српски је метнут у зачељу сваке исправе. Предговор је такођер двострук: један српски доста кратак, други француски опширнији за иностранце. У овоме се пошљедњем находе животописни подаци гловнијих завјереника (Зринскога, Франчепана и Надаждија), а и посланика француског у Бечу *Гремонвил-а*, који је био у непосредној вези с незадовољницима, најпослије и тадашњега француског министра иностраних посала де Лион-а. У другој је половини предговора опис руко-

писне грађе, и говори се о начину, како је овај зборник исправа изашао на свијет.

Исправе почињу с упуством Гремонвил-у кад је полазио да заузме своје посланичко мјесто у Бечу, — а свршива се књига с три смртне осуде главнијих завјереника; све су три писане на италијанском језику. На крају је књиге азбучни исказ личнијех и мјеснијех имена (Table alphabétique des personnes et des lieau), у којему су истакнути сви облици појединијех имена, па и погрјешних; али се у томе истом исказу већином домећу к погрјешним и исправни облици. Жалити је само што се у оба предговора находи по неколико штампарских погрјешака.

Горе сам споменуо, како се находе животописни подаци, па и нека карактеристика главнијих лица само у француском предговору, а у српском то никако нема. Чега је ради тако уређено, објашњава се у српском предговору овако:

„*У збирци исправа одређеној за историке, као што је ова, није, разумије се, никако могло бити мјеста какву излагању догађаја епизоде, о којој је ријеч, па ни карактеристици лица, која се у овој, као*

главни чиниоци, јављају (ст. VI)." Али, пошто се та карактеристика лица находи у францеском предговору те исте књиге, ту је очевидно, противоречност. Осим тога међу наведеним пасажом и алинијом, која за њим доходи, чини ми се, да некако нема потребне везе. Та ми је сумњива празнина пала у очи тијем већма што добро познајем Богишићеве радове, те сам хтио, да се увјерим: има ли основа та моја сумња, обративши се с питањем за то непосредно својему пријатељу Богишићу у Петроград. И заиста примих од њега одговор, да та моја опаска има мјеста, јер су у рукопису његову, посланом из Париза у Загреб у штампарију, били послије горе наведеног пасажа још и ови реци: *„Ипак у францускоме предговору, који ниже долази, чинило ми се да ради оријентације иностранаца, којима су ти догађаји мање познати не ће залишно бити, да се уврсте кратке животописне црте с једне стране Зринскога, Франкопана и Надаждија; а с друге тадашњега посланика краља Луја XIV при двору ћесара Леополда I, витеза де Гремонвил-а, као и францускога министра иностраних посала де Лион-а; — та из пера*

је ове двојице и потекао највиши дио исправа ове књиге. Особито ми се чињаху не сувишни животописни подаци о Гремонвилу, не само за то што је он био у непосредној свези са многим догађајима, којих се исправе тичу, него и за то, што је он врло мало познат у историчној књижевности, гдје и то мало што је о њему казано, већином је нетачно схваћено и читаоцу предано“.

С овом допуном брише се противоречје између српскога и француског предговора и попуњава се празнина у српском предговору на ст. VI. Ово је, јамачно, штампарска погрјешка, и могла је остати тако не поправљена с тога што је издавалац био далеко од Загреба, те није могао коректуру с оригиналом упоређивати.

Исправе је, како је већ споменуто, преписао г. Богишић у париским архивама прије неколико година, бавећи се на обалама Сеине другим врло важним послом; — он се у предговору, као извињава, што је своје слободне часове на такав посао употријебио.

Завјера, о којој је ријеч, уништила је у Хрватској двије најбогатије и најмоћније маг-

натске породице, којих је велико имање било услијед смртне осуде конфисковано, и тако народно племство до крајности ослабило. Ова завјера и њезин исход за Хрватску су тако штетни да се посљедице овога догађаја могу донекле упоредити с онијема, које су потекле за Чешку од несрећне бјелогорске битке.

По што је од велике важности расвјетљење, ма с које било стране, таких пресуднијех момената народне историје, ја мислим, да је г. Богишић своје часове одмора у Паризу врло добро употријебио на прибирање и издање тако важне историчке грађе, и да ће му наши јужнословенски историци за ове исправе које је открио, бити врло захвални. Ми се само у Србији још ради једнога узрока радујемо тој Богишићевој архивној радњи у Паризу. Прошло је више од 10 година како је г. Богишић, бавећи се тијем послом, нашао у једној од париских архива врло занимљиве исправе за новију историју Србије. Те исправе садрже пројекат (једнога њемачког аристократа и високога војничког достојника, који је доказивао да је *потомак кнеза Лазара,*) о оснивању *српске кнежевине*, којој би он био кнез. Тај је пројекат мотивиран био послан

влади Луја XV краља француског. Г. Богишић би учинио велику услугу нашој народној историји, кад би који од својих часова одмора употријебио још и на то, да те занимљиве исправе што скорије преда јавности. Историци српски били би му за то врло захвални.

У Биограду 1890 год.

„Коло“.

XX.

ХУМСКА (ХЕРЦЕГОВАЧКА) ПРАВОСЛАВНА ЕПИСКОПИЈА ОД 1220 ДО 1346 ГОДИНЕ; А ОД 1346 ГОД. ДО НАШИХ ДАНА: МИТРОПОЛИЈА[1].

Међу епископијама, које је св. Сава установио, по што је постао првијем архијепископом српским 1220 год. у српској држави, којом тада владаше његов брат, првовјенчани краљ Стефан, находи се и хумска, садашња херцеговачка митрополија.

[1] Ову сам расправицу саставио по својим записима за први „Шематисам" херцеговачке православне епархије за 1890 год. Па, како ју је уредник „Шематисма" некакав Патрикије безочно приказао као своју! — био сам тијем покренут да је на ново штампам те исте године у VI свесци „Весника српске цркве" онако, како сам је био послао у „Шематисам", и тијем скинем с уредника туђе перје. — Видјсће се ниже за што сам је тада тако на брзу руку написао. Овдје сам је сада гдје што допунио и поправио. — Испореди „Шемат. херцеговачке православне. епархије" и VI св. „Вес. срп. цркве." за 1890 годину.

Та је катедра установљена у Стону у манастиру св. Богородице у кнежевини хумској, којом тада владаше кнез Мирослав, Немањин брат. Има једна версија, да је та катедра била на Рту, али је непоуздана.

Да је у Стону у кнежевини хумској опстојала од својега постанка, т. ј., од 1220 до 1324 год., о томе не може бити никакве сумње. Зна се, да је на њој био и епископ Сава II, брат краља Уроша I, јер се спомиње као епископ хумски и у крисовуљи Уроша I од 1254 год.[1]. А на крају прве четвртине XIV вијека управљао је њоме владика Данило; па ју је морао напустити, по што је угарски краљ освојио Хум, вративши се у Рашку 1324 год. Од тада је њезина судбина промјенљива и замршена, јер се до сада није нашло поузданијех доказа, да је и мимо XIV вијек опстојала у својему првобитноме мјесту у хумској кнежевини. Могло би се претпостављати, да су дуготрајна, религиска, међусобна трвења цркава: западне, источне и босанске у хумској земљи; множење богомила и честа ратовања око Хума српских, угарских

[1] Споменик III, ст. 8 Срп. краљ. академије.

и босанских владалаца, особито мљетачка и дубровачка латинштина потисли катедру српскога православног епископа из Хума у унутрашњост садашње Херцеговине с одласком епископа Данила, или у скоро по његову одласку.

Послије Данилова одласка из Хума није прошло ни пунијех 10 год., а краљ Душан уступи 1333 год. дубровачкој републици: Стон и Рг за 2000 перпера на годину, задржавши право да српски поп служи и даље у тамошњијем српским црквама.

У томе уговору није споменута српска епископија у Стону. Очевидно, да је тада већ није ту било. Али су још ту били српски калуђери; па су се и они најпослије морали отсели: неки у Рашку; неки у Свету гору и Јерусалим. По њихову одласку из Стона, прије ђу српске цркве у државину римскога свештенства.

До сада се није нашло, колико је барем мени знано, спомена ни у српским ни у дубровачким листинама из времена од 1324 до 1333 године о премјештају српске епископске столице у унутрашњост садашње Херцеговине. Ако се о томе ништа записано не

нађе, не знам, чим би се могла та празнина објаснити. Не знам ни то: каква је невоља нагнала „силнога“ Душана на те уступке дубровачкој републици.

Ја сам до скоро мислио, да је та катедра пренесена из Стона у Требиње (Тврдош) Богородичин манастир у старој Травунији.[1] Али су ме неки не давно нађени записи са свијем у томе поколебали; те сам одустао од тога мишљења и тврђења.

У њима има трагова, по којима се, у најмању руку, може претпостављати, да је пренесена из Хума на Лим у Петров манастир у сјеверно-источну Херцеговину. Тај је манастир имао својих добара и у Хуму у околини Стона и у Габели, која му је приложио (даровао) првовјенчани краљ Стефан с договором својега брата, архијепископа Саве. Па, како су доцније Бугари насрнули на српску краљевину и допрли до Лима, опљачкавши и Петров манастир, однијели су и крисовуљу првовјенчанога краља о тијем прилозима. За тијем краљ Урош I с договором архијепископа Ар-

[1] Гласник 42 Српскога ученог друштва; књига 1. мојих књиж. радова.

сенија по настојању тадашњега хумскога епископа Саве II, Урошева брата потврди својом крисовуљом 1254 године[1]: земље, планине и винограде у Србији и у Хуму, које је првовјенчани краљ био даровао томе манастиру.

По одласку из Хума епископа Данила, хумска се је епископија најприје спојила с лимском, петровском, која је опстојала од времена краља Милутина и архиепископа Јевстатија II; па се је доцније раздијелила на двије: петровску (полухерцеговачку) и требињску. Јер у XVI и XVII в. находимо српске митрополите и у Петрову манастиру на Лиму и у Богородичину манастиру у Требињу, који се потписују први: митрополити петровски и полухерцеговачки; други митрополити: требињски захумски и херцеговачки.

По што је на Петрову манастиру у садашњему Бијелом пољу у 17 вијеку подигнута турска џамија, находимо у сиђелији пећскога патријарха Гаврила, коју је дао митрополиту захумском (требињском) Василију 1651 год., да се та лимска, петровска (полухерцеговачка епархија назива: никшићском, планском,

---

[1] Споменик III, ст. 8—11, Срп. краљ. академије,

колашиновићском, и морачком у кадилуку пријепољском[1]; а столица јој је била у Оногошту, т. ј. у Никшићима. Од друге половине 18 вијека не находимо на њој ни једнога епископа. Спојила се је дакле с требињском садашњом мостарском митрополијом.

Ја ћу се опет, кад прикупим новијех података, вратити на ово до сада не расправљано питање у српској црквеној историји. А сада замољен од својега многопоштованога пријатеља, митрополита херцеговачкога, Серафима Перовића, примио сам на се тај труд покрај свијех тешкоћа, које се у томе послу сусретају, да саставим исторички пријеглед хумске (херцеговачке) епархије, имена епископа и митрополита, који су њом управљали од њезина постанка до наших дана, за први „Шематисам“ те знамените најприје епископије, а од времена цара Душана и постанка српске патријаршије 1346 год. до сада митрополије.

Ко се је иоле бавио тијем питањем, зна: каква је празнина, и како је тешко с историчком тачношћу још за сада расправити питање о мјестима, гдје је у различита времена бивала хумска епископска столица. Ну, ипак

[2] Српско-далмат. магазин за годину 1863, ст. 164.

сам покушао, да напишем овај кратки исторички пријеглед и прикупим имена епископâ и митрополитâ, колико ми је било могуће, како не би први „Шематисам“ херцеговачке православне епархије био без тога.

Празнине ће се у овој расправици доцније лако попуњати.

Ради оправдања, што сам овако на брзу руку саставио овај пријеглед, ваља да напоменем, како ми је мој поштовани пријатељ писао за то: 30 октомбра 1889 године[1], на-

---

[1] . . . . »Познато је и вама, да ова митрополија није још до сада никад издала »Шематизма«, те је, држим, крајње вријеме, да се овај изда. За то сам наумио до нове године издати »Шематизам« моје епархије, у који ће наравно на првом мјесту ући: исторички пријеглед свију до сада херцеговачко-захумских митрополита.

По што историја наших владика није до сада још потпуно критички расвијетљена и по што је она већим дијелом тамна, а да би тај најважнији дио за »Шематизам« потпуно одговорио критично-историчном познавању наше цркве, ја сам слободан замолити вас, као свога давнашњега пријатеља, да ми изволите тај дио за »Шематизам« израдити и овамо послати.

Увјерен сам, да ћете ми ову жељу и молбу испунити у толико прије, што сте се ви нашим црквено-историјским стварима много бавили, проучавајући и пишући о њима, у чему сте врло лијепијех заслуга стекли за нашу црквену књижевност. Уздајући се у вашу добродушност у напријед примите моју благодарност за ваш труд.

Са цјеливом у духу примите усрдно поздравље.

Ваш у Христу брат и пријатељ,

Серафим Перовић.«

гласивши у писму још и то: да ће „Шематисам“ изаћи на свијет до краја те године!—

Очевидно је тај рок за таки посао одвећ кратак. А нијесу ми допустили ни административни послови жичке епархије (којом сам тада управљао), да и то кратко вријеме са свијем употријебим на писање те расправе.

Како ћу се опет с временом повратити на ово питање, ко би ми дотле послао, какву напомену, или какав запис о овој епископији, за који се до сада није знало, учинио би историји српске цркве услугу, а ја бих му за то био захвалан.

* * *

Ради боље прегледности подијелићу вријеме трајања хумске (херцеговачке) епархије на четири периода, и у свакоме ћу истаћи, колико је могуће, имена епискôпâ, митрополитâ, и године, кад се који спомиње.

Први период.

Овај је први период од 1220 до 1324 год. доста празан и таман. Да нема једнога старинскога требника и у њему поменика у

манастиру св. Тројице код Пјеваља, који је објелоданио пенсионисани, дабробосански митрополит, Сава Косановић[1], не би се сада знало за имена хумских епископа сјем: Саве Јована и Данила.

Али ја још сумњам у тачност епископских имена хумске и зетске епископије у томе требнику за то, што је у њему на првоме мјесту за хумску епископију: Иларије; а за зетску: Герман. А дознаје се из једне крисовуље св. Саве, која се чува на Цетињу, да је био Иларије први зетски епископ, којега је св. Сава „киротонисао“. С тога их ни сада још не увршћујем овдје у текст с другима, него по дно листа.

Знајући да је учени К. Јиречек прегледао дубровачку архиву, и помишљајући да би се у њој могло наћи каква год спомена и о српским епископима хумским и зетским; обратио сам му се тога ради писмено. Он ми по својој доброти одговори: да је нашао у дубровачкој архиви у једној до сада не објелодањеној листини, гдје се спомиње епископ ***Иларион***, као свједок на „*станку*“ између Дубровчана

[1] Гласник XXIX Српскога ученог друштва

и Омишана у Стону 1239 год. Али се изреком не спомиње да је био епископ „de chelmo“ ни „de Stango“. Спомиње се још и то 1280 год. о неком човјеку епископа *de chelmo* (нема имена) у селу Трнову код Сланога; а 1295 год. некаква пљачка, коју су учинили људи епископа *de Stagno* (нема имена) опет у селу Трнову.

Врло сам захвалан поштованоме г. Јиречеку на овијем записима. Из њих се јасно види, да је српска епископска столица била у Стону, као што сам то раније неколика пута тврдио[1]. Ако би се пак доказало, да је овај епископ Иларион био хумски, то би се слагало са помеником тројичкога требника; тада би настало питање: је ли цетињска хрисовуља св. Саве о имену првога зетскога епископа истинита? —

Да није то зетски епископ Иларион био на *„станку“* у Стону 1239 године? — Ово питање остаје за сада не расправљено.

Прикупивши још неколика имена херцеговачких митрополита, којих нема у ономе броју

[1] Гласници: LXII, LXVIII, LVII; — књ. 1 мојих књиж. радова.

што је штампан у „Шематисму“ херцеговачко-хумске митрополије за 1890 год. и у VI свесци „Весника српске цркве“ те године, овдје их сада увршћујем, као и године код неколика епископа и митрополита.

Имена хумских епископа из тројичкога требника за сада стављам по дно листа[1].

Први период.

Овај је период од 1220 до 1324 год. непотпун. Док се све старе листине прегледају и поменици критички оцијене, тамнина ће се расвијетлити и празнина попунити.

1, Сава . . . . 1254 год.
2, Јован . . . . 1305 „
3, Данило . . . . 1324 „

Други период.

Херцеговачки епископи и митрополити од 1324 до 1766 год.

4, Филотије (у Бијелом пољу, полухерц) 1442 год.

[1]: „Иларије, Методије, Неофит, Теодосије, Никола“

5, Давид (у Милешеви) херцегов. 1466 год.
6, Диомидије херцегов. — —
7, Дионисије „ — —
8, Марко „ 1532 год.
9, Антоније „ 1570 „
10, Саватије „ 1572 „
11, Висарион (у Требињу) херцегов. . . . . 1592 „
12, Силивестар (у Требињу) херцегов. . . . . 1602 „
13, Леонтије (у Милешеви) херцегов. . . . . 1611 „
14, Логин (полухерц.) . . . 1615 „
15, Јован (у Требињу) . . . — —
16, Марко (у Милешеви) херцегов. . . . . 1624 „
17, Максим (у Оногошту, полухерц.) . . . . — —
18, Паисије (у Оногошту, полухерц.) . . . . 1645 „
19, Василије (у Оногошту, полухерц.) (светац острошки) 1651 год. —1671.
20, Хаџи-Арсеније (сарајевски и хумски) . . . . 1671 год.

21, Јоасаф . . . . . . —

22, Јоасаф . . . . . . —

23. Симеон (у Требињу) херцегов. . . . . 1681—93

24, Василије (у Требињу) херцегов. . . . . . . —

25, Макарије (у Требињу) херцегов. . . . . . . —

26, Арсеније (у Требињу) херцегов. . . . . . —

27, Јефрем (у Требињу) херцегов. . . . . . . —

28, Филип (у Требињу) херцегов. . . . . —

29, Мелетије (у Требињу) херцегов. . . . . . . —

30, Руфим (у Требињу) херцегов. . . . . —

31, Јевтимије (у Требињу) херцегов. . . . . —

32, Симеон[1] (у Требињу) херцегов. . . . . . —

---

[1] Нека су од овијех имена у требињском поменику очевидно без хронолошкога реда испреметана и замршена, јер су и петровски, полухерцоговачки записивани међу требињске. На ово ћу се други пут повратити.

33, Саватије Љубибратић (у Требињу) херцегов. 1690 год.
(Доцније у Новоме) · 1690—1714 год.
34, Нектарије Зотовић (у Дужима) херцегов. · · 1691—1702 год.
35, Мелетије (у Дужима) херцегов. · · · · · 1712
36, Герасим (у Оногошту, полухерц.) · · · · 1713—14
37, Арсеније (у Дужима) херцегов. · · · · · 1716
38, Аксентије (у Дужима) херцегов. · · · · · 1729
39, Филотије Рацоновић[1] херцегов. · · · · · 1751
40, Аксентије Паликућа (у Мостару) херцегов. 1751
41, Стефан Милутиновић (у Дужима) херцегов. 1766—77

Трећи период.

Митрополити (Грци) од 1766 до 1888 године.

---

[1] Рацановићи су српска старинска породица у селу Кутлима код Требиња. Али је осиромашила; на умору је.—

42, Антим (у Мостару) херцегов. . . . . . . 1768 год.

43, Ананије (у Мостару) херцегов. . . . . . 1778—1802 год.

44, Јеремија (у Мостару) херцегов, ... 1803—15

45, Јосиф (у Мостару) херцегов. . . . . 1816—35

46, Прокопије (у Мостару) херцегов. 1837

47, Аксентије (Бугарин) (у Мостару херцегов. . 1838—48

48, Јосиф на ново (у Мостару херцегов. . . . 1848—54

49, Григорије (у Мостару) херцегов. . . . . 1855—60

50, Прокопије (Бугарин) (у Мостару) херцегов. 1864—75

51, Игњатије (у Мостару) херцегов. . . . . . 1875—88

Четврти период.

Митрополити (опет Срби) од 1888 год.

52. Леонтије Радуловић (у Мостару) херцегов. . . 1888

53, Серафим Перовић (садашњи) (у Мостару) херцегов. 1889

XXI.

ПРИКАЗ

о

Старом Грбу Босанском.

Овијех је дана прештампана засебно из 101. књ. „Рада југославенске академије знаности и умјетности“ у Загребу хералдичка расправа о **„Старом грбу босанском“** од поштованога историка, д-ра Ф. Рачког.

Учени писац дубоко је проучио изворе домаће и иностране о „старом грбу босанском,“ упоредио мишљења појединијех стручника, који су до сада о томе писали, свративши највећу пажњу на: старе босанске печате, новце и грбове на зидовима старијех дворова босанских краљева и на гробовима, као најпоузданији хералдички основ; расвијетливши их научном критиком, дошао је до тога поузда-

нога пошљетка, да није босански грб: два прекрштена кључа у штиту с главама на горњијем угловима; па ни онај с руком и мачем у њој, како су оба нацртана у грбовницима јужнословенских земаља. Истакао је на крају расправе с поузданијем историјским и хералдичким доказима истински грб босанских краљева у неколика варијента.

Први је — краља Стефана Томаша: штит с попријечном пругом (bandelier), а покрај пруге на пољу штита: два реда кринова (лијерова). Други је тај исти у другој мијени: штит с криновом круном насред поља у штиту са шлемом и накитом, што веже кринова круна.

Друге варијанте није потребно овдје спомињати, по што писац о овоме другоме грбу вели;

„Овај други је бројнији на хералдичких споменицих и представља даљу мијену у развоју владалачкога грба Котроманићеве породице. С тога имало би се, обзиром на исторички континуитет, на тај грб надовезати када се ради о успостанови грба, којега је повијест кано и саме земље, прекинута кроз четири стотине година“.

Благодарећи зналачком раду признатога највећег ауторитета за југословенску историју, д-ра Рачког, сада поуздано знамо, какав је био стари грб босански и херцеговачки, који се без колебања може усвојити и васпоставити. Свраћам дакле пажњу читалаца у краљевини Србији на ову најновију изврсну, историјску и хералдичку расправу.

У Биограду 1890 год.

„Српска Независност, бр. 98»

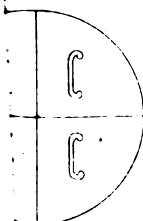

ПОПРАВКЕ

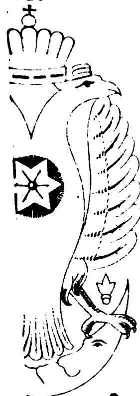
СТРАНА		ВРСТА	ЧИТАЈ
5	1352	12 оздо	1252
6	Син	8 озго	Сии
13	1643	12 оздо	1645
21	испосиица	10 оздо	испосница
21	ва (у примједби)	1 оздо	за
24	н	1 оздо	и
31	будимљинске	11 озго	будимљске
32	(у примједби) Lequien, патријаршијама Le Quein, хришћанима		
59	ѡ	1 озго	Ѿ
61	Цијела је примједба ту погрјешно ушла. Њезино је мјесто у књизи 3.		
99	уцбеницима	5 оздо	уџбеницима
101	(у примједби) Добун	2 оздо	Добрун
107	среењем	8 изго	средњем
109	кажа	3 оздо	каже
112	Пиколе	5 озго	Николе
113	епископуја	7 озго	епископија
125	народно	4 оздо	народној
134	Дјеанском	5,6 озго	Дјечанском
141	119	8 озго	19
143	861	5 озго	801
144	е	12 оздо	је
159	ꙁі	3 оздо	ꙁп
188	слободво	6 оздо	слободно
190	садишњега	12 озго	садашњега
190	патријашршије	12 озго	патријаршије
203	аустро-угарсве	4 озго	аустро-угарске
211	врењински	4 оздо	врањински
232	вьшускъ	13 оздо	выпускъ
234	вечарњи	10 озго	вечерњи
241	Монсѣа	7 озго	Моисѣа
254	Заградап	1 озго	Заградаць
258	написанп	2 оздо	написани
259	Хрнста	6 озго	Христа
262	хухаго	2 озго	худаго

Таб. II.

3.

6.

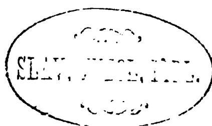
КЊИЖЕВНИ РАДОВИ

НИЋИФОРА ДУЧИЋА

АРХИМАНДРИТА

КЊИГА 3

С ПРИЛОГОМ ЈЕДНЕ КАРТЕ

У БИОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖ. ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ.

1893

Цијена: 2 дин. или 1 фор.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР К ДРУГОМ ИЗДАЊУ.

Од како су ове биљешке о Црној гори написане 1863 — 1866 год. и за штампу приређене 1872, а штампане 1874 год., па ђ данас, Црна је гора знатно раширена и оснажена. Њезине су садашње границе: од Лима до Бара и Јадранскога мора; од Таре, Пиве и Требишњице до Бојане и Оцина. Њезину су независност признале све велике силе, па и Турска.

Црна је гора покрај свијех тешкоћа и ду гога ратовања 1876 — 78 и културно напрео довала. Она има сада свој *„Имовински законик“*, који **системом** и **методом** у кидификацији неопровржно заузима прво мјесто у модерном законодавству

То је дјело нашега сународника и правнога великана, дра В. Богишића, којега је свијетли

владалац црногорски, кнез Никола I знао изабрати, и повјерити му тај тешки посао.

Какав је тај законик најбоље се докучује из приказа и оцјена не само српских и хрватских стручника, него и најчувенијих француских, њемачких (особито из расправе дра Дикела и оцјене њезине у петроградском Herold-у), руских, чешких и пољских [1].

Црна је гора напредовала и у школској настави и пољској привреди, а почиње и књижевност у њој да се обрађује.

Покрај све тежње да постане модерна држава, ревњиво чува народне обичаје, дух и особине, доводећи их у државном преображају у склад с правнијем сувременијем наукама, потребама и цивилизацијом. Усвојивши такав рационални правац, развиће се органички без пометње и застајања, ако не сврне с тога добро смишљеног пута.

Желио сам, да дометнем к овоме другом издању и нове тековине Црне горе, и да опширније проговорим о њезину преображају, али нијесам могао прикупити за то тачне податке; те да не би моји скупљени књижевни радови

[1] Види Бранич за 1888 и 9 год.

остали без овога дјелца, излази и сада у облику какву је упрви пут изашло на свијет 1874 год. у „Гласнику“ српскога ученог друштва и из њега засебно.

Сада сам у овоме издању гдјешто поправио нахвалице о имену Црне горе; гдје што изоставио; а гдје што другим замијенио. Изоставио сам и каталог списа о Црној гори с тога што нијесам имао при руци тачан попис књига од 1874 до данас.

Тијем се дјело не крњи, нити му се мијења пређашњи облик и вриједност.

Управо је потребно, да у овијем биљешкама о Црној гори с приложеном картом остане у првом облику све што је најглавније, како би се из упоређења могло видјети (ко би хтио узети на се тај труд): каква је и колика разлика између ондашњега и садашњега стања Црне горе и њезина државнога, друштвенога. привреднога и културнога развитка и напретка, Без овијех биљежака то се не би могло правично оцијенити.

Ово је дјелце одмах по изласку на свијет приказано у изводу у јевропској литератури с лијепим одзивима; а превео га је цијела на руски језик Н. П. Задерацки у Кијеву 1878 год

Сада је ушло у ову књигу З`још 5 различитијех прилога о Црној гори, и опис горњега и доњега Колашина у Херцеговини с тога што је горњи — сједињен с Црном гором послије рата 1876 — 78 године.

У Биограду 1893 год.

Ђ. Дучић
архимандрит.

ПРЕДГОВОР К ПРВОМ ИЗДАЊУ.

Црна је гора чувена у свијету са својега јунаштва, које је привлачило на се пажњу и покретало вољу многих српских, словенских и других иностранијех писаца, да је боље познаду и опишу. Али по ономе, што је до сада о њој писано, тешко је имати прави појам о њезину друштвеном и државном животу; јер су писци највише свраћали пажњу на њезину ратну историју, коју су, покрај различитијех чланака и читавијех списа наших и иностранијех писаца, писали: С. Милутиновић, Д. Милаковић и М. Медаковић. Али су и оне непотпуне и недовршене.

Медаковић је, буди мимогред речепо, учинио лијепу услугу нашој књижевности, што је описао живот и обичаје народа црногорскога, и тијем пружио драгоцјену грађу за српску етнографију.

Ну, како нијесам намјеран, да овдје побрајам, нити оцјењујем списе о Црној гори, и како сам за $5^1/_2$ година својега настављања на Цетињу припадом прикупљао различите записе и податке, покушао сам да расправим, у колико се може, питање: о имену и постанку Црне горе; да обиљежим њезине старе и садашње међе с прилогом за то историчке карте; да изложим у главнијим потезима њезину ђеографију, орографију и хидрографију; да истакнем облик владавине, судства, и племена; и да проговорим укратко о подјели замље, и властељи. А да би расправа била потпунија, бацио сам овлаш један поглед на војничку организацију, просвјету, привреду и етнографију. И на пошљетку приложио сам на крају статистику од 1863 год.: земље, стоке, данка, капетанија, броја племенских главара и њихове плате, који су уједно и војничке старјешине. Статистика та није до сада нигдје објелодањена ни у цијелости, ни у појединостима.

Само се по себи разумије, да је то најпоузданији извор и најбоље мјерило, по којему се може знати, колика је народна имовина у Црној гори и колико се на њу плаћа данка итд.

Жалити је, што није ова статистика цијела, и што немам у рукама статистику Црне

горе и од других година, да би се из упоређења могло видјети њезино кретање и т. д.

Ну, и овијем ће се бар у неколико попунити празнина досадашњијех списа о Црној гори, и уједно, мислим, да ће моћи послужити, као одговор на питања чувенога инглескога свештеника и писца Дентона[1], која ми је не давно управио из Лондона преко мојега поштованога пријатеља, ученога и вриједнога књижевника Чед. Мијатовића.

1. Како стоји у Црној гори са својином земље, т. ј. да ли је земља опћинска својина, или се сваки Црногорац сматра, као прави господар од онога комада земље, који држи, или на пошљетку земља припада неколицини, који је дају под закуп другима?

2. Има ли великих добара пољских у Црној гори? или је земља подијељена на добра тако да сваки Црногорац има нешто земље, а нико нема, или тек неколицина имају повећа добра од неколике стотине јутара?

3. Кад умре Црногорац, да ли се и како његова земља дијели међу његовом дјецом? и

4. Ко бира сеоске кметове? ко ли нахијске старјешине и судије?

---

[1] Умрьо је 1888 год. Био је постојан пријатељ српскога народа.

На сва ова питања поштованога инглеског свештеника и писца наћи ће се у овој расправи на својему мјесту кратка објашњења.

На почетку ваља ми споменути још и то, да је при свој доброј вољи око скупљања података за ову расправу остало још доста ствари недирнутијех и питања нерасправљенијех особито у економном погледу, која ће с временом, надати се је, наш који други писац прикупити, расправити и празнину попунити.

У Биограду 1872. год.

Н. Дучић
АРХИМАНДРИТ.

I

БИЉЕШКЕ О ЦРНОЈ ГОРИ

1. Име и постанак Црне горе [1]

До XVI-га вијека није Црна гора опстајала, као држава, под тијем именом, нити је садашња Катунска нахија била насељена, изузевши Цетиње и још неколика мјеста. Вазда је била саставни дио старе Превале (Дукље) или Зете.

Превала је прозвана Дукљом по имену римскога цара Диоклицијана у трећем в. послије Христа. Нај обичније јој је име: Зета [2]. Мисли

[1] Сада сам овдје исправио своју гријешку о имену Црне горе у првом издању у Гласнику 40 српскога ученог друштва.

[2] Види у Вукову српском рјечнику (треће издање 1892 год) тумачење Зете Јов. Бошковића.

се, да је та област прозвана тако по имену ријеке Зете, која тече кроз садашње Бјелопавлиће, или Превалу, као најстарије ђеографско име те покрајине, за које историја зна.

Високе и негда шумом покривене, а сада голе стијене катунске нахије, које сиње море од западне стране вјечито запљускује, свагда су раздјељивале од сјеверне стране стару Травунију и Оногошт, или нову Херцеговину од Зете, у вијек су биле природна међа између те двије српске најстарије области на југу.

Катунска је нахија од искони била горњозетска планина, у којој су Горњо-зећани имали своје катуне [1]. Зна се, да су и Црнојевићи, прије него што је и на њих дошао ред да владају у Зети, имали свој дио у планини Ловћену више Котора у садашњој катунској нахији. А тако су и нека племена из садашње Љешанске нахије имала своје дијелове у истој планини и на њима своје катуне, С тога се је садашња Катунска нахија тада звала зетском планином. Па како су је од XVI-га—XVII-га в. населили Срби већином из Херцеговине, тако је по катунима прозову: Катунска нахија.

---

[1] У Србији: бачије; у Херцеговини: станови.

По што дакле војвода Иван Црнојевић и други пут 1482 год. би нагнат, да коначно уступи најезди турској своју пријестоницу — Жабљак — и да потражи заклона у својој кршовитој планини: најприје се настани на ријеци Ободу у садашњој Ријечкој нахији, гдје је имао своје земље, кућу, винограде и млине. Ту остане око двије године, док му се није двор и покрај њега манастир на Цетињу довршио; па се тек 1484 год. пресели с Обода на Цетиње, мало планинско пољице под самом планином Ловћеном.

Исте године приложи својој новој задужбини — цетињском манастиру (зетској митрополији) један дио земље, неколика винограда и млина у Ријечкој нахији, и један дио планине Ловћена у Катунској нахији, поставивши у њ зетскога митрополита Висариона с калуђерима из манастира Врањине. На крисовуљи, којом је утврдио те своје обилате прилоге, и која је писана на ријеци Ободу у почетку 1484 год., потписан је: „Воевода Иванъ Црноевикь, господарь зетскы.“

По томе би се могло мислити, да се Црна гора није звала тијем именом до пресељења у њу војводе Ивана Црнојевића; али се име „Црна

гора“ много раније находи споменуто у актима мљетачке архиве управо ондје гдје се говори о Катунској нахији. Ну, то име није означавало државу, докле су год српски владаоци владали Зетом.

С тога неки наши писци, погрјешно спомињу име Црне горе, као државе, прије XVI-га вијека.

У почетку дакле XVI-га вијека, кад но се војвода Ђурађ Црнојевић са свијем отсели с Цетиња у Мљетке, и кад но се племенски главари почеше прикупљати око цркве и тадашњега митрополита Вавила, почне то име добијати политичко државно значење, које су црногорски сусједи постојано називали и писали: Мљечићи „Montenegro“; а Турци „Карадаг“.

Од чега је Црна гора тако прозвана, мучно је то поуздано одредити.

Старци у Црној гори, које сам за то питао, одговорише ми: „прозвана је по имену Црнојевића Ива“. А тако мисли и Д. Милаковић писац до сада најбоље црногорске историје, који то питање није критички расправио, ни начисто извео [1].

[1] Историја Црне горе у Задру 1856. год.

Неки писци мисле, да је Црна гора тако названа са честе погибљи турске војске у њезинијем кланцима и клисурама. Руски писац Александар Попов између осталога вели: „И ети горы прослыли у Турокъ ужасньими, черными (Карадаг). Ето турецкое имя черныхъ горъ распространилось и стало обштимъ названиемъ Черногорій [1]. Други опет мисле, да је тако прозвана по њезинијем црњкастијем кршевима, између којих ћу споменути оно, што вели Ami Boué: „Jl doit son non de Montagne — noire“ и т. д. [2].

Поповљево је мишљење са свијем погрјешно, јер је Црна гора тако прозвана много раније него што су Турци почели насртати и на њезине љуте кршеве, ограничивши се дуго на поља и равнице око ње у њезину сусједству с мљетачком републиком и утврђујући се у Арбанији и у Херцеговини, која још не бјеше са свијем подвила свој врат под турски јарам. Ами-Буево мишљење може се сматрати најближе к истини.

---

[1] Путешествиіе въ Черногорію сочинениіе Александра Попова. Санктпетербургъ 1847 год.

[2] La Turquie d' Europe... Ami Boué Tome premier Paris 1840.

2. Старе и садашње међе Црне горе с прилогом за то на крају једне карте [1]

Још у вријеме војводе Ђурђа Црнојевића у почетку XVI-га вијека стијеснили су његову земљу на врло мали простор, с једне стране Турци, с друге Мљечићи. Међе су јој биле од југа: Сутормаи, па брдима између Црмнице и Паштровића,[2] па између Паштровића, Мајина, Брајића и Побора [3] до мора под Грбљем; а од запада: управо крајем зида которскога града, па изнад: Доброте, Љуте, Ораховца, Дражевине, Пераста и Рисна; од сјевера: преко планине Ситнице, па између Грахова и Цуца на Стопуде, Пусти-лисац и Лигунар; и од истока: планином Лаством на Гарач, па вијенцем изнад Сушице, па испод Комана поврх Љешкопоља, па изнад Жабљака и Додоша

[1] Ове су међе до 1874 год.

[2] Паштровићска је опћина имала од најстаријих времена своју засебну самоуправу све док Бока није потпала под Аустрију 1815 год.

[3] Три поморске опћине: Мајине, Побори и Брајићи потпале су са свијем под власт мљетачке републике 1718 год.

преко поља и Скадарскога језера опет у Суторман.

У томе опсегу старијех међа у почетку XVI-га в. и постанку Црне горе, као засебнога политичког имена; биле су садашње нахије: Катунска, Ријечка, Црмничка и Љешанска [1].

У томе се времену, по несрећи, потурче са Станишом Црнојевићем многи Црногорци из све четири споменуте нахије; те се у другој половини XVI-га в., навлаш у почетку XVII-га потурице умноже, и готово свуда по Црној гори рашире, сазидавши џамије: на Виру у Црмничкој нахији; на Ободу у Ријечкој на Цетињу и Ћеклићима у Катунској нахији.

Познато је, да су Турци тада у опће били најсилнији, имавши на управи своје царевине потурчене великаше српске крви и језика. Све хришћанске државе у Азији и на Балканском полуострву бијаху у њихнијем рукама.

И у Будиму у Угарској везир је сједио и кадија по корану судио.

Потурице се мало по мало утврде и оснаже тако, да су већ њихне кадије на: Цетињу, Ободу, Виру и оца у Ћеклићима готово са свијем приграбили власт у своје руке.

[1] Види приложену карту.

То је најслабије и најнесрећније доба у црногорској историји.

Али опет није све било пропало.

Многа братства у све четири нахије, из којих није било потурицâ, навлаш у Катунској нахији, вазда су се одпирала турској власти и судству у Црној гори.

Ну, како Црногорци тада нијесу имали јака стожера ни чврста средишта око којега би се прикупљали, и како су братства и племена засебно живјела, и како су се опет потурице придржавале својих братстава и племенâ, тако се и није могло за дуго станути на пут њихној власти и ширењу по Црној гори.

У томе су времену бивале црногорске владике из разнијех братстава, око којих су се црногорски главари прикупљали и договарали у најтежим тренуцима; иначе је свако племе засебно и патријархално живјело и по традицијама се и племенским обичајима и навикама управљало.

Племенска подвојеност, међусобна мржња и крвне освете довеле су Црну гору тада до слабости таке, да су нека племена уз пркос другима почела давати харач скадарском везиру! —

Тако несрећно стање трајало је све до краја XVII-га в. и владике Даница Шћепчева Хераковића Његоша.

Тај мудри и јуначки владика, по што је и сам пострадао од Турака у Подгорици, науми и у договору с поузданијим племенским главарима особито с Мартиновићима с Цетиња, који су се непрестано Турцима одупирали, истријеби све потурице у Црној гори 1702 год.

Тада се Црна гора опет поврати у своје пређашње међе, које је имала у почетку XVI-га в., и које сам мало прије обиљежио. И од тада је Црна гора једнако била страшна Турцима; била њихова гробница.

Црна је гора остала у споменутијем међама до многозаслужнога владике Петра I Петровића, и док су вриједни Бјелопавлићи с помоћу Цриогораца под заповијешћу истога владике одржали побједу над Бушатлијином војском најприје под Мартинићима 1796 године; за тијем до неколика мјесеца исте године Црногорци такође под заповијешћу владичином у Крусама и Бусовнику у Љешанској нахији готово са свијем потукли опет Бушатлијну војску, гдје је и Махмуд паша Бушатлија погинуо. Тада се добровољно сједине с Црном гором Бјелопав-

лићи и Пипери; те се тако црногорске међе рашире до Спужа, ријеке Мораче и Роваца [1].

По том 1821 год. босански везир Целалудин пошаље својега Делибашу с војском из Босне и Херцеговине, да покори херцеговачка племена: Дробњаке, Морачу и Ровца; тада Бјелопавлићи прискоче у помоћ Херцеговцима, те са свијем разбију турску војску у Морачи. По том се Морачани и Ровчани добровољно сједине с Црном гором. А Дробњаци, које раздваја од Мораче планина Јаворје, остану опет и преко воље под турском влашћу [2].

Владика Петар II Петровић, није био срећан да рашири међе Црној гори при свем том што је то силно желио и ратио с Турцима од арбанашке и херцеговачке стране; него на против Турци освоје: Врањину и Лесендру, црногорска острва у скадарском језеру 1843 год.[3]. С Аустријом регулише границу изнад Котора 1832 год. уз накнаду 64000 ф. Доцније 1837 год. регулише границу између Црне горе и Аустрије у приморју код Мајина и Стањевића уз накнаду од Аустрије 36000 ф.

---

[1] Види приложену карту.

[2] Види приложену карту.

[3] Гласник срп. учен. друштва XXVII.

Било их је, који су тај његов поступак осуђивали; а било их је опет, који су га хвалили. Ну, и покрај многих недаћа он има великих заслуга за Црну гору. Био је велики мислилац. А као ненадмашан пјесник, дика је свега српства.

Послије његове смрти почне владати у Црној гори 1851 год. млади и јуначни Данило С. Петровић, којега је владика Петар наименовао у својему тестаменту за владику. Ну, Данило немајући воље ни склоности за духовни ред, изјави у Петрограду, да не жели бити владика; а и црногорски главари, које је млади Данило знао задобити, молили су цара Николу I да призна Данила за кнеза и владаоца Црне горе. Цар Никола заиста призна Данила за кнеза 1851 год.

Нешто дакле то ново име; нешто црногорске задјевице око Жабљака; а нешто мијешање кнежево у херцеговачки устанак изазову Порту, те пошаље Омер-пашу с војском на Црну гору у мјесецу декембру 1852 год.

Кнез је Данило јуначки с Црногорцима бранио Црну гору све док се нијесу Русија и

Аустрија [1] заједнички заузеле код Порте отоманске и вратиле Омер-пашу с војском из Црне горе 1853 год. у мјесецу фебруару [2].

Прије тога рата побуне се неколика херцеговачка племена против турскога насиља и одузимања оружја, с којим се Срби драговољно не растају. Омер паша одузме оружје Србима у свој Босни и Херговини 1851 године [3].

Та околност нагна Херцеговце, те се измире с Црногорцима, с којима су се дуго времена били и крвили.

У томе има највећу заслугу кнез Данило, који је предвиђао од тога добре пошљедице.

По што се измире Херцеговци с Црногорцима, кнез Данило почне вјешто потпомагати херцеговачка побуњена племена, радећи неуморно, да се обиљеже границе између Црне горе и Турске, јер Порта никако не признаваше независност Црне горе.

---

[1] Тада је још Аустрија била у пријатељству с Русијом, јер је још памтила 1848 г., премда привидно, као што је то убрзо за тијем открио кримски рат.

[2] Черногорія Славянскія земли Е. П. Ковалевскаго С. Петербургъ 1872.

[3] Зупчани, Крушевичани и Драчевичани нијесу дали своје оружје. То је почетак шире херцеговачке буне.

За тај се важни посао највише обраћао Русији и Француској.

И по пријатељском настојању те двије велике силе, Порта се склони послије дугога затезања, да се обиљеже границе под погодбом, онуда куда су фактички биле између Турске и Црне горе, кад је париски уговор потписан 1856 год.

Кнез Данило пристане на ту погодбу, али се изроди распра око Грахова.

Порта се труђаше, да докаже да је Грахово те године било под њезином влашћу, а Граховљани и кнез Данило то одрицаху.

У препирању око тога Порта намисли, да заузме Грахово с војском, и тијем прекине препирку.

Што намисли, то и учини.

Хусеин паша и Кадри паша са 8000[1] војника крену из Билеће преко Бањана 21 априла 1858 год., и послије три дана стигну на Граховац, који је између Грахова и Клобука, и ту се улогоре.

Војвода бањански Јован Баћевић с Бањанима и другим херцеговачким устаницима с једне

---

[1] Погрјешно је штампано у мојему чланку у црног. „Орлићу“ за год. 1865 да је било турске војске на Граховцу 12000.

стране, а поп Лука Јововић из Марковине са својом четом с друге стране ударе на турску војску уз пут преко Бањана, и доста јој штете учине.

С тога је турска војска морала путовати три дана од Билеће до Граховца, гдје нема више од 5 часова.

Док су Баћевић и поп Лука са својим четама узнемиравали турску војску, сметајући јој да не отиде управо у Грахово, дотле кнез Данило пошаље око 5000 Црногораца под заповијешћу војводе Мирка; те, као што је познато, разбију и готово сву турску војску исијеку 1 маја 1858 год.[1] А војвода зубачки Лука Вукаловић с другим дијелом херцеговачких устаника удари на Корјениће испод Клобука, те их запали и Турке одатле растјера.

Послије те црногорске сјајне побједе, на приједлог Француске и Русије састави се међународна комисија јевропских великих сила, потписницâ парискога уговора 1856 год., у којој су били и црногорски и турски комисари, и обиљеже границе између Црне горе и Турске 1859 и 60 год.

---

[1] Види бој на Граховцу у овој књизи.

Међе се Црне горе у неколико рашире, обухвативши: Грахово; пô Бањана; Жупу никшићску; два дијела Дробњака; Тушимљу; Ускоке; Липово; Васојевиће горње, и један дио доњијех, дио Куча и Додоше [1].

3. Земљопис.

Црна је гора на западној страни Балканскога полуострва више Јадранскога мора између 16°— 16'— 27" и 17°— 14'— 12" ђеогравске дужине од париског меридијана. Граничи од сјевера: Херцеговином; од југа: Арбанијом; од запада: Боком; а од истока: Старом Србијом. Пространа је 76 □ миља по најновијој мјери топографа Павла Бикова, који је од 1859 до 1866. године премијерао Црну гору и најтачнију карту саставио, која се чува у руском ђенерал-штабу и на Цетињу [2].

Земљиште је Црне горе много дуже, него шире; има облик готово броја 8, и пружа се од запада на исток [3].

---

[1] Види приложену карту.

[2] Овијем ће се јамачно исправити досадашња различита нагађања о простору Црне горе.

[3] Види приложену карту.

Становника има у Црној гори 123000. Познато је, да су сви Црногорци Срби православне вјере [1].

Клима је по неким мјестима врло мека, а по неким опет веома оштра, али у опће здрава, изузевши нека грозничава мјеста око Скадарскога језера. У Бјелопавлићима и нахијама: Љешанској, Ријечкој и Црмничкој клима је мека тако, да расте различито јужно воће, особито у Црмници, гдје покрај виноградâ расту: маслине, смокве, шипци и т. д. А у Катунској нахији, Дробњацима, Морачи, Ровцима, Кучима, и Васојевићима клима је оштра тако, да не подноси никакво јужно воће.

УПРАВНА ПОДЈЕЛА.

Црна се гора дијели на двоје: на праву Црну гору и Брда.

Права се Црна гора дијели на 4 нахије: Катунску, Ријечку, Црмничку и Љешанску.

Катунска нахија.

У Катунској нахији има 13 племена, или капетанија: Цетиње, Његоши, Ћеклићи, Цуце,

---

[1] Сада има у Црној гори више од 200.000 становника. Има их нешто и римскога и турскога закона, који су јој припали послије рата 1876—78 год.

Грахово, Рудине, Чево, Бјелице, Пјешивци. Загарач, Комани, Жупа (никшићска) и Луково.

Цетиње има 7 села: Баице, Хум, Дубовик, Доњи крај, Бјелоши, Угња и Очињићи.

Његоши имају 10 села: Дуги дô, Хераковићи, Раичевићи, Копито, Врба, Залази мали, Залази вељи, Жањев дô, Мирац и Мајстори.

Ћеклићи имају 10 села: Петров дô, Милијевићи, Подбуковица, Војковић, Кућиште, Вучиј дô, Убô, Драгоми-дô. Језер и Јашка.

Цуце имају 24 села: Овсине, Ржани дô, Граб, Бата, Војводина јама, Зовина, Кућишта, Доброњеж-дô, Вуко-дô, Подбуковица, Извори горњи, Извори доњи, Лајев дô, Трешњево, Ровине, Кобиљи дô, Трњине, Црњине, Стопуде, Јабуке, Обод, Липа и Подаждријело.

Грахово има 22 села: Горње поље, Бранковица, Бара, Бобова улица, Милошев врх, Јабуковац, Заслап, Нудо, Жугљај, Граховац, Долови, Зебљак, Вилусе, Броћанац, Кешељева градина, Ријечани,[1] Балосаве, Спила, Загора, Размуће, Јабука и Маочићи.

Рудине никшићске имају 16 села: Броћанац, Срн-дô, Брестице, Пониквица, Вољин дô, Круш-

[1] *Броћ*анац, Кешељева градина и Ријечани припадају *Бањ*анима, а у црногорској су граници од 1859 год.

чице, Трубјела, Огорлјело ждријело, Љешевица, Бајев до̂, Подмужева пећ, Каменско, Смрдуша, Ђурђев до̂, Под-дукат, и Тупањ.[1]

Чево има 14 села: Мишке, Воиновићи, Зальуће. Ожеговица, Доњи крај, Убле, Велестово, Макљен, Барјамовица, Марковина, Загреда, Ластва, Шубаићи и Миокусовићи.

Бјелице имају 8 села: Диде, Ресна, Дуб, Предиш, Малошин до̂, Љешев ступ, Микуљићи и Томићи.

Загарач има 2 села: Загарач доњи и Загарач горњи.

Комани имају 6 села: Бандићи, Баздановићи, Радуловићи, Једноши, Миогост и Тврдоши.

Пјешивци имају 13 села: Витасовићи, Ћурчића до̂, Богмиловићи, Селишта, Миловићи, Загорак, Добруш[2], Древовштица, Церово, Богетићи, Поткупић, Стубица, Гостијевићи и Повија.

Жупа (никшићска) има 11 села: Ливеровићи, Царине, Кути, Бјелошевина, Мијоље поље, Мо-

---

[2] Каменско, Смрдуша, Ђурђев до̂; Под-дукат и Тупањ припадају Бањанима. — Сада су цијели Бањани у црногорској области.

[2] Узето из расправе Ст. Новаковића, „Гласник“ LXVIII.

раково, Југовићи, Старо село, Дучице, Заград и Бршно.

Луково има 9 села: Луково веље Луково мало, Прага, Драговољићи, Озринићи, Лаз, Границе, Јасеново поље и Гришта.

Ријечка нахија

Ријечка се нахија дијели на двоје: у једној су половини племена: Цеклиње, Косијери, Загорани и Додоши; а у другој: Љубостињ, Грађани и Добрљани.

По братствима Цеклиње се дијели на двоје: Горњак и Доњак. У Горњаку су братства: Ђурашковићи, Јанковићи, Ражњатовићи, Пејовићи, Јовићевићи, Газиводе и Костићи. А у Доњаку су: Вујановићи, Вукмировићи, Лопичићи, Стругари, Косијери, Добрљани, Загорани, Грађани и Зачирани.

У Ријечкој нахији има 30 села: Добрско село, Стругари, Цеклиње, Оћевићи, Липовик, Дујево, Лисин, Зачир, Љуботињ, Сељани, Прекорница, Грађани, Косијери, Циновићи, Улићи, Јанковићи, Метеризи, Чешљари горњи, Чешљари доњи, Загора, Шинђон, Љесковац, Друшићи, Рваши, Пицат горњи, Пицат доњи, Бобија, Рогами, Додоши и Превлака.

Црмничка нахија.

Црмничка се нахија дијели на 7 племена или капетанија: Подгор, Брчеле, Сотонићи, Глухи дô, Бољевићи, Сеоца и Дупило.

У Црмничкој нахији има 17 села: Подгор, Брчеле горње, Брчеле доње, Оточићи, Буковик, Сотонићи, Глухи дô, Лимљани, Маровићи, Бољевићи, Годиње, Сеоца, Дупило, Папратница, Трново горње, Трново доње и Орахово.

Љешанска нахија.

Љешанска се нахија дијели на двоје на горњу и доњу нахију и на двије капетаније. У њој има 14 села: Штитари, Прогоновићи, Дражевина горња, Дражевина доња, Буроње, Парци, Градац доњи, Градац горњи, Крусе, Бери, Жупа, Кокоти, Лужица и Орај.

БРДА

Брда се дијеле: на Бјелопавлиће, Пипере, Куче, Братоножиће, Васојевиће, Морачу, Ровца, Ускоке и Дробњаке.[1]

Бјелопавлићи.

Бјелопавлићи се дијеле на три племена: Петушиновиће, Мартиниће и Папковиће.

---

[1]) Кучи, Васојевићи и Добрњци сада су сви у области црногорској.

У Бјелопавлићима има 51 село: Орја лука, Врутак, Миокусовићи, Ћеранића главица, Лалевићи, Пажићи, Секулићи, Ждребаник, Калан, Бован, Градац, Бобичићи, Разићи, Бегетићи, Слатина, Кусаровићи, Грдомани, Глизица, Доње село, Вржегрмци, под-Острог, Дабојевићи Росица, Пожар, Боронина, Купино, Подврће, Шобаићи, Лазаревићи, Виниће, Јастреб, Ћурилац, Грлић, Сладојево копито, Виш, Рсојевићи доњи, Рсојевићи горњи, Колезићи, Градац, Црнионик, Бријестово, Сретња, Потпеће, Галићи, Мадежи, Осојник, Лаће, Коласиновићи, Страхинићи [1], Ново село и Расина главица.

Пипери

Пипери се дијеле на три капетаније: Завалу, Стијену и Црнце; имају 16 села: Завала, Рогаме, Мрке, Потпеће, Петровићи, Баћи, Близна, Ријека доња, Ријека горња, Стијена, Радећа, Николићи, Копиље, Црнци, Сеоца, и Свиба.

Кучи

Кучи се дијеле на три капетаније — Брцкут — у црногорској граници са селима: Мом-

[1] Узето из расправе „Страхинић бан“ Љуб. Ковачевића.

че горње, Момче доње, Кобиле, Стравча, Милачићи, Заугао, Лази, Присоје, Корјен и Пољани.

Братоножићи

Братоножићи су једна капетанија са 9 села: Павличићи, Подкрш, Клопот, Вилац, Пелев бријег, Кисјелица, Лутово, Јаблан и Дуга.

Васојевићи

Васојевићи се дијеле на двоје — на горње и доње. Доњи се Васојевићи зову: нахија и у турској су граници три дијела [1]; а горњи су Васојевићи у црногорској граници и подијељени су на четири капетаније: Краље, Коњуве, Забрђе и Лијеву ријеку.

У Краљима има 8 села: Присоја, Пеовац, Обор, Обло брдо, Главица, Чука, Сјеножет и Гњили поток. У Коњувама има 6 села: Дулипоље, Савардаци, Кашутићи, Каменица, Чујака и Међу-потоци. У Забрђу има 6 села: Трешњево, Забрђе, Чојеча глава, Трепча, Слатина и Ђулићи. У Лијевој ријеци има 4 села: Лопате, Птич, Тузи и Ријека.

Ровца

Ровца су једна капетанија и дијеле се на горња и доња; у горњијем има 7 села: Веље

[1] Сада су и Доњи Васојевићи у црногорској области.

дубоко, Мало дубоко, Булатовићи, Мочила, Лијешње, Влаховићи и Церовица. У доњијем су: Међуријечје и Липја.

Морача

Морача је једна капетанија и дијели се на доњу и горњу. У Морачи горњој има 7 села: Љевишта, Бојићи, Старче, Залом, Сврке, Драговића поље и Трновица. У Морачи доњој има 15 села: Пожња, Осредци, Љута, Улица, Јасенова, Рашка, Мијовска, Баре, Раичевина, Прекобрђе, Поди, Равни, Врушца, Липово и Речине [1].

Ускоци

Ускоци су једна капетанија са 4 села: Малинско, Сировац, Бара и Буковица.

Дробњаци

Дробњаци су једна капетанија са 15 села: Тушимља Зуква, Косјерићи, Мљетичак, Добра села, Превиш, Годијељи, Грабовица, Петница, Пошћење, Придворица, Шавници, Милошевићи, Мокро и Бијела [2].

---

[1] Речине су сада засебна капетанија.

[2] Три дробњачка села: Дужи, Дубровско и Комарница остала су у турској граници. Тако и двије капетаније: Језера и Шаранци. Сада је све то у црногорској области.

ЗНАТНИЈА МЈЕСТА

Црна је гора сва у опће кршовита и врлетна, нарочито Катунска нахија, по којој су свуда у накрст гола брда и сиње главице све од самога камена, као облаци по небу! —

Изузевши четири врло мала пољица: цетињско, његошко, граховско и загарачко, у свој Катунској нахији нема ни једне равнице, која би имала макар ¹|₂ сах. у пречнику.

Кад се погледа с Ловћена преко Катунске нахије, гдје се виде, као море, голи кршеви и литице, чисто језа обузме човјека, питајући себе, је ли могуће, да људи станују међу тијем кршевима и вртачама? помишљајући на ону народну карактеристичну приповијетку:

„Кад је Бог сијао камење по свијету, продере му се врећа на мјесту, где је сада Црна гора, те се ту проспе највише сјемена; за то је Црна гора тако кршовита.“

У Црној гори су знатнија ова мјеста:

а, Цетиње у Катунској нахији са 115 кућа и 500 становника; сједиште црногорскога кнеза и митрополита. Први има свој конак, а други сједи у манастиру до конака задужбини војводе Ивана Црнојевића.

Има једна богословија, једна женска (пансион) и једна мушка основна школа.

До 1847 год. није било ни једне куће на Цетињу, осим манастира, у којему је сједио црногорски митрополит. А те године владика Петар II сазида себи конак одвојено од манастира у растојању неколика корака. Конак тај разликује се од манастирских ћелија само тијем, што се виде на четири угла ограде (око њега) четири куле, које опомињу гледаоце на средњовјековне замкове.

Конак тај прозван је у народу „биљарда" с тога, што је владика набавио у њ билијар, и што се од тада почело играти на Цетињу билијара.

Од 1847 год. почну се мало по мало зидати мале куће и крчме у једном реду и правцу од конака у исток за преноћишта Црногорцима, који доходе на Цетиње ради парницâ и других потреба. И тако сада има на Цетињу, као што је споменуто до 115 кућа [1].

Кнез Никола сазидао је себи један други конак у растојању опет неколика корака од старога. Својом спољашњошћу не разликује се

[1] Данас је Цетиње много веће; узима облик модерногa града.

много од старога конака, при свем том, што је доста око њега похарчено, јер су и плап цртали и по њему зидали самоуци. У њ се је кнез преселио 1868 год.; а у стари је смјештена богословија и женска школа.

Има и једна повећа гостионица сазидана на акције 1864 год., за које јамчи црногорски сенат. Њихова је номинална вриједност одређена по 50 ф. сребра 5°|₀ интереса; купили су их већином Срби из Боке. Гостионица је прорадила и сматра се за државну својину.

б, Црнојевића ријека у Ријечкој нахији с 80 кућа и 300 становника. Спроћу те варошице на другој страни ријеке био је Црнојевића град Обод на узвишици побрежној, у којему су најприје становали Срби, а послије потурице до 1702 год.; па кад је владика Данило с Црногорцима отријебио Црну гору од потурица, тада је и град Обод срушен.

Доцније опет неколике породице из Ријечке нахије сазидају себи куће на развалинама тога града, у којима и сада станују.

Насред града има доста лијепа црква, храм св. Николе.

У XIII-м в. ту је био манастир, као метох врањински; а позније у другој половини

XV-га в. прва српска штампарија [1]; за тијем у другој половини XVII-га в. турска џамија; а од почетка XVIII-га в. опет црква.

Каква судбина цркве и града!

Преко ријеке има камени мост, који веже град са варошицом; саградио га кнез Данило у спомен својему оцу Станку. На лијевој страни код самога моста има једна доста лијепа кућа, коју је такође сазидао кнез Данило за своју потребу. На Ријеци је трг један пут у недјељи.

в, Вир у Црмничкој нахији са 30 кућа и 110 становника, гдје је трг један пут у недјељи.

г, Ћеранића главица у Бјелопавлићима са 20 кућа и 80 становника, гдје се народ из околнијех мјеста скупља на трг један пут у седмици.

Сада се Ћеранића главица зове: Данилов град. За ову нову варошицу саставио је план познати архитект Д. Милутиновић, којега је српска влада послала у Црну гору о својему трошку 1869 године по жељи кнеза црногорског и ради новога моста на ријеци Зети.

---

[1]) Види мој чланак у црногорском орлићу 1865 год. Дентон, пријевод Ф. Христића у „Вили“ 1866 године.

ПОЉА[1].

Цетињско је пољице $^{3}/_{4}$ сах. дуго и $^{1}/_{2}$ сах. широко под планином Ловћаном са свијех страна опкољено голијем брдима и главицама, по свој прилици нећда корито планинскога језера. Врло је пјесковито и неродно, с тога је већином пусто и необрађено. Живе воде нема никако при свем том што се још и сада познаје низ поље корито од потока, куда је негда текао и давно већ пресануо или у земљу пороnуо. На дну поља има само неколико убала ископанијех у земљи за воду, као и три густријене на Цетињу, којима се служе Цетињани.

Његошко пољице још мање од цетињскога, једва 10 минута дуго и 5 широко, пружено испод Раичевића и Хераковића и подијељено на много малијех дијелова, или њива. Прије би се могло назвати подворница, него поље. Воде живе у пољу нема.

У Ћеклићима, Пуцама, Бјелицама и Чеву нема ни једне равнице ни од $^{1}/_{4}$ сах. у пречнику. Само се између главица и кршева находе поједини долови и рупе, у које се слива

[1] Поља су у Катунској нахији, што их тако зову у Црној гори, прави планински котлови.

земља из брда, те се сије по мало: пшенице, ражи јечма и кукуруза, и сади се купуса и кртоле.

Од Цетиња до Грахова у Херцеговини иде се преко Катунске нахије кроз Ћеклије и Цуце 8 сах. хода све по голом камењу тако, да се готово нигдје ногом на земљу не стане!

Граховско пољице дуго 1 сах., широко $^1/_2$ сахата, доста дивљачно, већином необрађено и неродно.

Црмничко поље дуго 2, а широко 1 сах.. испресијецано ријекама и потоцима; одвећ питомо, добро обрађено и врло родно. Изгледа, као какви врт са разнијем јужнијем воћкама.

Ријечко поље од скадарскога језера између Додоша и острва: Одринске горе, Кома, Врањине и Лесендре; дуго 3 сах. широко $1^1/_2$ сахат. Зими је под водом; а љети се сије нарочито кукуруз, и одвећ је родно.

Љешко поље у Љешанској нахији има га у црногорској граници $1^1/_2$ сах. дуж. и $^1/_2$ сах. ширине. Доња половина љешанске нахије врло је питома и родна.

Загарачко поље $^3|_4$ сах. дуго, а $^1|_2$ сахата широко, доста питомо и родно.

Бјелопавловићско поље дуго 3, а широко 1¹|₂ сах. Кроза њ тече ријека Зета; одвећ је питомо и родно. Ту има и роднијех њива и дивнијех ливада и сјенокоса; има дубрава и винограда са разнијем јужнијем воћкама итд.[1]

Кад би се то доста пространо и родно поље обрађнвало рационалније, много би више рађало, него сада. И при садашњем примитивном обрађивању износи се у Катунску нахију доста жита.

Жупско поље (код Никшића) дуго 1¹|₂ сах. широко ¹|₃ сах. Кроза њ тече ријека Грачаница; доста је родно. [2])

Копиље између Пипера и Роваца ¹|₂ сах. у пречнику.

Лукавице, сјенокоси на висоравњу између Жупе (никшићске) Роваца, Мораче и Бијеле.

Радовића поље између Копиља, Роваца и ријеке Мораче.

Веруша и Тара ливаде дуге 5 сах. широке ¹|₄ сах. крајем Таре у горњијем Васојевићима.

---

[1] Дентон — пријевод у Вили 1886 год.

[2] Сада је и никшићско поље у црногорској области. О њему вриједи засебно писати.

ПЛАНИНЕ.

Планине су највеће у Црној гори: Ком између горњијех и доњијех Васојевића и Ловћен више Котора и сињега мора.[1] Мање су планине и брда: Бјеласица између Колашина и Васојевића, Острвица између Таре и Мораче, Сињавина и на њој Јабланов врх више Шаранаца, Јаворје између Мораче и Ускока, Чађавица више Малинска, Кравица више Сировца, Лола више Бијеле, Војник између Дробњака и Никшића, Та́ли и Капа више Мораче, Вучје и Сто̂ између Мораче и Липова, Прекорница више Жупе (никшићске), Острог више Повије, Гарач више Орје луке, Ластва више Чева, Гоштаћ више Пониквица и Броћанца, Пусти лисац више Трњина, Ситница између Грахова, Цуца и Кривошија, Буковица више Цуца и Ћеклића, Штировник више Његоша, Добрштак више Добрскога села, Вртијељка између Цетиња и Добрскога села Цекљинштак више Цеклиња, Костадин више Црнојевића ријеке, Озовица између Црмничке и Ријечке нахије и Сутормаи између Црмнице и Спича.

---

[1] Дурмитар је у херцеговачкој граници. Сада је у црногор. области.

Ком је из којега се разграњавају све планине по Арбанији, Старој Србији и Црној гори, и које прелазе у Херцеговину, Босну и јужну Србију.[1]

Од јужне и источне стране Кома протежу се двије гране планина: једна на лијево у исток до Шаре планине: а друга на југ до Скадра и Скадарскога језера.

Вêз јужне гране пресјекла је ријека Цијевња између Куча и Хотских гора и ријека Бојана под Скадром. Преко Бојане на запад продужује се та грана између Скадарскога језера, Бара, Спича и сињега мора;[2] даље између Црмничке нахије, Паштровића, Мајина и Побора, па између Катунске нахије, Грбља, Котора, Доброте, Ораховца, Пераста и Рисна, па између Херцеговине, Новога, Конавала, Дубровника, Стона и Метковића; ту је тај вêз пресјекла ријека Неретва; а преко Неретве опет се продужује између Херцеговине, и Дал-

---

[1] Кад се Ком испита и са геолошке стране, тек ће се тада знати права истина. То би се сада могло очекивати од професора геологије у великој школи у Биограду Јов. Жујовића.

[2] Простор између Скадарског језера, Бара, Спича и Црмничке нахије зове се: Крајина.

мације, и даље између Босне и Далмације до динарских Алпа.

У вѐзу ове јужно-западње гране највише су планине и врхови: Хотске горе између Скадарскога језера и Арбаније, Румија и Сутормаи између Спича, Скадарскога језера и Црмнице, Ђурђево ждријело и Ум између Црмнице и Брајића, Ловћен и Штировник између Грбља, Котора, Његоша и Цетиња, Буковица и Ситница између Доброте, Ораховца, Пераста, Рисна, Цуца и Грахова, Бијела гора између Зубаца и Кривошија, Штедар, Снијежница и Властелина између Увјеће Пољица и Конавала, Малавштица између Површи и Жупе дубровачке, Влаштица између Шуме требињске и Жупе дубровачке, Жаба између Стона, Клека и Столачке нахије, Буковица између Љубушкога и Далмације, Либ, Јеленак и Павлова јела између Дувна и Далмације, Динара и Драга између Лијевна и Далмације, Велебит и Капела између Далмације и Хрватске.

Од западне и сјеверне стране Кома протежу се двије друге гране: западна изнад Подгорице, коју је пресјекла ријека Морача више Дукље и Златице; преко ријеке опет се продужује изнад Пипера и Мартинића до Острога више Повије и Планинице. Планиница

раздјељује никшићско поље од Бјелопавлића и зетске долине, и природни је пријелаз из Херцеговине у Бјелопавлиће, или зетску долину. Ту се опет разграњава на три огранка: један се протеже на југ, други на запад, трећи на сјевер. Огранак јужни протеже се од Планинице изнад Пјешиваца и Бјелопавлића, па изнад Љешкопља, Жабљака и Додоша, па подно Ријечке нахије, гдје је пресјечен Црнојевића ријеком, па подно Црмничке нахије гдје је опет близу Вира пресјечен Црмичком ријеком и свезан са Суторманом.

Западни огранак протеже се од Планинице изнад никшићскога поља Будошем до Трубјеле; ту је вêз пресјечен и постао рачваст. Једна рачва или огранак продужује се на југо-запад изнад Грахова, те се веже с Бијелом гором више Кривошија и Зубаца. Друга рачва продужује од Трубјеле на сјевероисток између Бањана и Дуге и даље се разграњава по Херцеговини [1].

[1] Међу рачвама тијех огранака сјеверне гране Комовске налази се једно плато више: Сланога Грахова, Корјенића и Билећe, на којему станује херцеговачко ваљано племе: Бањани. На јужној страни плато-а налази се на једној високој стијени, или куку, старински град (тврдиња) Клобук, у којему има нешто мало турске посаде, као стража на

Сјеверни огранак од Планинице протеже се даље изнад никшићскога поља до ријеке Грачанице; ту је пресјечен и постао рачваст: једна се рачва протеже даље изнад никшићскога поља и веже се с Војником; а друга се рачва протеже у исток изнад Жупе (никшићске) и веже се с једне стране с Војником, а с друге с Лолом и Јаворјем између Мораче и Ускока.

Сјеверна грана од Кома протеже се на сјеверо-запад изнад Роваца и Мораче, па између Колашина и Мораче, Тушимље и Шаранаца, Дробњака и Језера и веже се с Дурмитором. А један се огранак одваја од Липова и протеже се на исток између Колашина, Васојевића и Бијелога поља те се разграњава по Старој Србији.

црногорској граници до пошљеднога рата 1876—8 године.

Клобук је нагнут над Корјениће, и изгледа као каква пирамида више корјенићкога котла.

Ово сам споменуо ради исправке оне погрјешке у Драгашевићевој „Географији за сред. школе у Србији 1871 год.“, гдје се каже настран 149 и 150 да је Клобук планина, и то још у сјеверном билу Кома једна између „најзнатнијих“!

Може бити да се је Драгашевић повео у томе по француском писцу Божуру, који је такође у своjему путопису по Балканскоме полуострву погрјешно назвао Клобук знатном планином.

Од Дурмитора се разграњавају планине по средини Херцеговине, прелазећи у Босну и преко Старога влаха у јужну Србију.

У вêзу од западне стране Кома највише су планине и врхови: Острог, Гарач, Ластва, Гоштац, Пусти лисац, Зла гора, Његош, Сомина, Војник и Прекорница. А у везу сјеверне гране Кома највише су: Бјеласица, Острвица, Сињавина, Јабланов врх, Капа, Вучје, Стô, Јаворје, Зебалац, Чађавица, Лола, Ивица и Дурмитор.

путови.

Путови су по Црној гори веома рђави; прије би се могли пазвати стазе, по којима се од камена на камн скаче више него што се иде.

Три су главна пута у Црној гори: један води од Котора преко Његоша, Цетиња, Добрскога села, Цеклиња, Црнојевућа ријеке кроз Љешанску нахију у Бјелопавлиће.

Други се пут одваја на Његошима и води преко Ћеклића, Бјелица, Чева и Пјешиваца у Никшиће и кроз Жупу у Дробњаке.

Трећи је и најглавнији пут од Никшића из Херцеговине у Спуж и Подгорицу.

Али тијем ни једнијем путом не могу кола ходити; с тога и нема у Црној гори кола; него

потребне ствари преносе се на коњма и мазгама, а највише људи и жене на леђима.

Споредне стазе од Цетиња: једна преко Озовице у Црмницу, а може се од Црнојевића ријеке и у лађи доћи на Вир; друга преко Ћеклића и Цуца у Грахово. Обје су веома врлетне.

Од пута, који води са Црнојевића ријеке у Бјелопавлиће одваја се једна стазица код Градца у Љешанској нахији и води на Везиров мост иза Подгорице у Куче, Братоножиће и Васојевиће.

А из Бјелопавлића води једна стаза кроз Мартиниће и Пепере преко Копиља у Ровца и Морачу. Из Мораче води једна стазица уз Баре на Равни низ Пчињу у Колашин; а друга преко Јаворја у Ускоке, Тушимљу и Дробњаке.

Од пута, који води преко Чева у Никшиће, одваја се једна стаза на Чеву, и иде кроз Марковину и Загарач у Бјелопавлиће.

Сви су ови путови и стазе у примитивном стању онако, како су их људи и стока утрли, осим пута од Цетиња преко Црнојевића ријеке до Бјелопавлића и од Цетиња до Чева, који је начињен 1868 год. [1]

[1] У новије су доба главнији путови сграђени за коловоз.

Зна се, да је француски ђенерал Мармонт за вријеме окупације у Боци у почетку овога вијека нудио Црној гори, да јој начини коловоз од Котора до Никшића кроз најврлетнији дио Црне горе;али ни владика Петар I ни главари црногорски нијесу на то пристали с разлога да Црна гора и даље остане неприступна непријатељској коњици и артиљерији, и, што им од тога пута ни у економном погледу никакве користи не би било; јер је у Црној гори производња веома незнатна. А оно што им је за продају, Црногорци, то по дуготрајној навици лако преносе на своје пограничне тргове нешто на коњма и мазгама, а највише на леђима.

Колико је разложно и патриотично што су Црногорци по својој природној бистрини и уму одбацили приједлог француског ђенерала, који би више од милијуна франака стао Француску, лако ће се појмити кад се помисли, да су покрај црногорскога јунаштва доста помогла неприступна мјеста, кланци и клисуре, те се је сачувала и одржала независност Црне горе.

РИЈЕКЕ.

Све ријеке и рјечице у опсегу црногорских међа чине двије системе, или слива.

Ком је са својим гранама водоразмеђа, који чини два слива.

Ријеке, које извиру с јужне и западне стране Кома и његовијех грана, у чијем су везу: Острвица, Јабланов врх, Јаворје и Војник, утјечу у Скрдарско језеро; из којега истјече ријека Бојана и утјече у Јадранско море. А ријеке, које извиру с источне и сјеверне стране Кома, утјечу у Тару и Лим: а Тара и Лим утјечу у Дрину, Дрина у Саву, Сава у Дунав, а Дунав у Црно море.

Имена ријека и њиховијех извора и понора по нахијама.[1]

У РИЈЕЧКОЈ НАХИЈИ.

Црнојевића ријека извире из Обода испод Цеклињштака, и утјече у Скадарско језеро.

По њој плове мале лађе; а могли би пловити до некле и параброди, нарочито до под Синђон, гдје је турски параплов из Скадра доплови(в)ао и турску војску искрцавао 1862 год. у познатом турско-црногорском рату.

---

[1] У Катунској нахији нема не само ни једне ријеке него нема ни једнога потока; с тога се и њезини становници веома муче без воде нахвалице, кад је сушна година.

На њој има неколика млина још из времена Црнојевића; њихов прилог, цетињском манастиру. —

Близу њезина извора сазидана је једна барутана за вријеме владике Петра II; али се сада већ у њој не прави барут. Близу те барутане сазидана је једна радионица за поправљање пушака и олучење по новој системи 1866 год., коју је уредио српски механичар Владимир Илић, пославши га српски кнез Михаило о државном трошку на расположење кнезу Николи [1].

У Црнојевића ријеци има у изобиљу рибе, нарочито пастрмке.

Каруч, рјечица извире испод Каруча, и утјече у Црнојевића ријеку ниже Плоче.

Каратуна, рјечица извире из Горњега блата испод Љешанске нахије, и тече крајем Филипова крша и Додоша, и утјече у Црнојевића ријеку ниже Плоче.

Сељашница, рјечица извире испод Љуботиња доњега, и утјече у Скадарско језеро код Каменика.

---

[1] Види путовање кроз Црну гору у овој књизи.

у Црмничкој нахији.

Ораховица, рјечица извире испод Подгори. и утјече у Вировшницу ниже Вира.

На њој има неколика млина и ваљарице. Била је и једна барутана; али се сад ни у њој не прави барут.

Глуходолска рјечица извире испод Созине, и утјече у Вировшницу више Вира.

Лимска рјечица извире испод Сутормана, тече испод Бољевића и утјече у Вировшницу више Вира.

Од овијех рјечица у Црмничкој нахији постаје једна ријека, која се зове: Вировшница, и утјече у Скадарско језеро.

у Љешанској нахији.

Матица, рјечица извире испод Сађавца, и и утјече у Зету.

Црковница, рјечица извире испод Даља, и утјече у Матицу под Жељевом главицом код Вукова луга.

Вучја ријека извире из Вучјега студенца, и утјече у Матицу под Сађавцем.

Трепчаница, рјечица извире испод Великога брда и утјече у Ситницу, а Ситница у Мо-

рачу код Љешкопоља. Ситница одваја Љешанску нахију од Љешкопоља.

У БЈЕЛОПАВЛИЋИМА.

Зета, ријека поставши из два извора: Перућице и Обоштице. Први извире испод брда и села Повије, а други испод села Церова и Пјешиваца; па се након једнога сахата слијевају у једно, под селом Дреновштицом и отале се на ниже зове: Зета, која тече кроз бјелопавлићско поље, и утјече у Морачу више Подгорице.

На њој има млина, и обилује рибом, гдје се находи пастрмака од 10—15 ока [1]. У Зети су имали и Немањићи своја ловишта.

Сушица рјечица извире испод Гарча, и утјече у Зету близу Спужа. Ова рјечица љети пресахне; с тога се, ваља да, и зове: Сушица.

У Жупи никшићској.

Грачаница извире испод Прекорнице, и утјече на Сливљу под брдо Стубицу.

У Ровцима.

Мртвица извире из Капетанова језера, и утјече у Морачу код Мећуриjечја.

---

[1] Тако их у Бјелопавлићима зову. А ја бих рекао, да су то младице.

У Морачи.

Морача извире испод планине Рзаче, и утјече у Скадарско језеро ниже Врањине [1]. Она тече кроз Морачу до зетске равнице веома стрменитијем и врлетнијем коритом. И у њој има врло добре пастрмке.

Ратња, рјечица извире испод планине Капе, и утјече у Морачу у Драговића пољу.

Трновица, рјечица извире из планине Стола, и утјече у Морачу у Драговића пољу.

Ибрштница, рјечица извире испод планине Плани, и утјече у Морачу код Јасенове.

Врело, рјечица извире испод планине Та́ли, и утјече у Морачу код Јаблана.

У Дробњацима.

Тушимља, рјечица извире испод планине Сомине, и тече кроз Тушимљу и Дробњаке.

---

[1] У Драгашевићевој „Географији" — стоји на стр. 155: „Морача извире испод Дурмитора" Напротив она извире као што је горје споменуто, испод планине Рзаче близу Јаворја у горњој Морачи доста далеко од Дурмитора. И што је у орографији поглавито: Рзача, је и Јаворје у везу вододијелнице комскога сјеверо-западнога била, испод којега, као што је мало прије речено на својему мјесту, с јужне стране све ријеке и рјечце, утјечу у Скадарско језеро, а из њега у Јадранско море. А рјечице, које извиру испод Дурмитора, утјечу једна у другу — и све опет уједно у — Црно море.

Буковица, рјечица извире испод планине Ивице, (огранак Дурмитора) и утјече у Тушимљу код села истога имена. Ту губи своје име, изове се: Буковица.

Бијела, рјечица извире испод планине Лђлѐ, и утјече у Буковицу под планином Војником и селом Дужима; отале се даље зове: Комарница, и утјече у Пиву.

у Брцкуту.

Брцкут, рјечица извире испод Планинице од западне стране Кома, и тече кроз Брцкут.

у Васојевићима горнијем.

Лијева ријека извире испод Ивовика (огранак Кома од западне стране), и утјече у Брцкут под Вјетарником; отале се обје уједно зову: Мала ријека, која утјече у Морачу код села Биоча.

Веруша, рјечица извире испод Кома од источне стране, и утјече у Опасаницу код Станака.

Опасаница, рјечица извире испод Кома од источне стране, и састаје се са Верушом код Станака; отале се обје уједно зову: Тара; и тече између Васојевића и Колашина, Шаранаца, Језера и Пјеваљске нахије у Херцеговини даље к Фочи.

У Тару утјече у Пива код Шћепан-поља 4 сах. више Фоче; од Шћепан-поља ниже зове се: Дрина, која утјече у Саву.[1]

Дрцка, рјечица извире испод Кома од источне стране, и утјече у Тару код Матешева.

Злорјечица извире испод Кома од источне стране, и утјече у Лим код Андријевице.

Краљштица, рјечица извире из Бјеласице, и утјече у Лим код Лукина вира.

МОСТОВИ.

На Црнојевића ријеци камени мост, који веже варошицу са Црнојевића градом; саградио га кнез Данило за спомен својему оцу Станку С. Петровићу 1855 год., као што је већ то споменуто.

На Сушици дрвени мост.

На Зети под Пажићима дрвени мост вјештачки и солидно начињен под надзором већ споменутога српскога инжињера Д. Милутиновића 1869 год.; саградио га кнез Никола за спомен својему оцу војводи Мирку.

---

[1] У Драгашевићевој „Географији" стоји на страни 156: „Дрина извире испод Дурмитора, и најпре се зове Тара, па после Дрина!" Према горњем наводу који је аутентичан, по чем је сам писац био на свијем мјестима, о којима се овдје говори, и ова се погрјешка може исправити по овијем биљешкама.

На Мртвици у Ровцима камени мост саградио га кнез Данило, за спомен својој матери Крстињи 1855 године.

На Морачи под манастиром камени мост саградио га архимандрит Димитрије.

На Буковици код Шавника у Дробњацима камени мост још из римскога времена.

На Малој ријеци у Брцкуту камени мост из римскога времена.

ЈЕЗЕРА.

Скадарско језеро дуго 30 к. м., широко 15. Њега овдје увршћујем с тога, што и Црна гора има у њему свој дио крајем Ријечке и Црмничке нахије.

По њему су острвићи, као мисирске оазе, на којима се виде негдје развалине српских старијех манастира; а негдје турске тврдиње из новијега времена.

Имена су тијех острва: а, Каменик. б, Одринска гора; један се крај овога острва зове: Ком, на којему су развалине манастира тога имена, задужбина војводе Стефана Црнојевића. Црква није срушена; у њој се и сада служи. Ту су у њој и гробнице, како Стефана Црно-

јевића, тако и његове жене Марије. в, Липоњак[1]. г, Врањина негдашња привремена резиденција зетске митрополије[2], а сада турска тврдиња и посада. д, Грможур на њему турска тврдиња и посада. Ова су три острва од не мале стратегијске важности за Турке према Црној гори. ђ, Топована. е, Сијерча. ж, Бешка; ту се виде развалине српскога старога манастира истога имена. и, Старчево, и ту се виде развалине такође српскога старога манастира истога имена[3].

Једно мало језеро на Ловћену; два језера у Дробњацима у црногорској граници. А изван границе од Дурмитора до Пирлитора и од Тепаца до Шаранаца има много језера[4]; с тога се тај цио приједел зове: Језера; а људи Језерци. Међу њима је и оно „басноловно“ језеро, из кога по нашијем народнијем пјесмама излазе „крилати коњи“, каквога је имао и пирлиторски војвода Момчило. Језеро у Лопатама између Колашина и Мораче, у којему има

[1] Ова су три острва у црногорској граници.

[2] Гласник срп. уч. друштва XXVII, и књига I мојих књиж. радова.

[3] Гласник срп. уч. друштва XXVII. Сада су сви ови остври у црногорској граници.

[4] Све је то сада у црногорској граници.

доста пијавицâ, али их нико не хвата. Капетаново језеро у Ровцима у Требијашу и Црно језеро више Требијаша.

4 Владавина

Још одмах с постанком Црне горе, као засебнога политичнога имена 1482—1500 год., облик је владавине био монархијски.

Премда су Црнојевићи владали патријархално, негда у договору с племенским главарима, а негда самовласно. Мјесни народњи обичаји и владаочева воља и навика одређивали су и државну радњу.

Владаоци су имали више суверенскога значаја изван државе, него унутра; унутра су већином дијелили власт с војводама и кнезовима.

Само се овдје са задовољством може констатовати значајан факат, што се не виде, нити спомињу у новој Црнојевића државици: *мјероаси* ни *отроци*. Премда их није могло ни бити, по што су досељеници живјели на кршовитом земљишту Катунске нахије само од сточарства, а гдјешто и од пљачке, јер је земље било мало, као што је и сада жље има.

Тога невољнога реда у таком облику почело је не стајати у нашему народу још одмах послије несрећнога боја косовскога; јер, што се не потурчи, то поста турска раја, и у правима се, или боље рећи, ропству изједначи.

Кад но се дакле војвода Ђурађ Црнојевић упочетку XVI-га в. са свијем отсели из Црне горе у Мљетке, предавши свјетску власт митрополиту Вавилу; тада владавина по невољи и само по имену постане теократска.

Но како је самовољство и самовлашће завладало међу племенским главарима још за Ђурђева времена, прије би се могло рећи, да му је предао своја непокретна добра, приложивши их цетињском манастиру, него свјетску власт, која се је још прије његова одласка већ била расплинула по племенима.

И то је један између других поглавити узрок Ђурђеву одласку из Црне горе.

Тај дакле факат потврђује, да теократија у Црној гори није била ни налик на римску; јер су владике само по имену имале свјетску власт, а племенски су главари владали по старинском племенском обичају самовољно и један од другога независно, покоравајући се владикама само, као црквенијем поглавицама, у колико су имали над

њима релиђиозно-моралнога утјецаја, и онда, кад би их спољашњи непријатељи притијеснили.

Сваки је кнез, или војвода, у својему племену владао, судио и у бој водио своје племе по традицијама, обичају и вољи племена. С тога, колико је било племена, толико је било засебнијех државицâ.

Државнога уређења, у правом смислу те ријечи, нијесу имали. А ни данак нијесу давали никоме ћа до времена владике Петра II, или до 1831 год.

Из те племенске засебности готово су се непрестано рађале племенске задјевице, те су се племена међу собом грдно крвила.

То је и био поглавити узрок, што су се каткад нека племена предавала паши у Скадар, и Црну гору веома слабила.

Супрот тој неваљалој црти карактера црногорских јунака стоји једна друга врло свијетла и патриотична црта.

Кад су год Турци покушали, да у таком међусобном раздору Црну гору сатру и покоре, закрвљена су племена одмах престајала од међусобнога крвљења, и трчала су сва без разлике у бој против Турака за обрану своје домовине.

Владике су се служиле и у таким приликама само црквенијем и морално-религиознијем авторитетом. Оне су ходиле међу закрвљена племена, и заклињале народ и главаре, да се умире и домовину заједнички бране.

У томе су моментално успијевале. Друге власти ни снаге, као што је већ споменуто, нијесу имале.

Така анархија трајала је од почетка XVI-га в., па до владике Петра II и кназа Данила, а то је више од 300 година.

Од владике Вавила до владике Данила Шћепчева Хераковића Његоша протекле су 193 год. У течају, тога времена бивале су владике из разнијех племена и братства.

То је вријеме у црногорској историји најгоре и најслабије.

Изнутра потурице и међусобни раздор и крвљење, а изван јаки и опаки непријатељи бијаху довели Црну гору до издисања и пропасти.

Премда су се владике с главарима и у томе времену традиционално придржавале мљетачке републике, која им у сусједству бјеше; као што су је се придржавали неки од Балшића, а послије Црнојевићи, примајући од ње и једни други са још неким племенским глава-

рима и новчану помоћ! Али им та република никад није била искрен пријатељ; него их је вазда употребљавала против Турака у своју корист.

Зна се и то: како се на почетку неколико мљетачких латина бијаху настанили на Цетињу у манастиру за вријеме владике Висариона Бајице, који је с Црногорцима помогао мљетачкој републици разбити Топал-пашину војску код Новога.

Па за награду тај исти владика би отрован од својих новијех гостију — мљетачких латина — на Цетињу, да би се ту, као римска пропаганда, одржали.

Али им смрси конце и поквари намјере Сулејман паша скадарски, који дође с војском на Цетиње, те латине протјера, а манастир до земље сруши.

Тако се Цетиње очисти од мљетачке и римске пропаганде и њезинијех себичнијех умишљаја.

Не бјеше доста мученичкој Црној гори, што јој тада потурице утробицу трзаху; него и латинска пропаганда пукуша, да јој заботе нож у већ рањено срце! — Али и једни и други у Црној гори пропадоше.

По смрти владике Саве Очињића 1697 год. би изабран за владику: Данило Шћепчев Хераковић Његош, којега завладичи српски патријарах Арсеније Чарнојевић у Сечују 1700 год.

Он је био разборит, одважан и прави добротвор својега народа и цркве. Он се усрдно старао да Црну гору оживи и подигне. С тога је и тражио и обдржавао добре одношаје са сусједном мљетачком републиком. У његово је вријеме и цар руски Патар Велики послао у Црну гору својега пуковника Милорадовића, Србина из Херцеговине, по настојању графа Саве Владиславића, такође Србина из Херцеговине, и тада је први пут Црна гора ступила у познанство и пријатељство с Русијом, које се је и до данашњега дана снажно одржало.

Али му је највећа заслуга, што је у договору с племенским главарима очистио Црну гору од потурица 1702 год., и повратио јој пређашњу самосталност.

На пошљетку видећи владика Данило, да племенски главари не маре за владичину свјетску власт, и знајући да свјетска власт не доличи црквенском поглавару, нити се одобрава канонима православне цркве, одијели је од црквенске, и по савјету сената мљетачке републике

постави Вукоту Озринића гувернадуром Црне горе 1718 год., и још двојицу сердарима [1], којима је мљетачка република давала и неку малу плату.

Ово је јасан доказ патриотизма и моралне величине владике Данила, који није грамзио за свјетском влашћу и личном празном славом.

Али то ново гувернадурство у Црној гори није имало бољу срећу од свјетске владичанске власти; јер су племенски главари и поред гувернадура задржали своју засебну и независну власт у племенима.

Да то ново звање у Црној гори није имало важности, види се поглавито из тога, што је Вукота Озринић продао своје гувернадурство: Стану Радњићу за 100 цекина и уз замјену за његово сердарство.

Овај факат свједочи, да Црногорци тада нијесу били прожети вишом државном мишљу, нити су имали политичкога чврста средишта. То се још потврђује и тијем, што су примили за својега владаоца свјетску варалицу: Шћепана Малога, који се казивао, да је цар руски

[1] До тада̀ није било у Црној гори̏ сердȁра̂, него само кнезова и војвода.

Петар III. Ово је било у вријеме владике Саве Петровића од 1768—1774 год. А да су црногорске владике имале у својим рукама јаку свјетску власт, као што неки мисле и пишу, и да су им је Црногрци тврдо признавали, онда не би примили Шћепана Малога за својега господара.

Отада су гувернадури у Црној гори бивали од Радоњића до 1831 год.

Гувернадури и ако нијесу имали велике важности у Црној гори, опет су заузимали прво мјесто до владике, и у неким се приликама владалачки понашали, што владикама није било нимало по вољи.

Још владика Петар I почео се је старати, да уништи гувернадурство, али није могао успјети; јер су се Радоњићи постојано придржавали мљетачке републике, а кад она пропадне, обрну се Аустрији, и с њом ступе у добре одношаје, а на пошљетку и у тијесно пријатељство, којега су се до потоњега часа чврсто држали, више ради своје личне, него опће користи!

Напротив владике су се придржавале Русије, од које су имале и моралну и материјалну помоћ још од времена Петра Великога; те су тако

могле само у неколико парализати Радоњића гувернадурство и аустријски утјецај у Црној гори.

Владици Петру II-гом једва пође за руком: нешто лијепијем ријечима, а нешто обећањима и митом црногорских главара, те изагна из Црне горе гувернадура Вука Радоњића с његовом свом фамилијом 1831 год.; а кућу му на Његошима запале Црногорци. Остали Радоњићи остану на миру.

Потомци те изагнате фамилије живе у Котору, и зову се: Гувернадуровићи. Свака душа од те фамилије прима и сада по грош на дан плате од Аустрије!

Владика Петар II по што уништи гувернадурство у Црној гори, које је трајало од 1718 — 1831 год., намисли, да уведе у њој бољи поредак, који би ипак одговарао духу народном и савременијем државнијем потребама.

Још владика Петар I био је намјеран, да установи сенат у Црној гори: за то је позвао Ивановића из Русије (Србин родом из Подгорице, који је живио у Москви) да дође у Црну гору, и да му помогне уредати у њој сенат. У томе га затече смрт. Али његов нашљедник: владика Петар II продужи то започето дјело.

Ивановић дође у Црну гору и донесе своје новце од помоћи, коју Русија дава Црној Гори, и који су за неколике године били обустављени; сазида себи доста лијепу кућу на један под у цетињском манастиру 1832 год., у којој је позније владика становао, док није саградио себи нови конак.

Ивановић се почне усрдно старати да уведе поредак у Црној гори по руској системи. То му пође за руком: једно за то, што је имао пара у рукама; друго за то, што је дошао из Русије, коју наш народ сматра за природну заштитницу; и треће за то, што је и владика то желио и снажно га потпомагао.

Тако Ивановић у договору с владиком Петром II установи на Цетињу први црногорски сенат од 12 лица из племенских главара из све Црне горе, одредивши им годишњу плату по 100 фор. у сребру.

Предсједништво владика задржа себи, а за потпресједника сената постави својега стрица: Ђорђа Петровића.

Поред саната уреде и мањи суд, тако звану: гвардију од 150 људи из свијех племена од најбољих кућа и највађанијих Црногораца, који

су ишли по Црној гори, судили и поредак одржавали.

Владика уреди себи дворску стражу од 30 људи под именом: перјаници.

И перјаници су бирани од најбољих кућа из све Црне горе, а тако се и сада бирају.

Док се је све то уредило, Ивановић потроши своје и црногорске новце од руске помоћи, оставши без новаца, почну га и Црногорци остављати и око владике се прикупљати. На пошљетку Ивановић би принуђен оставити Црну гору и вратити се натраг у Русију.

Владика Петар, имајући у рукама сенат састављен из племенских главара, уређену гвардију и перјанике, науми, да удари врло незнатан данак који до тада Црногорци нијесу редовно давали. Раздјеливши га на три класе, удари на прву: 1, на другу 2, а на трећу 3 фор. сребра.

Овај незнатни данак произведе у Црној гори у народу незадовољство, као што бива у таким приликама и у другом свијету. Али потребе државне ваља подмиривати.

Народ невичан данку, почне викати и на владику и на сенат, имајући погрешан појам о држави, јер је мислио да се бори за то, да не

даје никоме никаква данка; али таке државе нема нигдје на свијету.

Владика Петар увјерен о тој потреби, и постојан у својој одлуци, разашаље перјанике с оштријем налогом, да се по Црној гори покупи данак.

Ну, наиђе на отпор најприје у Ријечкој нахији, која истјера перјанике из своје средине.

Владика Петар скупи неколике стотине Катуњана и пошаље их на Ријечку нахију: те нешто оружјем, а нешто обећањем и митом главârâ умири народ; а коловође буду кажњени.

Тако и у другим нахијама и племенима, гдје се је год наишло на отпор давању даците, навлаш у Пиперима, кажњени су коловође и данак покупљен.

Са смрћу владике Петра II 1851 год. престане у Црној гори теократска владавина, која је више била по имену него по власти (изузевши вријеме владике овога), и која је трајала 350 год. т. ј. од почетка XVI-га до измака прве половине XIX-га вијека.

По смрти владике Петра II, као што је споменуто, постао је Данило С. Петровић Његош црногорским кнезом 1851 год.

Кнез Данило затре и пошљедњи траг племенске патријархалне самоуправе; укине племенске, засебне, кнезове и кнежине, и замијени их капетанима и капетанијама; уреди војску у свој Црној гори, поставивши јој старјешине: војводе, сердаре, капетане, стотинаше, барјактаре и десетаре.

На пошљетку нареди, те се премјери сва земља и попише стока и говеда у Црној гори, и одреди данак на све то налично ономе, како се плаћа у другим државама, јер су с постанком кнежевине постале и државне потребе веће.

Ну, кнез је Данило био велики умом и духом; имао је дивнијех особина. Он је својом изванредном одважношћу и неуморном радњом око граница и независности Црне горе и својим чврстијем карактером и готовошћу да своје личне интересе потчини српским опћим интересима, оставио лијеп и вјечит спомен у српском народу и српској историји.

А што су многе грубости у Црној гори уништене, и што се је почело тежити за хуманитарнијем и љепшијем начином у друштву и држави: то је заслуга кнегиње Даринке, као образовне Српкиње, која је имала одсудан утјецај на кнеза

Данила, и коју црногорски народ с поштовањем спомиње [1].

По трагичкој смрти кнеза Данила 1860 год. удова кнегиња црногорска, Даринка Данилова, немајући мушкога порода, прогласи у договору са својим дјевером, великим војводом Мирком, Николу М. Петровића, Миркова сина, насљедником Даниловим и кнезом Црне горе, који и данас срећно влада у Црној гори, која је раширена и знатно напредује под његовом владавином.

5. Судство

Као год што су племена у Црној гори била засебно и административно једно од другога независна, тако им је и судство по племенима било одијељено и независно.

Писанијех закона није било. Судило се је по савјести и бистрини ума јавно и усмено на основу патријархалнога и мјеснога обичаја.

Судије су бивале: кнез, или војвода, са још 6 или 12, а катшто и 24 одабрана племеника, који су се звали: *„добри људи“*. Судило

[1] Умрла је у овој 1892 год. Вјечан јој спомен!

се је обично на зборноме мјесту које је у сваком племену било одређено и забиљежено већином пред црквом у племену,или под неким великим дрветом, или на некој главици, ако је била на згодноме мјесту уплемену; а зими, и кад је ружно вријеме —у кнежевој кући.

„Добри људи“ од 6 или 12 лица судили су све грађанске и кривичне парнице; а „добри људи“ од 24 лица обично су судили крвнине, кад би се братство погинулога склонило на помирење. У тај су суд оба братства (погинулога и крвниково) бирала по 12 „добријех људи“. На пресуду тога изборнога суда вазда су пристајале обје стране, запечативши помирење кумством, које се у српском народу сматра, као најсветији и нај узвишенији акат цркве и вјере.

Мале задјевице и парнице могао је судити сваки племеник, којега би парничари сложно изабрали за судију, на пр.: кад би двојица имали међу собом какви спор, и кад се не би могли изравњати, тражили су само у својему племену трећега, који је разборит и паметан, да их он изравња.

Ове врсте суђење обављало се је свуда и на свакоме мјесту најпростијим начином.

Трагови такога облика племенскога (тројнога) сродства находе се у свијех старијех Словена.

Људи једнога племена нијесу ишли ни по што суду другога племена ради суђења у редовнијем приликама. То су сви сматрали за понижење и увреду.

Каштиге није било друге до: новчане глобе за грађанске кривице; и опрегљаче за војничке кривице; на пр.: кад би се који Црногорац препао и с бојнога поља побјегао, давата му је опрегљача за каштигу и срамоту.[1] Ко не би имао новаца, тај је давао по процјени такође „добријех људи“ глобу у: оружју, токама, копчама стоци, и најпослије у земљи.

Залоге и закладе могао је вратити само онај, чије су, кад би год донио паре за одређену глобу.

Глобом је подмиривана учињена штета; а остатак су дијелиле судије међу собом. Друге

---

[1] Био сам очевидац 1862 год. управо на Петров дан, кад велики војвода Мирко на Богетићима у Цјешевцима послије боја на Планиници заповједи, да се ьрипаше опрегљача једноме црногорском главару!

плате нијесу имали ни кнезови, ни војводе, ни „добри људи,“ или поротници.

Тавнице ни батинâ није било у Црној гори до владике Петра II.

Црногорци су у опће частољубиви; радије ће сваки платити и велику глобу, а на пошљетку и читаво имање дати, него лећи, да га јавно пред народом бију.

То је врло одлична црта црногорскога карактера, коју ваља сачувати и неговати.

Лична слобода и сигурност имања није била обезбијеђена до владике Петра II и кнеза Данила.

Крвна је освета самовољно извршивана не само над крвником, него и над другим, ма којим чланом крвникова братства. Крвна је освета највише затирала племена и опћу снагу Црне горе слабила. Тек је кнезу Данилу пошло за руком, да то зло у народу искоријени, које је трајало преко 300 година.

Са крвном је осветом била веома развијена и крађа; с тога је покретно имање било одвећ несигурно. Сваки се дан крало и пљачкало, како унутра међу племенима, тако и изван Црне горе. То је била једна ружна навика.

Кнезу Данилу припада слава, што је и крађу

у Црној гори уништио, с које се је за 300 год. много српске крви пролило.

Још храбри и мудри владика Данило С. Хераковић Његош у почетку XVIII-га вијека почео је био бринути се, да уведе поредак и постави један опћи суд за сву Црну гору; али покрај свега труда и добре воље није могао у томе успјети, како је желио.

Послије њега видимо и владику Василија Петровића, како се брине о миру и поретку, саставив опћи суд од кнезова, војвода и сердара 1751 год. Али ни тај суд није се могао одржати ни пô године; јер се племена заваде и закрве, те се сви главари из тога суда разиђу сваки у своје племе, да се бију и освећују. —

Шћепану Малом пође за руком, да за вријеме његове чудновате владавине у Црној гори од 1868—1774 год. умири племена и забрани крађу. Он је држао код себе најприје на Његошима, за тијем на Цетињу 12 главара из све Црне горе, који су с њим заједно парнице расправљали и пресуде изрицали. Он је са својом бистрином, правичношћу и енерђијом довео Црногорце за неко вријме у ред и послушност, стријељавши одмах у почетку своје владавине

два лопова, и објесивши једнога Вељекрајца, што је ударио чибуком својега брата.

Да би се увјерио, слушали народ његове заповијести: објеси 10 дук. на Крсцу (на путу између Његоша и аустријске границе), па се још и сада живо прича у Црној гори, како су ти дукати дуго времена ту висјели, и како нико до њих није смио дирнути [1].

Послије његове смрти опет се народ помути и племена се закрве.

Владика Петар I Петровић, који је имао и знања и храбрости и родољубља и хришћанске праве побожности тако, да га је народ још за живота звао: „свети“; почне се озбиљно промишљати и усрдно старати, како би закрвљена братства и племена помирио и суд у народу установио.

Најприје му измирање пође срећно за руком; а послије се опет у брзо племена заваде и закрве. Он ипак није духом клонуо, него је ходио кроз Црну гору и закрвљена братства мирио.

Кад би по владичину настојању закрвљена племена пристала, да се помире, био је обичај;

---

[1] Милаковића историја Црне горе.

да сви мушкарци тијех племена, који носе оружје, дођу на одређено мјесто, давши владици вјеру, да ће мирно чекати свршетак преговора.

По што би се на одређено мјесто искупили, племена се нијесу мијешала, него су, под оружјем, једно од другога по даље стајала. Владика би дошао међу племена с крстом у руци, позвавши их, да свако изабере раван број од 5 до 10 својих племеника, у којима имају поуздања, да се код њега на сриједи међу племенима скупе, и по претресу задјевицâ уговоре и утврде мир.

Док би главари и изабрани племеници преговарали о миру, дотле би други мирно чекали резултат преговôрâ. Па, кад би се догодило, да се не дође до мира, чим би владика између њих изишао, рок је датој вјери престајао, и одмах би почеле задјевице.

Бивалô је и таких случајева, управо на цетињском пољу, да су закрвљена племена и преко владике пуцала. У таким опаснијем тренуцима владика је: час молио и благосиљао, а час проклињао закрвљена племена и свој живот!

Исти владика, који је разумијевао потребу и важност државнога уређења и судства, на-

уми, да напише законик, по којему би се судило у Црној гори. По што дакле одржи сјајну побједу над Махмуд-пашом Бушатлијом 1796 год., повративши тада и двије одметнуте нахије: Ријечку и Црмничку, и сјединивши се с Црном гором доброво̂љно Бјелопавлићи и Пипери, својеручно напише у договору с племенским главарима 16 правима, као први писани законик у Црној гори 1796 год.

Законик је тај написан у духу црногорскога народа на основу његовијех правнијех обичаја, освештавши тијем оно научно начело: законе ваља удешавати за народе, а не народе за законе.

Касније 1803 год. опет у договору с црногорским и брдским главарима напише још 17 правила и дометне их к првијема.

И на једна и друга правила главари су се заклели, да ће их чувати и по њима народу судити.

Али народ омрзне цио законик због 20-га у њему правила, којим се одређује данак на свану црногорску и брдску кућу по 60 динара [1] = форинта сребра; одбаци га; и почне

[1] У Црној се гори рачуна у једноме грошу: 5 динара.

опет самовољно и самовласно живјети и међусобно се крвити.

Владика се и послије тога једнако бринуо, како би се могао одржати суд у Црној гори, смисливши, као што је већ споменуто, да установи сенат, као највиши суд, у којему би били главари из свијех племена.

У томе га снађе смрт 1830 год. Али његов пошљедник, владика Петар II с Ивановићем из Русије оствaре његову мисао и сенат од 12 главара установе. Поред сената установе још и мањи суд под именом: *гвардија.* У почетку је и тај мањи суд (гвардија) био састављен од нај одмјенијих Црногораца и Брђана, као што је то већ казато у чланку „владавине“.

И сенаторе и гвардијаше бирао је и постављао владика.

Сенату је одређено стално мјесто: Цетиње; а гвардији Црнојевића ријека, гдје се народ скупља на трг: три пута у недјељи; премда је дужна била, да иде и по нахијама, суди и ред обдржава, као што је и у Душановој држави био таки обичај.

Народ се с почетка никако није могао навићи на тај нови суд, вичући, да је то „нови адет у старом селу“! с тога Ријечка нахија

отјера гвардију с Црнојевића ријеке, молећи владику, да остави онако, како је од старине било.

Владика, сматрајући то, као непокорност његовој суверено ј вољи и власти, и желећи, да одржи средишњи (централни) суд у Црној гори, не уважи ту молбу, него помоћу Катунске нахије похвата коловође, те их казни и суд утврди.

За вријеме владике Петра II судило се је с неким малијем измјенама по законику Петра I. А послије његове смрти, кнез Данило изда нов законик 1855 год. с 95 правила, у којему има по нешто из: грађанскога, кривичнога и црквенога законика и судскога поступка; удешаван је по духу, обичајима и појмовима црногорскога народа. Премда му је поглавити циљ да стане на пут међусобном крвљењу и крађи; да искоријени неке прастаре, ружне народње навике; и да утврди поредак у Црној гори.

Та два суда: мањи и виши, што их је установио владика Петар II с Ивановићем, а кнез их Данило у неколико допунио и поправио, одржали су се у снази у Црној гори;[1] само што

[1] Сада се суди у Црној гори по „Имовинском законику", који је написао чувени др права В. Богишић по жељи кнеза црногорскога Николе I.

је мањи суд изгубио своје прво име „гвардија“, оставши под именом: суд.

Мањи је суд установљен по капетанијама; а судије су: капетани, стотинаши, барјактари и десетари.

Виши је суд: *сенат* на Цетињу, састављен од 12—16 главара из све Црне горе.

И једне и друге кнез бира и поставља.

Судије оба суда расправљају и суде како најмање иступе, тако и највеће кривице и злочине.

Капетани иду по капетанијама, те суде и своје пресуде сами извршују. Тако су они уједно: административна судска, и извршна власт.

Суђење се врши јавно и усмено, и пресуде изричу онако, како који капетан боље и јасније парницу појми. Каштиге су: новчана глоба, тамница, ойрегљача и смрт. Од новчане глобе, по што се подмири штета, три дијела припадају кнежевој каси, а четврти судијама.

Ко се не задовољи пресудом мањега суда, тај може ходити на Цетиње пред сенат и кнеза, да-му они на ново суде.

И сенатори врше суђење јавно и усмено по својој памети, савјести и поменутом законику.

Сенатори суде зими у кући за то одређеђеној, а љети на трави под једнијем бријестом

пред књежевијем конаком; или на пижулу међу цетињским крчмама под отворенијем небом.

Сенат има само једнога секретара, који пише тапије на куповне земље; води записник и пише све сенатске крупније пресуде.

Сенатори не станују сви стално на Цетињу,[1] него по племенима, код својих кућа, занимајући се (кад нијесу на Цетињу) као и други Црногорци: земљорадњом, сточарством, а неки и трговином. На Цетиње доходе по 4 на ред, те по мјесец дана остану и суде.

Код мањега се суда у записник ништа не записује осим глобе; а код вишега суда само се замашније пресуде записују; па, кад дођу на ред други сенатори, не знајући, шта су први расправљали, и какве пресуде изрекли, догађа се кашто, да и они исту парницу суде и друкчије пресуде, потирући и нехотично прву пресуду.

И кнез се лично по својој неограниченој власти мијеша у судове и суђење, и он рас-

---

[1] Прошле је године кнез заповједио, да се половина сенатора досели на Цетиње, повисивши плату онијема, који ће становати на Цетињу по 300 талира на годину. Дотле је сенаторима била неједнака плата: некима 100, некима 150, некима 200, а некима 250 талира на годину. Сада су и те плате

прављa и пресуђује и најмање и највише парнице, како у сенату, тако и изван њега, гдје се год деси. Он може по својој вољи уништити сваку пресуду мањега и вишега суда итд.

И брачне и друге црквене и духовне природе парнице расправљају и пресуђују кнез и и сенат; а митрополиту се усмено јави по перјанику само за распуст мужа и жене [1].

6, Племе, подјела земље и властела.

ПЛЕМЕ

Црна је гора насељена из разнијех племена. Племе је постало из породице, и има два појма: ужи — једно братство; а шири — један пријеђјел, у којему живе неколика разна братства разроћена од једне породице и од насеобина разнијех приселица, које су својим насељем добиле право племена, у којему станују.

Ради лакшега појма навешћу овдје племе Његоше, у којему живе: Хераковићи, Петровићи, Раичевићи, Радоњићи, Богдановићи, Пророковићи, Врбице итд.; разна братства, а

повишене и правичније одређене. Установљена су и поједина министарства.

[2] Сада је и то све преиначено, и одвојено по категоријама посала.

једно племе у ширем, административном и војничком појму. Хераковићи су и Петровићи, Раичевићи и Радоњићи гране једнога стабла; а Врбице су приселице, добивши приједјељно племенско право.

Свако братство има својега родоначелника, од којега води своје поријекло и по којему има (с неким гдје гдје изузецима) своје презиме, на пр. Хераковићи од Херака; Раичевићи од Раича.

Кад је већ овдје ријеч о Његошима, Хераку и Раичу, проговорићу неколике о њима на основу народнога предања: Херак и Раич су рођена браћа, доселивши се у Црну гору из Херцеговине испод планине Његоша у првој половини XVI-га вијека; настане се на малом пољицу, или планинском котлу на обронку Ловћена под Штировником више Котора; прозову се: Његоши за спомен својега старога завичаја и у њему планине тога имена, која раздваја Бањане од Дуге.

Од Херака, као што сам казао, постало је братство: Хераковићи; а од Раича: Раичевићи.

Из братства су Хераковића: Петровићи; кућа, која влада у Црној гори од владике Данила 1700 год. до данас; прозвавши се тијем

презименом послије владике Данила, који се је до своје смрти потписивао: „Данило Шћепчев Хераковић Његош.“ По његовој смрти прозову му се синовци (од којих су и владике Василије и Сава) Петровићи по оцу Петру. И, као што су од Петровића из огранка Хераковића бивале нашљедне владике од 1700—1851 год., тако су од Радоњића из огранка Раичевића бивали гувернадури од 1718—1831 год.; а те је године гувернадурство укинуто, као што сам већ то споменуо.

По укинућу гувернадурства, Радоњићи су опет задржали у својему братству: војводство и сенаторство.

Готово су сву Катунску нахију населили херцеговачки ускоци од XVI-га—XVII-га вијека, управо у оно мучно доба, кад но потурчени великаши српске крви и поријекла управљаху турском царевином и рађаху, да се српско хришћанство претвори у српско мухамеданство, што им не пође за руком онако, како су они жељели. Тако су: Цетињани, Ћеклићи, Цуце и Бјелице из Гацка; Хераковићи и Раичевићи из Бањана из Херцеговине; а Озринићи, од којих су и Вукотићи, по свој прилици, из Босне из Озрена, доселивши се у XVI-м в. најприје у Далма-

цију, а када Турци и тамо продру, Озринићи отиду у Црну гору и населе се на Чеву [1].

Свако је племе имало од најстаријих времена својега или кнеза, или војводу; а нека су имала и једно и друго. А 1718 год. уведено је у Црној гори и сердарство, те је тако свако племе добило и својега сердара. А године 1831 установом сената, постане у сваком племену и сенатор. Године 1851 кнез Данило укине кнезове и кнежине, и замијени их капетанима и капетанијама. И тако сада свако племе има својега: војводу, сенатора, сердара и капетана. У некима је племенима једно исто лице војвода и сенатор; а у некима војвода из једнога, а сенатор из другога братства.

Војводство је и сердарство нашљедно у правој линији од оца на сина, а кад би се у тој линији мушкарци затрли, онда прелази на побочну линију у истоме братству. Тако је и кнежество било нашљедно. Али и једно и друго кнез може дати и другоме коме хоће. Сердарство је рангом између војвоства и капетанства.

Капетанство није нашљедно, него га дава кнез лицу из племена, које му је нај оданије,

---

[1] Види мој чланак у црногорском Орлићу 1866 год., и у овој књизи „Покрштење потурица."

и за које мисли, да је највредније за суд и војску.

Мањи су племенски главари: стотинаши, барјактари и десечари[1], које поставља кнез у договору с војводама и капетанима.

Племена (изузевши сродство и војено уређење) немају никакве опћинске заједнице, нити какве опћинске автономије у модерном смислу. Појам братства, племенскога самовољства и право јачега (јер позитивнијех закона није било, до владике Петра I, те је јачи вазда смио нападати нејачега) спречавало је, да се развије опћинска самоуправа и једнакост. А по што је уништена та племенска засебност, која је била права племенска самовоља, још у вријеме владике Петра II, особито у вријеме кнеза Данила I, установљени су мањи судови: „гвардија за племена, и сенат за сву Црну гору као што је већ споменуто.

У Црној је гори збркан појам о грађанској слободи тако, да се у опће мисли, да је слобода, право и дужностима то, што је Црна гора независна, и што Турцима не дава данак!

Олобода и пезависност, то су два различна

[2] Перјаници су у дворској служби. И њих бира и поставља кнез.

појма, и ако су тијесно свезана. Лична је независност; али је грађанска слобода, право и једнакост уставом и законима ујамчена њезин прави циљ.

Колико су Црногорци на бојноме пољу храбри, толико су, пред страгошћу апсолутне владавине меки, немајући јаснога појма о грађанским правима и дужностима!—Узрока томе има више, између којих је и сиромаштво. А народна пословица вели: „сиромах човјек, готов ђаво.“

Кад је овдје ријеч о племену, неће бити сувишно, да се која проговори и о подјели земље.

ПОДЈЕЛА ЗЕМЉЕ

У Црној гори врло мало има опћинске (племенске) и државне земље. Сва је земља подијељена по племенима и кућама; и свака је кућа господар земље, што јој припада тако, да домаћин у договору с кућевном чељаду може њом располагати како му је год воља. Нигдје у Црној гори нема ни једнога пољскога добра, које би и налик било на какви спахилук, и које би припадало једној кући. Ни сам кнез нема више од 10 рала земље. Само неколике куће у Ријечкој нахији, Бјелопавлићима и Васојевићима имају од 20 до 50 рала, дошавши

до те количипе својим трудом и куповином. А друге обично имају од 1 до 10 рала.

Једини су Црнојевићи имали добра у Црној гори и Зети, која су била као спахилук. Што су имали у Црној гори, приложили су цетињском манастиру; а у Зети, што су имали, притисли су Турци.

По што се је свјетска власт одвојила од црквене 1851 год., и по што је кнез Данило из братства Петровића, од којега су владике бивале и владале у Црној гори, окрене приходе цетињскога манастира у благајницу државну а владици црногорском и цетињском архимандриту, свештенику и ђакону одреди плату из те касе. За покретне манастирске закладе: одежде, митре, крстове, јеванђеља, панађије итд. одреди једну ризницу, и заповједи, да се у њој чувају.

Мало доцније прода Цеклињанима: Бобију (земљу и пашу монаст. цетињскога, прилог Црнојевића у Ријечкој нахији) за 20.000 талира. И ти су новци унесени у државну благајницу.

Приходи од манастирских млина на Црнојевића ријеци и од рибе из манастирских ловишта у Скадарском језеру такође се уносе у државну благајницу.

Послије Црнојевића нема ни трага спахи-

луцима у Црној гори, нити их је могло бити јер нема довољно земље. А оно што је има, то су досељеници одмах у почетку својега насеља подијелили по кућама на једнаке дијелове. Што сада неке куће имају више, а неке мање земље, то је отуда, што свака кућа може слободно располагати са својом земљом, и продати је у братству и племену коме хоће; а ко је раднији и вреднији, тај је и купује.

По томе, што је братственик, или племеник, (кад хоће, да прода своју земљу), дужан продати је, у својему братству, или племену, могао би ко помислити, да је земља племенска својина.

Али није тако. Свака је кућа неограничени господар земље, што је има. Само је од старине обичај, т. ј., обичајно право, кад ко хоће да прода земљу, ваља да понуди најприје своју браћу; па ако је они не купе, онда своје братство; па, ако је нико из његова братства не би купио, онда ваља да понуди своје племе; па ако је ни из племена нико не би купио, онда је може продати и другоме из другога племена.

Ова се обвеза наслања на томе, што је братство у првоме, а читаво племе у другоме реду било дужно, да помогне својега братственика, или племеника, у глоби за крвнину, или

какву другу већу кривицу, кад не би имао сам да подмири све оно што би суд досудио. Наслања се још и на то, да се не би братства растурала и племена мијешала, што се у Црној гори још сада страго чува.

Кад нико из братства и племена не би хтио, или могао купити нуђену земљу, ваља да братство дâ продавцу писмено увјерење, или да има поштене људе за свједоке, да их је нудио продајом. То треба за то, ако би се послије ко год из братства, или из племена појавио, да га тужи суду, што је другоме продао земљу, да се освједочи, да је продавац поступио по племенском обичају и да није крив.

При свем том ријетку су примјери, да куће из другога племена имају своје земље у другоме братству. Вазда се нађе по неко из истога братства, или племена, да је купи.

Сада да видимо какав је обичај, који је уједно и закон при дијељењу земље у кући и братству.

За живота родитељâ синови, кад хоће да се од њих одијеле, не могу добити дијела од родитељске имовине, ако родитељи на то не пристану.

Отац, који је сам што стекао мимо оно

што му је од својега оца остало, може по својој вољи подијелити синовима на једнаке или неједнаке дијелове; а може и другој својти од тога даровати, колико хоће, по својој вољи. А оно што му је од оца или дједа остало, то се дијели међу синовима на једнаке дијелове.

Кад отац пристане на диобу синова: подијели сву имовину по мушким главама на једнаке дијелове међу којима се и он броји. Ако је мати жива по смрти мужевљој, она ужива дио својега мужа, док је год жива; а по њезиној смрти синови подијеле и тај дио међу собом.

Кад умре отац, док су му синови у задрузи, обрађују земљу као и све остало заједно; а кад се раздвоје, наравно, и земљу, као и све остало, подијеле на равне дијелове. Само најстаријему брату даду од очина оружја између свијех: нож, или цевердар, или сребрњак; као знак старјешинства. Али то у вијек зависи од добре воље друге браће.

По што се подијеле, најмлађи брат по словенском старом обичају остане у очиној кући.

Кћери немају никаква дијела у очиној имовини. Што понесе, која руха, кад се уда, то јој је сва прћија. Но кад умре отац, који нема мушка порода, његове кћери, ако су удате, на-

слиједе покретно имање и земљу; а кућа и око ње врти и оружје остаје у истом братству кући, која му је по крви најближа, или читаву братству. Ако су му сестре живе, оне наслиједе један дио, а кћери два дијела.

Ако је кћер неудата, кад јој умре отац, она може узети себи мужа, разумје се из другога братства, који дође у њезину кућу и зове се: домазет [1]. У такој прилици кћер има право и на кућу, врте и оружје очино, јер се домазет сматра као члан тога братства.

Ако кћер, која је с удајом понијела од родитеља какво имање, умре без дјеце, у таквој прилици, наслиједе то имање и све друго што је она стекла, њезина браћа; или, ако нема браће, њезине сестре; или, ако нема ни сестара, онда наслиједи њезина најближа својта, или читаво братство.

Удовица, која млада остане, док се не уда, ужива дио свога мужа; а по што се уда, добија на годину по 10 талира.

Ово се дава за онолико година, колико је била за мужом, и послије његове смрти, колико је била удовица.

---

[1] У Србији зове се: уљез.

Испаше у планинама нијесу подијељен кућама, као што је земља, него по племен на пр.: свако племе има своју опћу испашу, свака кућа тога племена има једнако прав пасе стоку и сијече дрва. Али је сада већ више мјеста и то издијељено.

Друго ништа немају племена опћега ниједничкога, нити имају појма о опћини и зинијем правима и дужностима у онаком обл какве су опћине сада у Србији.

Споменућу још и то, да у Црној гори стаје задруге. Ријетке су куће у којима жи задрузи и рођена браћа послије очине см а камо ли стричеви и рођаци. Узроци су т нешто тежња за **личном** слободом; нешт усталачност појединијех задругара; а најв народно сиромаштво и скученост имовине, г подјели рада једва може бити и говора. Па, дође неродна година, онда су задругари је другима криви; те се тако почну дијелити, у неколико и жене потпомогну, држећи, д засебно лакше и боље живјети.

ВЛАСТЕЛА.

На крају овога чланка о племену истич питање: има ли у Црној гори властеле

ако је има, кад је постала, и с каквијем правима?

Да би се на ово питање одговорило, као што ваља, требало би га потанко проучити, јер до сада није нарочито расправљано.

Док то питање наш који историк опширно не испита и критички не расправи, ја ћу се само мимогред дотаћи и у кратким га цртама овдје изнијети.

Уопће се мисли, да се много српске властеле склонило у Црну гору, по што су Турци са свијем освојили српске земље. Ко се иоле озбиљно бавио познавањем постанка Црне горе и њезина насеља, тај не може тако мислити. Историјски је факат, да се је уопће српска властела, навлаш, виша — феудална — готово сва потурчила од половине XV до почетка XVI-га вијека, да би одржала, као што се зна, своје спахилуке и господство.

Било је појединијех Срба и читавијех кућа из исте више властеле, који се ни по што нијесу хтјели потурчити. Али су то скупо платили; јер су изгубили и спахилуке и господство, поставши већином просто раја. Шта више, морали су се многи одрећи и сво-

ега старинскога, породичнога презимена, јер их рођена потурчена браћа нијесу трпјела с истијем заједничким презименом. Може бити, да су то чинили с намјером, да би се тако прије и лакше заборавила њихова срамота, што су изневјерили вјеру својих предака.

У потврду овога навешћу између многих примјера само један.

Српска властеоска породица: Љубовићи у Херцеговини у Невесињу није се сва потурчила. Чланови који су се потурчили, задрже и послије — своје старинско презиме: Љубовићи, као што се још и данас тако зову. А онијема, који се нијесу хтјели потурчити, одузму земљу и господство, забранивши им, да се зову својим старинским презименом; натуре им друго турско презиме: Кашиковићи! —

И дан данашњи и једни и други признају, да су од једне породице; али су Љубовићи бегови, а Кашиковићи су њихове чивчије и раја.

Оваких примјера има доста у Херцеговини; а може их се наћи и у Босни и Старој Србији.

Мала властела, или властеличићи, како је била у неколико подвржна вишој — феудалној — властели, немајући много својих добара ни

господства с онаким правима, као што је то имала виша властела, већином је остала постојана у својој православној вјери, и радије пристала, да с народом заједно сноси тешку судбину, него, да се потурчи.

„Приволље се царству небеском.“

Властеличића је највише остало у Херцеговини непотурченијех.

Али су многи и између њих поред губитка својих добара морали промијенити своја старинска презимена, како би тијем колико год умањинили фанатичку мржњу својих потурченијех сународника, памтећи и отац сину казујући, од које су породице, као и то, за што се нијесу хтјели потурчити.

Неки су одржали не само старинско породично презиме, него и куће и по нешто земље, као своју властитост. И, што је још значајно, одржали су властеоске називе — кнеза и војводе —, што им је потврђено султанским бератима.

Тако су ти властеличићи постали у томе мучном времену посредници између народа и турске власти, губећи мало по мало од својега првобитнога значаја, на пошљетку се свела њихова

улога у јавнијем и државнијем пословима готово на скупљање данка и харача, и предавање у турску благајницу.

При свем том не може се одрицати, да нијесу имали ни мрве важности у народу и нешто тобожњега признања од турске власти; а они, који су с бератима — и неке почасти и права, као: јахати коња; носити оружје, и не давати харача.

Доцније су изгубили и те повластице; али су одржали: куће, земље и празне називе. Прем да су многи по времену изгубили и то, поставши просто турски кметићи.

Било их је, који су за дуго времена одржали и спахијска права; на пр.; Храбрени у Дубравама у садашњој Столачкој нахији остали су, као спахије са султанским бератом до половине 17 вијека. На пошљетку притијешњени од више потурчене властеле, која је имала сву власт у рукама, замијене своје старо презиме: Храбрени са новијем — Милорадовићи.

Али им ни то није помогло.

Њихови су потурчени саплеменици, нарочито један њихов блиски сродник, који се је већ био потурчио, и од којега су садашњи Турци — Опијачи у Црнићима у Столачкој нахији,

ишли на то: или, да се сви потурче; или, да изгубе своја добра и господство.

Немогавши одољети турском фанатизму и суровости потурченијех паша и јањичара, на пошљетку Милисав (Храбрен) Милорадовић извади ферман, да може сазидати манастир на својему добру.

Сагради срушени манастир Житомишљић, који и сада опстоји на лијевој страни ријеке Неретве ниже Буне 1½ сахат, приложи му и своју земљу у тој околици.

У брзо за тијем снађе га смрт, и буде погребен у манастирској цркви његовој задужбини[1].

Неки од њих, немогавши сносити притисак потурицâ, отселе се у Русију, гдје су примљени у ред дворана под именом Милорадовићи, од којих је бивало у руској војсци и ваљанијех ђенерала, а има и сада грофова и ђенерала.

Од ове је породице и онај Милорадовић, којега је цар руски Петар Велики послао у Црну гору с поруком владици Данилу, да покрене Црногорце и Херцеговце против Турака 1711 године.

---

[1] Вид. манаст. Житомишљић књ. 1 мојих књ. рад.

Други Милорадовићи побочне линије остану у Столачкој нахији, промијенивши по одласку онијех у Русију своје презиме: Милорадовићи у Љољићи и Кузмани; тако одрже до данашњега дана куће и по нешто земље, као своју властитост [1].

Прије Милорадвића отселио се је најприје у Нови за тијем у Русију и Влаислав Влаисављевић из села Јасеника у Гацку; с тога, што је дошао у сукоб с Ченгићима, који је такође примљен у ред руске властеле.

Његов је унук граф Сава заузимао одлично мјесто у руском царском двору при Петру Великом и Екатерини I., који није заборављао ни Херцеговину, потлачену отаџбину својих предака; него је сваком приликом радио, да јој олакша тешку судбину.

То се потврђује и тијем, што је управо он свратио пажњу Петра Великога на јужне Словене, и да пошаље у Црну гору Милорадовића, да подигне Црногорце и Херцеговце против Турака и т. д.

Два друга Влаисављева брата: Дука и Ву-

---

[1] Види манастир Житомишљић књ. 1 мојих, књижевних радова.

коман остану у Херцеговини у Јасенику и Берушици (у Гацку) на својој земљи.

Дукини синови убију једнога бега Ченгића, с тога се отселе у требињску нахију, и прозову се Дучићи; а Ченгићи им притисну куће и земље за крвнину у Јасенику и Берушици.

Вукоманови синови остану у Јасенику, и прозову се Вукомановићи, који и дан данашњи ту станују.

И Ченгићи су од српске више властеле и једнога истога поријекла с Пучићима у Дубровнику.

Кад су се Пучићи доселили из Херцеговине у Дубровник, и јесу ли имали своје земље у Конавлима, које и сада имају, још онда, кад су у садашњој Херцеговини становали, то би, јамачно, најбоље могао расправити учени кнез Медо Пучић,[1] што би се с правом од њега могло и очекивати, као од потомка те знамените српске властеоске породице. А зна се, да су Конавли за дуго припадали Травунији садашњем Требињу у Херцеговини.

А и Петровићи, који сада владају у Црној гори, отселили су се из Бањана испод планине

[1] Умрьо је, а то није расправно.

Његоша у Херцеговини у Црну гору у првој половини 16 в., о чему сам већ споменуо.

Неки се опет отселе у томе вијеку у Нови и Далмацију; а неки у Хрватску, Славонију и Угарску.

Од тијех ћу споменути: Воиновиће, Љубибратиће, Витковиће, Стратимировиће итд.

А многи остану у својој потлаченој домовини, задржавши називе војвода и кнезова, и бранећи се од турскога насиља: час побунама и одметањем у планине и хајдуке; а час изјавама покорности с погодбом неких олакшица. Између многих споменућу овдје само неке породице, које и сада живе у Херцеговини, као. Карацићи, Церовићи, Љешевићи, Зимоњићи, Вукомановићи, Бојовићи, Копривице, Баћевићи, Зотовићи, Даниловићи, Перовићи, Дучићи, Павловићи, Рашовићи, Куртовићи, Јокановићи, Јакшићи, Радовићи, Комненовићи, Кнежићи, Љубибратићи, који се сада зову: Балордићи итд.

Само је једна цигла српска породица, која се сада зове: Кујунџићи у Фочанској нахији у Херцеговини одржала до данашњага дана под Турцима спахијска права.

Ова породица станује у Лигатима код Дрине 3 сах. ниже Фоче. Њезин је спахилук од Фоче

до Грожда, и има сва права, као и потурчене спахије.

За њу се прича у Херцеговини, да је издала Србе, и знатну услугу учинила турској војсци у вријеме турске навале у Херцеговину на измаку 15 вијека; те је за то, вели се, и добила спахијска права.

Овака се жица провлачи од турске навале у Херцеговину до данашњега дана, која отвара завјесу у мрачни лавиринат судбине српске властеле, и олакшава одговор на питање: куд се дјела српска властела послије косовске пропасти?

Изучавајући то мрачно и страшно доба наших мученичких предака, често се међу њима находи узвишенијех карактера и дивнијех црта прегорења самога себе, постојанства и поштења; те то награђује труд, и олакшава тугу онога, који улази у епоху пропасти и мучења наших предака, који се жртвоваше за српско име и вјеру.

Од више — феудалне — српске властеле једини су Црнојевићи, који су се склонили у ондашњу зетску планину, садашњу Црну гору, да би одржали на ономе крају и у онијем кр-

шевима српску државну самосталност, с којом је била скопчана и њихова власт.

Црнојевићи су српски феудали, који су по истрази Баошића, као што је познато, постали независни владаоци зетски.

Историја нам не каже, нити има каквијех других поузданијех доказа, да се српска властела из Зете с Црнојевићима склонила у Црну гору. Зна се, да су се и они склонили, по што су изгубили своју пријестоницу — Жабљак — најприје у Ријечку нахију, која је, као и Црмничка и Љешанска — била од старине насељена српским народом, гдје је било и властеле, кнезова и војводâ. Те се тако кнезови и војводе одрже у Црној гори, а доцније се установи још и сердарство [1], и у вријеме кнеза Данила капетаније мјесто кнежинâ.

По пресељењу Црнојевића из Ријечке нахије на Цетиње 1484 год., почну се досељавати из Херцеговине у Црну гору читаве породице са својим старјешинама бјежећи од насиља потурчене властеле. Досељеници се настане по катуништима зетске планиe, и заузму све рупе и долине,

[1] Види чланак „Владавина.“

које су се могле обрађивати. По што се породице, или братства умноже, онда издијеле заузету земљу по кућама на једнаке дијелове; јер су сви без разлике имали племенске дужности, да се заједнички бране, ма од чијега било насртања и освајања.

И саме старјешине — кнезови и војводе — нијесу имали земље више од других досељеника; а били су и без науке и образованости, као и народ. Ни чим се другим нијесу разликовали од народа до именом војводе, или кнеза, као што се још и сада у Црној гори не разликују.

Једнак дакле ступањ умнога развитка и једнако право имовно и једнаке племенске дужности, поглавити су узроци, што се властела није могла развити у Црној гори у онаком облику и с онаким правима, као што је била у српској краљевини и у осталој Јевропи. А, што је најглавније, у Црној гори није било доста земље; те кнезови и војводе нијесу ни могли заграбити земље више од других досељеника.

Њихово је господство у новој домовини било само у томе, што су у братству и племену свагда на јавнијем зборовима заузимали прво мјесто; што се без њих ништа није судило ни у

племену свршивало; и, што су у вријеме рата водили у бој сваки своје племе.

Из тога се види, да су имали неке власти и права на првенство у братству и племену; а право имовно, што је веома значајно, нијесу имали веће од других досељеника, као што га ни сада немају.

При свем том гордили су се кнежевским и војводским називом, тијем већма, што је то достојанство нашљедно од оца на сина.

Војводство је и сердарство и сада у Црној гори нашљедно. Куће, које су то имале од 200 и 300 година, и сада га имају. Премда га кнез може дати и другоме Црногорцу, који се одликује на бојноме пољу, а нарочито, који му је привржен; али то титуларно војводство и сердарство нема важности, ка̑о што има племенско.

И ако црногорска аристокрација сама собом обрађује свој комадић земље, као и други становници, и ако нема никакве образованости, као и њезини остали саплеменици, ипак поједина већа братства, навлаш куће, из којих су нашљедне војводе или сердари, не допуштају, да се од њих жене мала, нејака и

незнатна братства, која по њихову мишљењу нијесу њима равна.

7, Просвјета.

Црна је гора била без школа 300 година. Узроци су томе многи: нешто међусобно племенско крвљење, нешто чести бојеви с Турцима, нешто народно убоштво; а највише простота народнијех поглавица и непојмање важности просвјете и њезина добротворнога утјецаја на умни развитак и уопће напредак човјечанства.

Премда први владаоци Црне горе — Црнојевићи — нијесу били без науке и мало ширега знања. Имајући своја добра у питомој Италији и находећи се у додиру с мљетачком просвјећеном државом, били су у прилици, да се уче и образују. Знамо, да је још први владалац од те породице: војвода Стефан живио неко вријеме у јужној Италији управо онда, кад су га Зећани изабрали за својега владаоца, и позвали, да дође међу њих у Зету. Тако је и његов син: војвода Иван Црнојевић дуже времена провео у Италији на својему добру у Јакину (Ancona). А његов син: војвода Ђурађ редовно се учио и васпитавао у Италији, који се је и оженио с мљетачком властеоком Је-

лисаветом. Познато је, да је војвода Ђурађ набавио из Мљетака и прву српску штампарију, смјестивши је на Обод у манастир светога Николе, гдје су се најприје у српским областима почеле штампати србуље.

Манастири су у Црној гори били народне школе и расадници српске књиге и писмености. Но, ко није мислио, да буде поп, или калуђер, тај није ни ходио у манастире, да учи књигу. Црногорци су уопће мислили, да само владикама, калуђерима и поповима ваља учити књигу и науку. С тога је учење и сведено само на свештенство. Али је и то учење било веома јадно и ограничено. Школе по манастирима нијесу биле уређене. Ђаци су и књигу учили и калуђере послуживали. Часови учења нијесу били одређени, него су ђаци учили, кад год нијесу имали каква другога посла. Зими су учили око ватре у кухињи, а љети по вртима и шумама око манастира. За скамије и какви школски метод нијесу ни знали. Све се обављало најпростијим начином. Који би ђак знао: часловац, псалтир, црквено правило и минејски писати, тај је свршио све науке, и сматран је за научена. Он се је могао одмах закалуђерити или запопити. У којему су ма-

настиру калуђери боље знали, из тога су и ђаци излазили припремнији у словенском читању и црквеном правилу.

Многи ђаци нијесу знали читати друге књиге осим онијех, из којих су учили; па су се за невољу и таки попили и калуђерили.

Најбоље је карактерисао школу и просвјету у Црној гори владика Петар II у лицу попа Мића Цуцкога, који није знао да прочита ни оно, што је сам написао. А литурђију, крштење, и вјенчање научио је на памет; па је све то свршивао без књиге, и појао као пјесну уз гусле[1].

Али ни саме владике нијесу имале вишега образовања од онога које се могло добити у манастирима.

Први је црногрски владика Василије Петровић, који је мало више учио, нешто у српској пећској патријарши, а нешто опет приватно и практично, бавећи се дуже времена у Петрограду. Он је први појмио, да без науке и просвјете нема знања ни напретка; за то је одвео у Русију 12 црногорских младића на науке с намјером да их опет по свршетку наукâ врати у своју врлетну домовину. Али их руска клима

[1] Горски вијенац.

у Петрограду готово свијех помори. Те и то прво племенито предузеће остане без успјеха. Исти владика написао је и једну кратку и прву историју Црне горе, која је штампана у Москви 1754 год. И ако та историја једва заслужује своје име, опет је то доказ, да је владика Василије крочио један корак даље од својих претходника, и да је појмио важност науке.

Његов пошљедник владика Петар I учио се неко вријеме у Петрограду под назором владике Василија; био је врло уман; имао је природан појетски дар, као што обично многи Црногорци имају, и написао је, као што је већ споменуто, први законик у Црној гори 1796 год. Писао је и љетопис Црне горе, којим су се послужили писци црногорске историје и поред тога још неколико јуначких и дидактичких пјесама. Имао је код себе: С. Милутиновића и Абата Долћија,[1] као секретаре. Али му тешке прилике унутрашње и спољашње нијесу допуштале ни да мисли о школама у Црној гори[2].

[1] Абат Долћија, који је више од 20 год. вршио секретарске послове код владике Петра I и био му у свему десна рука, најпослије је трагички свршио живот.

[2] Грлица 1835. год.

Та слава припада његову пошљеднику владици Петру II.

Овај српски велики пјесник, којему је био учитељ споменути и прослављени пјесник С. Милутиновић, отворио је прву основну школу на Цетињу 1834 год., у којој се почело учити: српска граматика, свештена историја, рачун и писање.

Поред његове узор-појезије та школа стоји на првоме мјесту у низу његовијех заслуга за просвјету и књижевност. Он је послао неколика црногорска младића у Србију на науке, које је српска влада издржавала. Али су Црногорци по својој навици склоњенији за јунаштво и власт, него за науку и умјетност. С тога су врло ријетки Црногорци, који су имали стрпљења, да редовно сврше науке, не налазећи се трагова до скора, да је од њихова учења било какве користи Црној гори.

Узроци су томе они исти, које мало прије споменух, за што у Црној гори није било школа. Уопће је познато, да без средстава нема науке, ни цивилизације без градова и свјетскога саобраћаја.

Владика Петар II покрај школе набавио је и српску штампарију 1834 год., у којој су

штампане неколике црквенске и српске књиге на Цетињу. Али у рату против Омер-паше 1852 и 3 год. при оскудици олова кнез Данило нареди, те се штампарска слова слију у зрна за пушке. Његова књижевна дјела угледала су свијета ова: Лијек јарости турске и Пустињик цетињски на Цетињу 1835; Луча Микрокозма у Биограду 1836; Горски вијенац у Бечу 1847; Лажни цар Шћепан у Загребу 1851; Кула Ђуришића и Чардак Алексића, двије јуначке пјесме у Бечу 1851; Слободијада у Земуну 1854 год.[1] и Српско огледало у Биограду 1845 год.[2]

Кнез данило, који се је усрдно старао, да Црну гору модерно уреди, бринуо се је и за школе. Цетињску основну школу претворивши у мали пансион, одреди 30 штипендија најбољим ђацима из свијех нахија у Црној гори и набави ваљане учитеље, међу којима је био по најврједнији Стеван Петрановић.

---

[1] Српска библиографија Стојана Новаковића.

[2] Има још његовијех дивнијех пјесама, које су растурене по разнијем часописима. Вриједно би било да се све скупе и уједно наштампају. А и сва његова књиж. дјела ваљало би прештампати; али не онако, као што неки с Горским вијенцем тргују.

Покрај тога набавио је опет и штампарију 1860. г. добивши је безплатно од српске владе.

Од 1834—1863 год. били су учитељи у цетињској основној школи: Петар Ћирковић из Котора, Лазар Влаховић из Сомбора, архимандрит цетињски Петроније Лујановић из Хрватске, Ђ. Срдић из Далмације, Анто Мацура из Далмације, Стеван Петрановић (ђакон) из Далмације, Никола Мусулин из Гомирја, Стеван Капа свештеник и Филип Радачевић ђакон цетињски из Црне горе.

Кнез је Данило био науман, да заведе основне школе у свијем нахијама по Црној гори.

Ту племениту намјеру није му дала извршити ненадна и трагична смрт.

Његов нашљедник кнез Никола послије познатога турско-црногорскога рата 1862 год. сврне највишу пажњу на школе.

Још 1863 год. на приједлог писца овијех редака, установи се богословија на Цетињу за црногорско свештенство и учитеље. Да би богословија одмах прорадила, прими се предлагач покрај других дужности привремено управе и професуре, а Филип Јабучанин професуре, који је слушао науке у петроградској духовној академији. Поред богословије остане и још се боље

уреди цетињска основна школа с 4 разреда и два учитеља: Стеван Капа свештеник у 4 и 3, и Филип Радичевић ђакон цетињски у 2 и 1 разреду.

У пројекту предлагачеву назначено је, да се још 10 основнијех школа отвори по Црној гори, за први мах, из којих би се најбољи ученици могли примати у богословију.

Кнез Никола одобри цио пројекат, отворивши се 10 реченијех школа, у које се поставе учитељи млади Црногорци, који су с најбољим успјехом свршили основну цетињску школу.

Те су школе отворене: двије у Катунској двије у Ријечкој, двије у Црмничкој, једна у Љешанској нахији; двије у Бјелопавлићима и једна у Васојевићима.

Основне се школе одрже; а богословија након године престане због трошкова, који су за годину дана изишли на 3000 фор. сребра.

По што престане богословија, да би барем основна школа задаћи боље одговорила, управитељ по одобрењу кнежеву позове два вриједна учитеља из Далмације: Михаила Мршића и Божа Новаковића, питомце задарске православое семинарије. Они дођу на Цетиње 1865

год. у августу, примивши школу, усрдно су вршили своје учитељске дужности и школу знатно унаприједили.

Управитељ шкôлâ отиде са свијем из Црне горе 1867 год. у мјесецу мају. За тијем исте године оставе школу и два споменута учитеља, и отиду у Биоград, да продуже правне науке у Великој школи.

У основнијем се школама предавало: читање српско и словенско, хришћанска наука, свештена историја, српска граматика, ђеографија, рачун, мала физика, писмени састави и црквено пјевање.

У богословији је било одређено, да се предава: историја цркве, пастирско богословље, догматично богословље, морално богословље све у изводу скраћено; тумачење светога писма, црквенски обреди, црквенско правило и пјевање; д о д а т а к ј е б и о: историја свијета, ђеографија, психологија, физика, рачун и методика.

Мршића и Новаковића замијени у цетињској школи: Спиро Ковачевић учитељ из Далмације и Гавро Пешић из Баната. И један и други старали су се, да унаприједе школу це-

тињску, нарочито Пешић, који има доста учитељске спреме.

Послије неколике године држања и пријатељовања с Наполеоновом владом, кнез Никола одлучи и отиде у Петроград у декембру 1868 год.

У Петрограду је добро примљен, гдје између осталога изради новчану помоћ за једну богословију и једну женску школу (пансион) на Цетињу. На издржавање богословије одреди руски синод у споразуму с владом 8000 рубаља; а на женску школу одреди добра царица руска 5500 рубаља на годину. Те се тако отвори на ново богословија и прва женска школа на Цетињу 1869 год.

Вриједни педагог Милан Костић родом из Бачке, који је свршио духовну академију у Кијеву, постане ректор цетињске богословије, за коју је у споразуму са Рајевским протопресвитром руским у Бечу програм саставио и богословију уредио, као и друге основне школе по Црној гори, над којима је био и надзорник све док није оставио Црну гору, и усрдно се старао о ширењу просвјете у Црној гори, учинивши јој за три године својега у њој борављења лијепих услуга.

За управитељицу женскога института на Цетињу постављена је госпођица Пацјевић, Рускиња из Москве, уредивши га по системи руских института. По извештајима које имам пред собом, нарочито руским[1], и та школа добро напредује.

Покрај ове двије установе са 10 основнијех школа, које су прије отворене, отворено је још око 30 основнијех школа по Црној гори од 1869—1871 год.

Основне су школе у овијем мјестима:

1 на Цетињу
2 „ Његошима
3 у Ћеклићима
4 „ Трешњеву
5 „ Предишу
6 „ Грахову
7 „ Повији
8 „ Острогу
9 „ Шавнику
10 „ Малинску
11 „ Морачи
12 „ Брцкуту

[1] Извјешт. Славенофил. комитета выпускъ 1. въ Москвѣ 1871 год.

13 у Лијевој ријеци
14 „ Андријевци
15 „ Братоножићима
16 „ Пиперској ћелији
17 „ Ждребанику
18 „ Орјој луци
19 „ Загарчу
20 „ Додошима
21 „ Црнојевића ријеци
22 „ Грацу
23 „ Лимљанима
24 „ Бољевићима
25 „ Глухом долу
26 „ Сотонићима
27 „ Дупилу
28 „ Брчелама
29 „ Добрском селу
30 „ Цеклињу
31 „ Љуботињу
32 „ Чеву
33 „ Лукову
34 „ Жупи
35 „ Каручу
36 „ Грађанима
37 „ Подгори
38 „ Језерима

39 у Добриловини
40 „ Врелу.[1]

У овијем се школама предава: 1 српско и словенско читање, 2 катихизис, 3 библијске приповијетке, 4 српска граматика, 5 Рачуница, 6 земљопис, 7 српска историја, 8 земљодјелска читанка и 9 цркв. пјевање.

У двије више школе на Цетињу предава се у женској: 1 катих., 2 свештена историја, 3 српска граматика, 4 земљопис, 5 рачуница, 6 краснопис, 7 рус. језик, 8 француски језик, 9 гајење свил. буба, 10 женски рад и 11 пјевање.

У богословији — 1 пространи катих. од Филарета, 2 историја цркве, 3 српска граматика, 4 словенска граматика, 5 риторика, 6 историја српске књижевности, 7 руски језик, 8 руска духовна књижевност, 9 историја свијета, 10 антропологија са физиологијом, 11 дијететика, 12 морално богословље, 13 тумачење светога писма, 14 ерменевтика, 15 омилитика, 16 психологија, 17 логика, 18 догматичко богословље, 19 пастирско богословље,

---

[1] Три школе под бројевима: 38 39 и 40, изван су црногорске границе.

Сада су у црногорској граници.

20 литургика, 21 учитељски метод,; 22 педагогија и 23 цркв. правило и пјевање.

Оволики број наукâ, јамачно је непрактичан за цетињску богословију, а и избор наукâ није без приговора! Погрјешку ову ваљало би свакако исправити, ако се жели до добра резултата доћи.

Ове двије школе, као што је споменуто, издржава царица и синод руски, и моћи ће се одржати, докле им се год уздава одређена помоћ.

Учитељима основнијех школа дава се плата од прихода црногрских манастира, који износи до 16000 фор. сребра на годину.

У двије више школе богословској и женској и у свијема основнијем школама било је прошле године 2000 ученика и 100 ученица.

О резултату наукâ за сада се не може ништа поуздано казати. Али је очевидно, да је с отварањем тијех новијех школа у потоње вријеме учињен велики напретак у просвјети.

8, Војничка организација.

Сваки је Црногорац, који може носити оружје, војник, т. ј., дужан је, да брани своју домовину од напада спољашнијех непријатеља.

При свем том није било војничкога уређења до кнеза Данила.

Свако је племе ишло у бој са својим војводом, или кнезом, или сердаром више по својој вољи и навици, него по какву војничком уређењу, закону и дисциплини. Војнички дух, који је у Црногорцима снажно развијен, домољубље и надметање у јунаштву, распаљивало је у њима храброст и страст за бојем, и водило их вазда пуне одушевљења на бојно поље. Доста је само једна поклич: „ударише Турци на Црну гору!“ па да сва листом племена за тили час скоче на оружје и непријатељу супрут стану, нештедећи ни пошљедњу кап крви за одбрану своје домовине.

Кад се је год напријед дознало, да се скупља турска војска: било од херцеговачке, било од арбанашке стране против Црне горе, владика је вазда сазивао племенске главаре на Цетиње, да се договоре, гдје ће се Црногорци скупљати и како ће Турке одбијати.

По том је сваки главар водио своје племе на одређено мјесто, и владика је ишао на бојно поље и Црногорце храбрио.

Племена се ни у боју нијесу мијешала у једну гомилу, нити су се управљала по команди

једнога заповједника; него су једно до другога инстиктивно заузимала мјеста са својим главаром и Турке одбијала, утркујући се, које ће се боље одликовати и више турских глава посјећи.

Црногорци су у вијек војевали са својом пушком и о својој брашаници, коју им носе жене за њима.

Немајући опћега државнога уређења и недајући данка, а немајући никаквијех других извора за опће народне потребе, наравно, другачије није могло ни бити.

Тек се је кнез Данило побринуо, да Црну гору и у војничком погледу уреди.

По његовој је наредби пописана војска по свијем племенима, поставивши сваком племену војничке старјешине: војводу, или сердара и капетана, и на свако 100 људи стотинаша и барјактара, и на свако 10 људи десечара. У неким нахијама постави и по једнога командира, као у Црмници: Маша Андрова, у Бјелопавлићима Баја Бошковића и у Морачи и Ровцима Милисава Мишњића. Поред тога установи и гарду. Гарда је састављена од пробранијех и најбољих јунака из свијех племена. И она има својега шефа, стотинаше, барјактаре, и десечаре.

Сваки је војнички старјешина добио сребрн грб на капу с кнежевим именом насред грба, који означава чин старјешинства у војсци. По старјешинству је и облик грба удешен. Друкчији је грб сенаторски, другчији командирски, капетански, стотинашки, барјактарски, и десечарски.

Да би се то ново војничко уређење могло одржати, кнез Данило одреди и годишњу плату војничким старјешинама: војводи, који је уједно и сенатор 200 фор.[1], капетану 80 фор. стотинашу 12 фор., барјактару 12 фор. и десечару 5 фор.

Перјаницима, којих има 100, као кнежева стрâжа, по 80 фор. на годину.

Овако војничко уређење трајало је до 1866 год. А те године по жељи кнеза Николе пошаље влада кнеза Михаила из Србије о државном трошку артиљеријскога капетана Милутина Јовановића, са потпоручиком Алексом Ђорђевићем, Пантом Пејовићем и Тодором Којићем, те уреде и извјежбају црногорску војску по војничкој системи, каква је била тада у Србији.

---

[1] Позније је сенаторима повишена плата. Види Судство.

Сва је војска подијељена на чете, баталионе, бригаде и дивизије. Свака чета има 100 војника; сваки баталион од 4 — 6 чета; бригада од 4 — 6 баталиона; а дивизија по двије бригаде.

Старјешине овој народној војсци постављене су до бригаднога командира исто као и у народној војсци у Србији; а дивизиони и бригадни командири нијесу још постављени.

Народне војске има у Црној гори 16700; у томе су броју сви мушкарци од 16 — 60 год. Наоружана је сва војска новијем жљебастијем пушкама аустријским из Седелове фабрике, калибра 13·8, међу којима има 2500 острагуша Крнкине системе.

Србија је и у томе учинила знатну помоћ братској Црној гори, даровавши јој: 5000 пушака, батерију брдских топова са свијем прибором 35000 ока олова и 5000 ока барута[1]. Остале пушке, барут и олово платио је кнез Никола нешто уштедом из државнога прихода; нешто руском помоћу; а нешто и од новаца вла

---

[1] 500 пушака, 500 сабаља и артије за милион вишека даровао је Црној гори честити биоградски грађанин и родољуб Лазо Трифковић.

дике Петра II, који су по његовој смрти положени у руску петроградску банку, премда на другу сврху.

Послије војничкога уређења у Црној гори капетан се Милутин врати у Србију, а остала тројица остану и продуже вјежбање: топџија̂, пјешака и трубача[1], и уређивање радионице за лијевање пушчанијех зрна и савијање вишека за нове пушке и топове.

Тодор Којић, по што извјежба црногорске трубаче, врати се у Србију 1868 год. Тако и Алекса Ђорђевић по што сврши вјежбање пјешака, врати се у Биоград 1870 год.; а на његово мјесто пошаље се ради даљега вјежбања, поручик Јован Влаховић. На пошљетку и Панто Пејовић, по што извјежба топџије и уреди радионицу и магазине за израђену муницију, врати се у Србију 1872 године.

Тако је сада уређена црногорска војска по системи уређења српске војске у Србији, и може се поуздано рећи, да је Црна гора сада у војничком погледу спремнија него што је икад била. А да је ова српска војничка система удесна и прилагодна и Црногорцима, показао је по-

[1] Коњице у Црној гори нема.

вољан резултат у турско-црногорској пограничној задјевици на Липову 1872 године.[1]

При свем том не треба да Црногорци напуште, нити заборав е свој стари начин војевања, који је срастао с црногорским земљиштем и веома удесан за њихове кршеве.

Црногорци су покрај својега природнога јунаштва, вјешто заклањајући се за дрвље и камење у бојевима, и могли одолијевати турској сили и нâвали кроз стотине година.

Њихов начин војевања зачуђавао је турске најваљаније војсковође, који су га у позније доба изучавали, и у потоњем херцеговачком и црногорском рату примјењивали.

Добро се опомињем, кад је Дервиш паша, нај одважнији турски ђенерал из новијега времена у једноме боју 1862 године, прелазећи и други пут из Бањана преко Ките к Никшићима, гдје је у Кадијној продоли пред тијем био жестоки окршај између црногорске и турске војске, погинувши ту и Салиф паша, први пут употријебио црногорски и херцеговачки начин у боју, заклањајући се и турска редовна војска за дрвље и камење, и тако се је поступно с јуришањем примицала к нашим позицијама.

[1] Особито у дугом и крвавом рату против Турака 1876 — 78 год.

Па знам, да се тада ни два сахата нијесмо могли одржати на позицијама, него смо их у најжешћем боју изгубили, и са штетом се на траг повукли.

Тада смо први пут пред Турцима устукнули послије толико бојева те године, у којима су Турци свагда узмицали и бјежали.

Мислим, да ово нијесу заборавили они Црногорци и Херцеговци, који су били у томе боју у мјесецу јуну 1862 године.

9, Привреда и етнографске црте.

Привреда је у Црној гори врло незнатна и веома скучена. Земље је мало; а и оно, што је има, обрађује се просто и примитивнијем ратилима[1]. Ријетко која година може подмирити љетином народне најпрече потребе. С тога сваке године, кад је мир, изиде из Црне горе од 2—3000 Црногораца у: Цариград, малу Азију и Мисир; те тамо зарађују и своје домаће потребе подмирују.

Живот је народа црногорскога уопће чемеран. Али опет ватрено љуби своју кршну до-

[1] Сада је Црна гора и у томе много напреднија. Кнез Никола скреће особиту пажњу на пољску привреду и т. д.

мовину, нити је без велике невоље оставља. Кад на пошљетку глад и мука одоле, те се по неколике породице иселе из Црне горе, од које се с големом тугом одвајају, најрадије иду у Србију, гдје налазе код своје браће Срба помоћ и олакшицу за живљење.

Земљиште је црногорко већином каменито и неродно, а и клима је по нахијама неједнака због висина и низина; с тога је и производња различна.

У Катунској нахији, која је најкршовитија, најмање се производи жита, а највише кртоле и купуса. По малијем и каменом ограђенијем долинама сије со по нешто: шенице, јечма, ражи, овса и кукуруза. Али је све то у тако малој количини, да ни једна кућа, и кад је најроднија година, не може љетином подмири своју годишњу потребу. Кртоле и купуса, кад је бурна година, има у изобиљу. Тијем се народ у Катунској нахији највише храни. А што му претече, то носи на пазар на Црнојевића ријеку и у Котор, те продаје. Катунска је нахија негда много производила: говеда, коза и оваца, а гдје што и пчела; али је сада и тога свега сваке године мање; јер су брда огољела, па

нема доста паше. С тога је и у дрвима за ватру велика оскудица.

Народ се у Катунској нахији гдјешто помаже и травом — вишем, — коју чупа између шкрипâ и камења, и носи је на пазар, те је продаје оку по 1, а каткад и по 2 динара[1].

За новце, што узму за кртолу, купус, виш, стȏку и говеда (ко има да прода) купују: жита, соли и других ситница, које су од потребе чељади, као и вино и ракију за крсно име, и подмируј данак.

У Ријечкој се нахији производи мало више жита, него у Катунској—јер су ријечке земље до Скадарскога језера врло плодне. Кукуруза се највише производи. Има гдјешто и винограда, а народ се помаже и свиленијем бубама. Има нешто и руја: али је под монополом. Закупници су руја обично трговци из Котора, или из Будве; али у вијек имају за ортака, коју црногорску фаворизирану личност! — Најбољи је извор за народну привреду једна врста ситне и одвећ масне рибе — укљеве — талијански — scorance, —лови се у Скадарском језеру. Ловишта су у црногорској граници; има их шест: Каруч, Волач, Граб, Базагур, Рањ и Плоча.

---

20 је динара: једна цванцика или 4 гроша.

Прва су три Ловишта својина цетињскога манастира, прилог Црнојевића; али приход од њих иде у државну касу. Друга су три ловишта искључиво племена цеклињскога.

Кад је родна година рибом, може се уловити око 1000 миљара. Миљар потеже $334^1/_4$ оке. Миљар се продава по 12 цекина; цекин се рачуна у 4 фор. ср. То није мала помоћ народу ријечке нахије. Али од тога има користи и сиротиња катунске нахије, нарочито Цетињани и Његоши; јер они готово сву ту рибу пренесу под кирују с Ријеке у Котор. А из Котора се разноси по Италији.

Занимљиво је знати, како се ова риба суши.

Код сваког ловишта имају по неколике колибе сламом покривене, у којима су начињене од камена, тако зване: копање; копање су рибом напуне и добро осоле; у сваку копању може стати до 100 багаша или 1000 ока рибе; тако осољена остане у копањама два дана, по том се наниже на врзмице (пруће од дивље врбовине) и објеси се у колибама по два ката један више другога, те се најприје д о б р о о д и м и, а послије се наложе мале ватре по колибама, и тако се за три дана риба осуши.

Цеклињани дијеле ову рибу на једнаке ди-

јелове по броју мушких глава. Свака мушка глава, чим се роди, има свој дио у риби; тако има свој дио свака црква цеклињска и свака сирота жена. У 10 дијелова броји се једна лоза. Мртви се дијелови зову они, кад из неке куће нико не дође, да помогне ловити рибу. Мртвим се дијеловима врло мало дава, Кад је нај обилатији лов, може доћи на мртви дио 2 талијера; а онијем, који лове и суше рибу, може доћи на дио до 60 талијера. Дијелова има свега око 2500.

Мреже за укљеве, које се у Црној гори зову: гриб; граде се у Италији, и стане једна од 40—100 талијера. И на укљеве се дава данак на миљар по један цекин.

Сваке године не буде обилат лов; него друге, а каткад и треће године.

Забавно је видјети, како се изнад ловишта витлају на јата птице и грабе ситну рибу, као: вранац, који рони за рибом у воду, фендак, уштака, нор итд.

У Скадарском језеру има у изобиљу и друге сваковрсне рибе, као: јегуље, пастрмке, крапова, скакавица итд.

Црмничка је нахија још питомија и плоднија од Ријечке. У њој рађа поред сваковрс-

нога жита, добра вина и различитога јужног воћа. Народ се те нахије највише помаже: житом, вином и свиленијем бубама.

Љешанска је нахија већином кршовита, као и Катунска. Земље, што је нешто има до зетске равнице, врло је плодна. Ту се сије и производи по мало од свакога жита. Има нешто и винограда; а народ се гдјешто помаже: свиленијем бубама, бухарицом и духаном, који је познат у Црној гори под именом: љешанска досрама.

Бјелопавлићско је поље највеће и плодно је, као и црмничко. Ту се сије и производи доста: пшенице, јечма, ражи, овса, крупника, кукуруза, кртоле, купуса, и сваковрснога воћа. Премда се и ту, као и у свој Црној гори, обрађује земља по старом и примитивном начину. Ту рађа и добра вина, а има доста и ливада за сијено.

У Бјелопавлићима су код манастира Ждребаника држали Вукан Немањић и син му Стефан своју ергелу, гдје су имали своје простране ливаде крајем ријеке Зете. По томе се је, како народ прича, и прозвао: Ждребаник.

Кад би се у Бјелопавлићима развила рационална привреда, гдје би била од потребе

ратарска школа, јамачно би бјелопавлићско поље могло производити хране три пута више, него сада, јер, кад је сушна година, могло би се натапати поље водом из ријеке Зете.

Народ се у Бјелопавлићима сада највише помаже житом.

И у Васојевићима су земље одвећ плодне, нарочито око ријеке Лима. Горњи су Васојевићи већином врлетни, али су сточни; имају доста: оваца, говеда и коња; и тијем се највише помажу. Доњи Васојевићи производе жита и сијена, нарочито пшенице и кукуруза у великом изобиљу.

Ровчани, Братоножићи, Кучи, Морачани и Дробњаци највише живе од сточарства. Нарочито су Дробњаци источни, гдје поред добре пасвине оваца и говеда има доста коња и пчела.

Свуда по Црној гори сади се по нешто црнога и бијелога лука и раштана купуса у нахијама Ријечкој, Црмничкој, Љешанској и Бјелопавлићима; сије се по мало пасуља: шаренога, жутога и црвенога; има и лубеница и тикава. Сије се гдјегдје по нешто и конопља, од чега жене израђују дебело и грубо платно. Налази се нешто мало и свиња и мазага.

Гдје је овако незнатна производња, само се по себи разумије, да је трговина још незнатнија.

Од свијех производа највише се износи из Црне горе: сухе ситне рибе, и то кад је с њом родна година, као што је већ споменуто. Износи се нешто: руја, свиленијех чаура, траве бухарице, сира, масла, суха меса под именом: „кастрадина"; и доста купуса и кртоле. Изгони се по нешто говеда, коза и оваца. А уноси се нешто мало: чоке, платна, лана, памука, кафе, шећера, шпирита и разнијех ђинђуха, које се продају на: Цетињу, Црнојевића ријеци, Виру и Данилову граду; а највише се уноси соли и кукуруза. Со је под монополом; а жито набављају црногорски трговци из Трста, и давају га народу по цијени, коју одреди кнез са сенатом, на причек за 8 или 10 мјесеца, што се зове у Црној гори: вађевина, а у Херцеговини: увјерица.

У вријеме наплаћивања вађевине, ко нема новаца, томе може повјериоц узети за дуг, ако нема стоке, посуђе, или покуће. Притијешњен дужник тражи новаца, макар под какав било интерес.

У такој се прилици опажа оно, што се у Србији зове: зеленаштво.

У Црној се гори још и сада зајмови давају на поштену ријеч, и ријеðак је Црногорац, који би погазио своју ријеч и одрекао повјериоцу дуг. Црногорци су уопће на ријечи тврди, поштени и добре платише; али их убоштво сваке године то више притиска, те се и та одлична црта мало по мало губи. С тога повјериоци сада узимљу гдјегдје залоге од дужника.

Црногорци, који тргују са: житом, сољу, стоком и говедима, узимљу новаца у зајам на интерес, или ортачину од онога, који има новаца, и даје их на камату. У Црној гори врло мало има новаца, Изузевши кнежеву касу, једва би се нашло готовијех новца 100000 фор. у свој Црној гори! — У таким материјалнијем неприликама природно је, да се не може развити ни трговина, ни индустрија, а још мање наука и просвјета.

И опет је тај српски јуначки народ одбранио своју врлетну домовину од силе и поплаве турске.

Јамачно, нема народа у Јевропи, који сиромашније живи од народа црногорскога. Ни

Ирци и Шотланци не могу му се у томе упоредити. Лако ће се појмити тај чемерни живот, кад се помисли, да има Црногораца, који, кад је неродна година и жито скупо, проведе цио дан с једном печеном или скуханом кртолом!

Храна је у Црној гори уопће: кртола, купус, сир, крчамак, кукурузни хљеб и љети млијеко. Ријетке су куће, у којима се једе меса, осим на Божић, Васкрс, крсно има, приславу и неке друге благе дане. То се исто може казати и за вино и ракију. Црногорци уопће врло мало пију.

При свем, том што има крчама свуда по Црној гори и што у недјељне дане Црногорци радо иду у њих; ипак се не може видјети ни један опијен. Може се поуздано рећи, да нема ни једне српске покрајине, у којој је мање пијанства, него у Црној гори. Жељети је, да се та врлина одржи у јуначкоме, народу црногорском.

Куће су у Црној гори зидане већином сухомеђом. Главарске су куће, као и других имућнијих Црногораца, зидане с кречом, и већином удешене за бој; јер се на многима виде пушкарице, кроз које се може у невољи из куће бранити. Куће су у Катунској нахији покри-

вене ржаном сламом; а у Црмничкој и Ријечкој нахији црепом. Главарске су куће на један под, и то већином у пô куће; а у другој половини, гдје нема пода, гори ватра на средини, око које сједе чељад и грију се. Пећи нема нигдје осим Цетиња. Имућније куће имају обор око куће од сухомеђе; унутра су у обору: стаје, јањила, и наслони за стоку и говеда. Сиромашне су куће од сухомеђе врло ниске и сламом покривене без прозора и димњака с једнијем ниским вратима. Али се није бојати да ће се у њима ваздух покварити, јер има и сувише промаје са свијех страна! Многе сиромашне куће немају обора; па, ако имају коју овцу, козу, говече и свињче, то све зими стрпају у исту кућу, те у једној половини — ноћивају чељад, а у другој стока!

Распоред је кућа (изузевши Црмничку и Ријечку нахију и неколике главарске куће по Црној гори) да не може бити гори; а наравно и покућанство не може бити простије ни сиромашније. Куће, које нијесу на под, казао сам како су одвећ ниске и без прозора, и имају облик чобанске колибе; преплетене су по сриједи прућем, гдје о једној гредици у пријебоју виси оружје; а у горњој је половини куће обично

огњиште. Више огњишта у свакој кући има љеса оплетена од прућа, која се зове: петар; а у Херцеговини — черјан, кад је у кући више огњишта; а кад је у стаји, рече се: плетер или попљет. На черјану стоје кошеви од прућа и у њима жито. У угловима куће има по један, или по два ковчега (сандука), у којима се чува стајаће одијело мушко и женско и држи се сухо месо, гдје га има; има и по један бадањ за кисјели купус, већи или мањи, како је која кућа пространа; има гдјегдје и по неколике каце, или стублине, или стари мјехови, у којима је: сир, сô и брашно. Од посуђа има по један или два бакрена котла, неколике здјеле и дрвенијех ожица веома грубијех, које Црногорци сами собом граде.

О тањирима, ножевима и виљушкама нема ни спомена.

Чељад сва једу из једне здјеле која се постави на једну штицу близу огњишта нарочито у вече, да се од ватре види вечарати. Ријетка је кућа у којој има свијêħâ. А кад дође гост на конак, при вјечери се свијетли лучем, или зубљом.

У Црној је гори највећа част: печено овнујско месо, које домаћин сијече на трпези пред

гостима ножем, који свагда носи за појасом, и којим сијече турске главе; па то никоме тамо није тугаљиво. Кад је много гостију: месо се дијели, метнувши пред сваког госта по један комад; а пред госта, који је нај одабранији, метне домаћин плеће. Обично се једе рукама; с тога сви умивају руке и прије и послије ручка али без сапуна; јер је ријетка кућа, која га има.

Ни кошуље никад не перу сапуном, него пепелом у мишћелу или лукшији.

Овоме се не треба нимало чудити, кад се помисли, да се до скоро ни један Црногорац не би ни по што не само умио сапуном, него не би ни перчин очешљао. Који би то учинио, био би на порузи у друштву, и сви би га сматрали, да није јунак; јер: умивање, чешљање и глађење, по њихову мишљењу, само женскињу доличи.

Али се сада већ и то опће народно мишљење промијенило.

И покривачи и простирачи су им врло убоги. Нај имућнићније куће, изузевши неколике садашње главарске, имају за простирку: пустине, које они сами праве, и за покривку: бијељеве, које купују у Котору. А у сиромашнијем се кућама простиру: вреће, или поњаве.

поврх сламе, и покривају се струкама, под којима зими сву ноћ цокоћу од студени.

Гдје има доста дрва, кад је одвећ хладно, гори ватра сву ноћ, нарочито у сиромашнијем кућама, које немају доста топлијех покривача; а око ње сједе чељад, дријемајући, док их тако зора нађе.

И иначе Црногорци најрадије зими леже покрај ватре, обрнувши јој леђа, или ноге. Тако се и лијече, кад који прозебе.

Али се ни томе не треба чудити, кад се помисли, да у свој Црној гори нема до само један љекар, и то кнежев на Цетињу; обично иностранац, који српски језик за дуго не може, или не ће да разумије. Травара има доста у Црној гори; а и за ране има врло вјештијех видара.

Црногорци су уопће понесени за лијепијем оружјем и одијелом; с тога их има којима вриједи оружје и одијело више него читаво имање; нарочито од када је ушло у моду, да се богато везу и ките златом и сребром: доламе, гуњеви, џамадани и јелеци.

Што се тиче занатâ, Црногорци уопће имају о њима веома ружан појам. Они мисле, да занат за јунака није; с тога је врло риједак Црно-

горац, који би се дао занату, на пр.: терзијском, чизмарском, ковачком и т. д. Премда многи израђују дрвенарију за кућевне потребе као: штице, рала, виле, грабље, лопате, здјеле, ожице, и т. д.

Ковачи су у Црној гори обично цигани; терзије: Срби из Подгорице; а куће с кречом зидају: Приморци, Крушевичани и Драчевичани из Херцеговине. Других заната и нема. јединп су Црмничани, који се не либе градити опеке, од којих имају приличну корист.

10, Статистика.

Из приложене статистике од 1863 године видјеће се колико има у Црној гори: рала земље, коса ливаде, оваца, коза, говеда, свиња, барјела (акова) вина и улишта (кошњица); колико капетанија и капетана, стотинаша, барјактара и десечара; изузевши 6 капетанија, у којима није записано, колико чега има, него само данак и плата старјешинама. Уједно ће се видјети, колико се дава данка на ове то, као и годишња плата племенским главарима, који су уједно и војничке старјешине.

Да би ова статистика била потпунија, искао сам преко једнога познаника допуну, колико чега има и у то шест капетанија; али тамо рекоше, да би то било, ништа мање, него издајство државне тајне!

Чудноват појам о статистици и државној тајни још у данашње доба, кад је наука изрекла, да је статистика врло потребна и државнику и историку и економу и т. д., и кад је већ у свијема напреднијем државама сврађена на њу особита пажња, обрађујући је бржљиво и износећи на видик њезине резултате, као огледало друштвенога и државнога стања и живота.

Данка се дава на рало земље 6 гр., на косу ливаде 3 гр., на говече 3 гр., на 10 брава 6 гр., на свињче $1^1/_2$ гр., на улиште (кошњицу) $^1/_2$ гр., на барјело (аков) вина 4 гр.

Из овога се лако види, да је данак у Црној гори на правичној основи. С тога и нема тужаба.

Годишња је плата племенским главарима: Капетану 80 ф.; војводи, који није сенатор, 60 ф.; стотинашу 12, барјактару 12; десечару 5 ф.; писару: неком 6, неком, 12; а неком 24 форинта.

Данак се скупља само један пут у години, и то у јесен. Скупљени данак предава се у

кнежеву касу у октомбру. Тада и племенски главари примају своју плату. А сенаторима, владици, архимандриту цетињском, свештенику, ђакону, учитељима, перјаницима, кнежеву секретару, ађутантима и лијечнику дава се три пута у години на четири мјесеца.[1]

Ова је статистика састављена на основу пописа имовине ради државнога данка, а да је поуздана јамчи 61 чланак црногорског законика који се у таким приликама страго примјењује.

„Који ли би притајио своју баштину, или друго штогођ, од чега се данак плаћати има, за таковога се одређује, да му мјестни старјешина, или главар узме све оно за глобу, што би гођ скрио; а ту глобу да међу своје кметове подијели.[2]"

ЦРМНИЧКА НАХИЈА.

1. Капетанија брчелска.

Рала земље · ·	1534½	— данка	767	ф.	2	гр.
Брава · · · ·	2313	— „	49	„	9	„
Говеда · · ·	551	— „	137	„	—	„
Барјела вина	1136	— „	378	„	8	„

[1] Сада је све то преиначено, и плате повећане.

[2] Законик Данила I од 1855 год.

Улишта . . .	123	— данка	15 „	4 „	
Прасади (свиња)	236	— „	23 „	3 „	
На млине (незна се број)		— „	8 „	— „	
			1389	2 „	

Плате:

Капетану . . .	80 ф.	данка	1389 ф.	2 гр.
2 стотинаша .	24 „	плате	233 „	— „
2 барјактара	24 „	ост.	1156 „	2 „
21 десечар .	105 „			
	233 „			

2. Капетанија подгорска

Рала земље .	1335½	данка	668 ф.	— гр.
Брава	3138—	„	156 „	10 „
Говеда . . .	563—	„	140 „	1 „
Барјела вина .	646—	„	215 „	4 „
Улишта . . .	246—	„	26 „	11 „
Прасади . . .	179—	„	22 „	— „
Од млина (незна се број)		„	13 „	— „
Сувишка		„	8 „	6 „
			1250 „	6 „

Плате:

Капетану . . .	80 ф.	данка	1250 ф.	6 гр.
2 стотинаша . .	24 „	плате	233 „	— „
2 барјактара . .	24 „	ост.	1017 „	6 „
17 десечара . .	85 „			
Серд. Бутуру пен.	29 „			
	233 „			

3. Капетанија Бољевићска

ГОДИЊЕ.

Рала земље . . .	548 —	данка	274 ф.	— гр.
Брава	690 —	„	34 „	6 „
Барјела вина . .	601 —	„	200 „	3 „
Улишта	74 —	„	9 „	3 „
Прасади . . .	108 —	„	13 „	6 „

БОЉЕВИЋИ.

Рала земље . .	1080 —	данка	540 ф.	— гр.
Брава	1070 —	„	53 „	6 „
Барјела вина . .	649 —	„	248 „	4 „
Улишта	100 —	„	12 „	6 „
Прасади . . .	144 —	„	18 „	8 „
Од млина (незна се број)	—	—	9 „	4 „
Сувишка	—	—	6 „	7 „
			1420 „	8 „

Плате:

Капетану . . .	80 ф.				
2 стотинаша .	24 „	данка	1420 ф.	8	гр.
1 барјактар .	12 „	плате	251 „	—	„
15 десечара .	75 „	ост.	1169 „	8	„
Војводи . . .	60 „				
	251 „				

4. Капетанија Дупиоска

Рала земље . .	1532½ —	данка	766 ф.	1	гр.
Брава	3356 —	„	167 „	9	„
Говеда . . .	440 —	„	110 „	—	„
Барјела вина .	505 —	„	168 „	4	„
Улишта . . .	214 —	„	26 „	9	„
Прасади . . .	300 —	„	37 „	6	„
Од млина незна се број)	—	„	8 „	—	„
Сувишак	—	„	5 „	4	„
			1289 „	9	„

Плате:

Капетану . . .	80 ф.					
2 стотинаша .	24 „	данка	1289 ф.	9	гр.
2 барјактара .	24 „	плате	308 „	—	„
20 десечара .	100 „	ост.	971 „	9	„
Командиру . .	80 „				
	308 „				

5. Капетанија сотонпћска.

Рала земље . .	1057 —	данка	528 ф.	6	гр.
Брава	100 —	„	45 „	—	„
Говеда . . .	372 —	„	93 „	—	„
Барјела вина .	485 —	„	161 „	8	„
Улишта . . .	90 —	„	11 „	3	„
Прасади . . .	156 —	„	19 „	—	„
			858 „	5	„

Плате:

Капетану	80 ф.					
Стотинашу	12 „	данка	858	ф.	5	гр.
Барјактару	12 „	плате	166	„	—	„
10 десечара	50 „	ост.	692	„	5	„
Петру Попову(?)	12 „					
	166 „					

6. Капетанија глуходолска.

Рала земље	1948 —	данка	974	ф.	—	гр.
Брава	4778 —	„	238	„	10	„
Говеда	677 —	„	169	„	3	„
Барјела вина	739 —	„	246	„	4	„
Улишта	187 —	„	23	„	4½	„
Прасади	282 —	„	35	„	3	„

ЛИМЉАНИ.

Рала земљ	884 —	данка	442	ф,	—	гр.
Брава	2093—	„	104	„	7	„
Говеда	451 —	„	103	„	9	9
Барјела вина	533 —	„	177	„	8	„
Улишта	113 —	„	14	„	1½	„
Прасади	155 —	„	19	„	4½	„

БУКОВИК.

Рала земљ	427 —	данка	213	ф.	6	гр.
Брава	870 —	„	43	„	6	„

Говеда . . .	174 —	данка	44 „	4	„
Барјела вина .	280 —	„	93 „	4	„
Улишта . . .	34 —	„	4 „	3	„
Прасади . . .	66 —	„	8 „	3	„
Од млина (не зна се број)		„	9 „	8	„
			2965 „	4 1/2	„

Плате:

Капетану . . .	80 ф.	данка	2965 ф.	4 1/2 гр.
4 стотинаша .	48 „	плате	480 „	— „
4 барјактара .	48 „	ост.	2585 „	4 1/2 гр.
36 десечара .	180 „			
Писару све црмнич. нахије .	24 „			
	380 „			

7. Капетанија сеочка.

Рала земље . .	167 —	данка	83 ф.	6	гр.
Брава	713 —	„	89 „	1 1/2	„
Говеда . . .	35 —	„	8 „	9	„
Барјела вина .	149 —	„	49 „	8	„
Улишта . . .	152 —	„	21 „	6	„
Прасади . . .	47 —	„	5 „	10 1/2	„
Сувишка . . .	— —	„	1 „	7	„
			260 „	— 1/2	„

Плате:

Капетану . . .	80 ф.	данка	260 ф. — ½ гр.
Стотинашу . .	12 „	плате	129 „ — „
Барјактару . .	12 „	ост.	131 „ — ½ „
5 десечара . .	25 „		
	129 „		

РИЈЕЧКА НАХИЈА.

8. Капетанија љуботињска.

Рала земље .	2372 —	данка	1186 ф.	—	гр.
Брава . . .	5729 —	„	286 „	5	„
Говеда . .	792 —	„	198 „	—	„
Прасади . .	479 —	„	59 „	10½	„
Улишта . .	594 —	„	74 „	—	„
Барјела вина	450 —	„	150 „	—	„
Сувишка . .	— —	„	27 „	—	„
			1978 „	2½	„

Плате:

Капетану . . .	80 ф.		
4 стотинаша .	48 „		
4 барјактара .	48 „	данка	1978 ф. 2½ гр.
40 десечара .	200 „	плате	428 „ — „
писару . . .	12 „	ост.	155 „ 2½ „
Јоку Попову .	30 „		
Перу Шоћи .	10 „		
	428 „		

9. Капетанија добрска.

Рала земље . .	880 —	данка	440 ф.	—	гр.
Брава	2800 —	„	140 „	–	„
Говеда . . .	190 —	„	47 „	6	„
Прасади . . .	184 —	„	23 „	—	„
Улишта . . .	140 —	„	17 „	6	„
Барјела вина .	400 —	„	133 „	4	„
			801 „	4	„

Плате:

Капетану . . .	80 ф.	данка	804 ф.	—	гр.
2 стотинаша .	24 „	плате	230 „	—	„
2 барјактара .	24 „	ост.	571 „	4	„
18 десечара .	90 „				
Писару . . .	12 „				
	230 „				

10. Капетанија грађанска.

Рала земље . .	915 —	данка	457 ф.	6	гр.
Брава	1684 —	„	84 „	2	„
Говеда . . .	202 —	„	50 „	6	„
Прасади . . .	140 —	„	17 „	6	„
Улишта . . .	163 —	„	20 „	4½	„
Барјела вина .	339 —	„	113 „	—	„
			742 „	6½	„

Плате:

Капетану . . .	80 ф.	данка	742 ф. $6\frac{1}{2}$ гр.
Стотинашу . .	12 „	плате	179 „ — „
Барјактару . .	12 „	ост.	563 „ $6\frac{1}{2}$ „
15 десечара .	75 „		
	179 „		

11. Капетанија цеклињска.

Рала земље	6868 ф. —	данка	3437 ф. —	гр.
Брава . .	16851 „ —	„	842 „ —	„
Говеда .	1852 „ —	„	471 „ 4	„
Барјела вина	900 „ —	„	300 „ —	„
Улишта . .	791 „ —	„	98 „ $10\frac{1}{2}$	„
Прасади . .	230 „ —	„	28 „ 9	„
			5174 „ $11\frac{1}{2}$	„

Плате:

Капетану . . .	80 ф.		
8 стотинаша .	96 „		
8 барјактара .	96 „	данка	5174 ф. $11\frac{1}{2}$ гр.
80 десечара .	400 „	плате	776 „ — „
Капетануријеч.	80 „	ост.	4398 „ $11\frac{1}{2}$ „
Писару . . .	24 „		
	776 „		

КАТУНСКА НАХИЈА

12. Капетанија цетињска.

Рала земље .	$2297\frac{1}{2}$ —	данка	1146 ф. 3	гр.
Грава . . .	6695 —	„	334 ф. 9	„

Говеда	598 —	данка	149 ф.	8	гр.
Улишћа . . .	18 —	„	2 „	3	„
Прасади . . .	23 —	„	8 „	10½	„
Од млина . .	— —	„	4 „	—	„
			1639 „	9½	„

Плате:

Капетану . . .	80 ф.	данка	1639 ф.	9½	гр.
3 стотинаша .	36 „	плате	317 „	—	„
3 барјактара .	36 „	ост.	1322 „	9½	„
33 десечара .	165 „				
	317 „				

13. Капетанија његошка.

Рала земље .	2000 ф. —	данка	1000 ф.	—	гр.
Коса ливаде .	15 „ —	„	3 „	9	„
Брава . . .	9238 „ —	„	462 „	10	„
Говеда . .	600 „ —	„	150 „	—	„
Коња . . .	13 „ —	„	3 „	3	„
Улишта . .	200 „ —	„	15 „	—	„
Прасади .	181 „ —	„	18 „	—	„
			1663 „	2	„

Плате:

Капетану . . .	80 ф.	данка	1663 ф.	1	гр.
4 стотинаша .	48 „	плате	376 „	—	„
4 барјактара .	48 „	ост.	1287 „	1	„
40 десечара .	200 „				
	376 „				

13. Капетанија ћеклићска.

Рала земље · ·	775	—	данка	387	ф.	6 гр.
Брава · · · · ·	5887	—	„	294	„	3 „
Говеда · · ·	400	—	„	100	„	— „
Коња · · · · ·	64	—	„	16	„	— „
Прасади · · ·	260	—	„	50	„	— „
Улишта · · ·	198	—	„	24	„	6 „
				872	„	3 „

Плате:

Капетану · · ·	80 ф.				
2 стотинаша ·	24 „	данка	872 ф.	3	гр.
2 барјактара ·	24 „	плате	268 „	—	„
28 десечара ·	140 „	ост.	604 „	3	„
	268 „				

15. Капетанија бјеличка.

Рала земље · ·	776	—	данка	388	ф.	— гр.
Коса ливаде ·	37	—	„	9	„	3 „
Брава · · · · ·	1168	—	„	58	„	4 „
Говеда · · ·	850	—	„	212	„	6 „
Коња · · · · ·	20	—	„	5	„	— „
Улишта · · ·	500	—	„	62	„	6 „
Прасади · · ·	178	—	„	7	„	6 „
				743	„	4 „

Плате:

Капетану · · ·	80 ф.	данка	743 ф. 4 гр.
2 стотинаша ·	24 „	плате	322 „ — „
2 барјактара ·	24 „	ост.	411 „ 4 „
30 десечара ·	150 „		
Војводи · · ·	20 „		
Писару · · ·	24 „		
	322 „		

16. Капетанија цуцка.

Рала земље ·	1501 —	данка	750 ф.	6 гр.
Коса ливаде	609 —	„	152 „	3 „
Брава · · ·	19521 —	„	977 „	6 „
Говеда · ·	2276 —	„	850 „	6 „
Улишта · · ·	1255 —	„	156 „	10 „
Прасади · ·	73 —	„	9 „	1½ „
Сувишка · ·	— —	„	4 „	10 „
			2932 „	—½ „

Плате:

Капетану · · ·	80 ф.	данка	2620 ф. —½ гр.
4 стотинаша ·	48 „	плате	388 „ — „
4 барјактара ·	48 „	ост.	2232 „ —½ „
40 десечара ·	200 „		
Писару · · ·	12 „		
	388 „		

17. Капетанија граховска.

Рала земље	3804 —	данка	1902 ф.	—	гр.
Коса ливаде	1104 —	„	276 „	—	„
Брава	16029 —	„	801 „	$5\frac{1}{2}$	„
Говеда	2300 —	„	525 „	—	„
Коња	130 —	„	32 „	10	„
Улишта	600 —	„	75 „	—	„
Прасади	350 —	„	43 „	9	„
			3556 „	$—\frac{1}{2}$	„

Плате:

Капетану	80 ф.
4 стотинаша	48 „
4 барјактара	48 „
45 десечара	225 „
Писару	24 „
	425 „

данка	2556 ф.	$—\frac{1}{2}$	гр.
плате	425 „	—	„
ост.	3131 „	$—\frac{1}{2}$	„

18. Капетанија рудинска.

Рала земље	631 —	данка	315 ф.	6	гр.
Коса ливаде	1104 —	„	165 „	8	„
Брава	14201 —	„	710 „	—	„
Говеда	2500 —	„	625 „	—	„
Коња	176 —	„	44 „	—	„
Улишта	156 —	„	27 „	$1\frac{1}{2}$	„
Прасади	100 —	„	12 „	6	„
			1899 „	$9\frac{1}{2}$	„

Плате:

Капетану	80 ф.	данка	1389 ф. 9½ гр.
4 стотинаша	48 „	плате	326 „ — „
4 барјактара	48 „	ост.	1573 „ 9½ „
36 десечара	180 „		
	326 „		

19. Капетанија озринићска.

Рала земље	1485	— данка	742 ф.	6	гр.
Коса ливаде	1202	— „	300 „	6	„
Брава	18937	— „	946 „	9	„
Говеда	2400	— „	600 „	—	„
Коња	134	— „	33 „	8	„
Улишта	607	— „	75 „	10½	„
Прасади	200	— „	25 „	—	„
			2725 fl	3½	„

Плате:

Капетану	80 ф.	данка	2724 ф. 3½ гр.
5 стотинаша	60 „	плате	469 „ — „
5 барјактара	60 „		2255 „ 2½ „
49 десечара	245 „		
Писару	24 „		
	469 „		

20. Капетанија загарачка и команска.

Не зна се колико чега има — данак износи 2318 ф. — гр.

Плате :

Капетану · ·	80 ф.		
4 стотинаша ·	48 „	данка	2318 ф. — гр.
4 барјактара	48 „	плате	418 „ — „
47 десечара	230 „	ост.	1900 „ — „
Писару · · ·	12 „		
	418 „		

21. Капетанија пјешивачка.

Рала земље ·	· 2835 —	данка	1417 ф.	6 гр.
Коса ливаде	715 —	„	178 „	9 „
Брава · · ·	· 17566 —	„	878 „	3 „
Говеда · · ·	1800 —	„	450 „	— „
Коња · · ·	140 —	„	35 „	— „
Улишта · ·	1300 —	„	162 „	6 „
Прасади · ·	402 —	„	50 „	3 „
Барјела вина	400 —	„	133 „	4 „
			4305 „	7 „

Плате:

Капесану	80 ф.	данка 4305 ф. 7 гр.	
5 стотинаша	60 „	плате 467 ф — „	
5 барјактара	60 „	ост. 3838 „ 7 „	
51 десечар	255 „		
Писару	12 „		
	467 „		

22. Капетанија луковска.

Рала земље	2457 —	данка	1226 ф.	— гр.
Коса ливаде	3129 —	„	782 „	5 „
Брава	9395 —	„	469 „	9 „
Говеда	1600 —	„	400 „	— „
Коња	128 —	„	31 „	10 „
Улишта	500 —	„	62 „	6 „
Прасади	132 —	„	16 „	6 „
			2989 „	6 „

Плате:

Капетану	80 ф.	данка 2989 ф. — гр.
5 стотинаша	60 „	плате 365 „ — „
4 барјактара	48 „	ост. 2624 „ — „
33 десечара	165 „	
Писару	12 „	
	365 „	

23. Капетанаја жупска.

Рала земље	3225	— данка	1612	ф.	6	гр.
Коса ливаде	2438	— „	609	„	5	„
Брава	4826	— „	241	„	3	„
Говеда	2064	— „	516	„	—	„
Улишта	600	— „	45	„	—	„
Прасади	39	— „	4	„	10½	„
Сувишка	—	— „	421	„	—	„
			3501	„	—½	„

Плате:

Капетану	80 ф.		
4 стотинаша	48 „	данка	3501 ф.—½ гр.
4 барјактара	48 „	плате	388 „ — „
40 десечара	200 „	ост.	3113 „ —½ „
Писару	12 „		
	388 „		

ЉЕШАНСКА НАХИЈА.

24. Капетанија љешанска

Рала земље	4308	— данка	2154	ф.	—	гр.
Коса ливаде	52	— „	13	„	—	„
Брава	15715	— „	785	„	9	„
Говеда	680	— „	170	„	—	„
Коња	36	— „	9	„	—	„

Улишта	1800	—	„	225 „	—	„
Прасади	278	—	„	34 „	—	„
Барјела вина	200	—	„	66 „	4	„
				3456 „	10	„

Плате:

Капетану	80 ф.		
8 стониназа	96 „	данка	3456 ф. 19 гр.
8 барјактара	96 „	плате	694 „ — „
82 десечара	410 „	ост.	2762 „ 10 „
Писару	12 „		
	694 „		

БРДА.

БЈЕЛОПАВЛИЋИ

25. Капетанија петушиновићска.

Рала земље	3311	— данка	1655 ф.	6	гр.
Коса ливаде	1420	—	„	355 „	—	„
Брава	9192	—	„	459 „	9	„
Говеда	1400	—	„	350 „	—	„
Коња	159	—	„	37 „	6	„
Улишта	500	—	„	62 „	6	„
Прасади	202	—	„	25 „	1	„
Барјела вина	200	—	„	66 „	8	„
				3011 „	9	„

Плате:

Капетану . . .	80 ф.	данка	— ф. — гр.
4 стотинаша .	48 „	плате	418 „ — „
4 барјактара .	48 „		— „ — „
46 десечара .	230 „		
Писару . . .	12 „		
	418 „		

26. Капетанија папковићска.

Рала земље . .	3726	данка	1863 ф.	— гр.
Коса ливаде	1663	„	415 „	9 „
Брави	13657	„	684 „	9 „
Говеда . . .	1700	„	425 „	— „
Коња	258	„	64 „	10 „
Улишта . . .	900	„	87 „	6 „
Прасади . . .	128	„	16 „	— „
Барјела вина .	250	„	83 „	4 „
			3640 „	2 „

Плате:

Капетану . . .	80 ф.		
6 стотинаша	72 „	данка	3640 ф. 2 гр.
6 барјактара .	72 „	плате	526 „ — „
58 десечара .	290 „	ост.	3114 „ 2 „
Писару . . .	12 „		
	526 „		

27. **Капетанија вражегрмска.**

Рала земље	1157	— данка	578 ф.	6 гр.
Коса ливаде	297	— „	74 „	3 „
Брава	7448	— „	374 „	4 „
Говеда	1050	— „	262 „	6 „
Коња	83	— „	20 „	9 „
Улишта	500	— „	62 „	6 „
Прасади	54	— „	6 „	9 „
Барјела вина	150	— „	50 „	— „
			1429 „	7 „

Плате:

Капетану	80 ф.			
2 стотинаша	24 „	данка	1429 ф.	7 гр.
2 барјактара	24 „	плате	275 „	— „
27 десечара	135 „	ост.	1164 „	7 „
Писару	12 „			
	175 „			

28. **Капетанија мартинићска.**

Рала земље	1025	— данка	512 ф.	6 гр.
Коса ливаде	677	— „	169 „	3 „
Брава	5137	— „	256 „	9 „
Говеда	566	— „	141 „	6 „
Коња	40	— „	10 „	— „

Улишта . . .	100 —	„	12 „	6 „
Прасади . .	94 —	„	11 „	9 „
Барјела вина .	200 —	„	66 „	9 „
			1181 „	— „

Плате:

Капетану . . .	80 ф.	данка	1181 ф.	— гр.
2 стотинаша .	24 „	плате	245 „	— „
2 барјактара .	24 „		963 „	— „
21 десечар . .	105 „			
Писару . . .	12 „			
	245 „			

Пипери.

29. Капетанија завалска.

Рала земље . .	1561 —	данка	780 ф.	6 гр.
Коса ливаде .	571 —	„	241 „	11 „
Брава . . .	8685 —	„	434 „	3 „
Говеда . . .	750 —	„	187 „	6 „
Коња	70 —	„	17 „	6 „
Улишта . . .	500 —	„	62 „	6 „
Прасади . . .	138 —	„	17 „	3 „
			1741 „	5 „

Плате:

Капетану . . .	80 ф.	данка	1741 ф. 5 гр.
4 стотинаша	48 „	плате	388 „ — „
4 барјактора	48 „	ост.	1353 „ 5 „
40 десечара	200 „		
Писару	12 „		
	388 „		

30. Капетанија стијенска.

Рала земље . .	1099	данка	549 ф.	—	гр.
Коса ливаде .	338	„	84 „	6	„
Брава . . .	6927	„	346 „	3	„
Говеда . . .	550	„	137 „	6	„
Коња	66	„	14 „	7	„
Барјела вина .	80	„	26 „	8	„
Улишта . . .	550	„	62 „	6	„
Прасади . .	119	„	14 „	10½	„
			1235 „	10½	„

Плате:

Капетану . . .	80 ф.	данка	1235 ф. 10½ гр.
3 стотинаша	36 „	плате	324 „ — „
3 барјактара	36 „	ост.	911 „ 10½ „
32 десечара	160 „		
Писару . . .	12 „		
	324 „		

31. Капетанија црнска

Не зна се колико чега има — данка 1138 ф. — гр.

Плате:

Капетану . . .	80 ф.	данка	1138 ф. — гр.
2 стотинаша	24 „	плате	245 „ — „
2 барјактара .	24 „	ост.	893 „ — „
21 десечар . .	105 „		
Писару . . .	12 „		
	245 „		

32. Капетанија братоножићска.

Рала земље . .	1251	— данка	625 ф.	6	гр.
Коса ливадде .	644	— „	11 ф.	—	„
Брава . . .	11450	— „	572 „	6	„
Говеда . .	1100	— „	375 „	—	„
Коња . . .	108	— „	25 „	9	„
Улишта . .	60	— „	75 „	—	„
Прасади . .	87	— „	10 „	13 1/1	„
			1695 „	— 1/2	„

Плате:

Капетану . .	80 ф.		
5 стотинаша .	60 „	данак	1695 ф. — 1/2 гр.
4 барјактара .	48 „	плате	390 „ — „
38 десечара .	190 „	ост.	1305 „ — 1/2 „
Писару . . .	12 „		
	390 „		

33. Капетанија брцкутска.

Рала земље . .	303 —	данка	151	ф. 6	гр.
Коса ливаде .	786 —	„	187	„ 8	„
Брава	3151 —	„	157	„ 3	„
Говеда . . .	310 —	„	27	„ 6	„
Коња	70 —	„	17	„ 6	„
Улишта . . .	50 —	„	6	„ 3	„
Прасади . .	12 —	„	1	„ 6	„
			559	„ 2	„

Плате:

Капетану . .	80 ф.			
Стотинашу .	12 „	данак	559 „. 2	гр.
Бајактару . .	12 „	плате	191 „ —	„
15 десечара .	75 „	ост.	368 „ —	„
Писару . . .	12 „			
	191 „			

34. и 35. Капетанија ровачка и морачка.

Незна се колико чега имају—данак износи 3055 ф. —

Плате:

2 капетана .	160 ф.	данак 3055 ф. — гр.	
7 стотинаша .	84 „	плате 727 „ — „	
7 барјактара .	84 „		
75 десечара .	375 „	ост. 2328 „ — „	
Писару . . .	24 „		
	727 „		

36. Капетанија дробњачка.

Не зна се, колико чега има—данак износи 5680 ф, — гр.

Плате:

Капетану . .	80 ф.	данак 5680 ф. — гр.	
4 стотинаша .	48 „	плате 388 „ — „	
4 барјактара .	48 „		
40 десечара .	200 „	ост. 5292 „ — „	
Писару . . .	12 „		
	388 „		

37. Капетанија ускочка.

Не зна се колико чега има—данак износи 1005 ф. —

Плате:

Капетану	80 ф.	дапак	1005 ф.	— гр.
3 стотинаша	36 „	плате	339 „	— „
3 барјактара	36 „	ост.	556 „	— „
35 десечара	175 „			
Писару	12 „			
	329 „			

ВАСОЈЕВИЋИ.

38. Капет. коњухи, 39. краљан. 40. треп. 41. забр. 42. буч.

Рала земље	4100 —	данка	2050 ф.	— гр.
Коса ливаде	4800 —	„	1200 „	— „
Брава	20310 —	„	1015 „	6 „
Говеда	5500 —	„	1375 „	— „
Коња	644 —	„	161 „	— „
Улишта	1000 —	„	125 „	— „
Прасади	173 —	„	21 «	7½ «
			5948 «	2 «

Плате:

6 капетана	480 ф.	данка	1948 ф.	9½ гр.
13 стотинаша	156 „	плате	1609 „	— „
14 барјактара	156 „	ост.	4339 „	9½ „
149 десечара	745 „			
6 писара	72 „			
	1609 „			

ИЗВОД

Изузевши 6 споменутијех капетанија, било је у Црној гори 1863 године:

рала земље,	коса ливаде,	оваца и коза	говеда
$65.175\,{}^{3}/_{8}$	21.171	257.720	38.949

свиња,	пчела,	коња,	акова вина
5909	18.455	2314	9292

На све то плаћена је данка 1863 године 81.500 фор.[1]

Те је године било племенских главара:

капетана,	командира,	стотинаша,	барјактара	десечара
42.	3.	139.	136.	1428.

---

[1] Од како је Црна гора раширена, умножени су јој и приходи државни; али су и плате чиновницима повишене. Има још других прихода особито знатна помоћ од Русије.

II

БОЈ НА ГРАХОВЦУ 1858 ГОД.

Има ли Србина, који није чуо за Граховац? има ли га, који не зна за славну побједу на њему 1-га маја 1858 год.? Може ли се заборавити то мјесто, које је огрезло у људској крви, гдје су многе српске и турске мајке закукале? мјесто, које ће и најдаљем српском потомству казивати једну од најсјајнијих црногорских побједа! —

Српски је народ дивно опјевао у својим пјесмама ту јуначку граховачку побједу, а писац овијех редака, њом загријан, покушао је, да је у прози и приповијести остави потомству.

Граховац је пјесковита равањ на високој површини између Грахова и Клобука око 4 км. дуг и 3 широк; у наоколо висови: Орао, Бојање брдо, Омутић, Осредњак, Осјеченица и Зебљак; гдјешто голи, а гдјешто борјем обрасли.

Граховац је дио Грахова; такође су и његови становници већином из њега исељеници.

Клобук (стара тврђавица) не вриједи много без Граховца. У њ се можеући само с једне стране. Да би то јасније било, споменућу, како је Клобук на једној стијени са западне стране Бањана и Граховца у повијарцу изнад Корјенића,[1] који су под Клобуком у дубљини, као у каквој провалији.

Граховачку ра̏вањ, која са своје стране доминира Граховом, заузму: Хусеин паша и Кадри паша с редовном и нередовном војском 24 априла 1858 год. с намјером да за тијем уђу у Грахово.

Кнез Данило дознавши да се турска војска примиче к његовијем границама, позове Црногорце на обрану у Грахово.

Турска је војска кренула из Билеће кроз Бањане, који се бијаху одметнули од Турске, као и остала херцеговачка племена око црногорских граница 1857 год., и који нијесу никад своје сјајно оружје предавали, нити се са свијем Турцима подвргли.

Нови главни заповједник турске војске, Хусеин паша (Черкез), дошавши из Цариграда у

---

[1] Стара српса жупа „Врм".

Херцеговину у мјесецу марту 1858 год. на мјесто дотадашњега команданта Сали паше,[1] који је изгубио битку на Зупцима 10 фебруара те исте године, и за то лишен команде; почне лацкаво позивати Бањане и друга херцеговачка устаничка племена, да му дођу у Билећу, и искажу своје потребе и узроке устанцима, обећавајући им у свему велике олакшице.

Бањани су му, као и остала устаничка племена од Јадранскога мора до Таре, одговарали најприје завијено, а најпослије јасно и одлучно, да не ће доћи, нити се добровољно предати: колико с тешких турских насиља, која су дуго трпјели; толико и с његовијех претходника што су их више пута обећањима намамљивали и варали.

По том Хусеин паша кренувши напријед своју војску спреман не само да покори херцеговачке устанике, него да заузме и Грахово, уђе у Бањане 22 априла.

Бањани су се томе надали; па су на вријеме склонили у црногорска оближња села и планине: своју чељад, покућанство, стоку и

[1] Доцније у рату између Црне горе и Турака 1862 год. погинуо је у боју у Кадијној продоли више Сланога, гдје је и писац овијех редака учествовао.

говеда; и остали с пушком у руци под командом својега врснога војводе Јована В. Баћевића[1] око Вилуса на граници између Бањана, Граховца и Грахова, да се бију с турском војском.

Бањани су се придржавали, као и остала херцеговачка, устаничка племена, Црне горе, примајући упутства од кнеза Данила, који је својим јуначким духом и владалачким мудријем понашањем задобио Херцеговце за се, или правије рећи: за мисао народнога ослобођења од туђина. С почетка пошље Бањанима у помоћ чувенога четовођу и јунака, попа Луку Јововића из Марковине и својега перјаника Риста Б. Манојловића, родом из Херцеговине, с једном четом Црногораца.

Хусеин паша, прегазив празне Бањане без крви и штете, веома задовољан, стигне у Вилусе 23 априла. Ту га дочекају из засједâ: војвода Јован с Бањанима и поп Лука са својом четом, оборивши на предводницу огањ из пушака. Како је било пред ноћ, бој није дуго

[1] Погинуо је у боју на Каменску у Бањанима 1862 год., кад је Дервиш паша, не могавши продријети кроз Дугу, окренуо с војском преко Бањана да уђе у Никшиће. Баћевић је поред јунаштва био један од најразборитијих војвода херцеговачких.

трајао; прекинут је с малијем губицийâ на обје стране.

Хусен паша сјутра дан 24 априла пође на пријед и заузме Граховац. Башибозуци по својој дивљој навици полете у пљачку; нашав празне куће, запале их!

Боја није било тај дан; само су се страже овлаш ћовкале.

Међу тијем неколике стотине Црногораца стигну у Грахово под командом војводе Љубтињског (из Ријечке нахије) Петра Ф. Вујовића, да чувају границе.

Дознавши Хусеин паша за војводин долазак, пошље Вукана Куњадру (Мостарца) својега тумача к војводи Петру, да га запита: за што се прикупља црногорска војска у „турско Грахово" (!) и да му наговијести, како би могао добити богате дарове од султана! —

Петар достојан црногорски војвода, вјеран својему господару и отаџбини, одговори: „дошао сам овдје по заповјести својега господара, да чувам грногорску границу. Султанске дарове нека паша задржи себи, јер се Црногорци не продају". Преда Куњадри једно писмо на Хусеин-пашу, разложивши му, како није потребно да Турска војшти на Црну гору за Гра-

хово, кад се то питање може мирно и без рата расправити.

Хусеин паша имавши из Цариграда заповијест да, по што по то, заузме с војском Грахово, не обзирући се на то, што је кнез Данило с основом оспоравао и великим силама доказао, да Турска нема права на Грахово, није никакве пажње сврнуо на Петрове помирљиве разлоге, изводећи из тога чак, да су се Црногорци препали.

Дознавши за то војвода Петар, јави то одмах кнезу на Цетиње.

Кнез увјерив се, да се мирнијем начином не ће моћи ништа постићи, пошље у Грахово, за сваки случај, још једну чету од 500 Црногораца са својим братучедом, војводом Крцом Петровићем и својим зетом, војводом Ивом Р. Радоњићем.

Међу тијем се хитно прикупе у Грахово и остали Црногорци.

И сам Кнез Данило бијаше спреман за полазак у војску, као врховни заповједник, спомињући се рата 1852-3 год., кад је Турска војштила на Црну гору, у којем је Кнез командовао црногорском војском. Ту је војничку врлину наслиједио од својих јуначких предака,

који су, почињући од владике Данила вазда, кад су ратови наступили, водили Црногорце у бојеве с крстом и сабљом у руци.

Али црногорски главари никако не допусте кнезу да отиде у Грахово говорећи: *„кад би главом турски цар дошао да војује на Црну гору, тада те, господару, нико не би обустављао да не водиш војску у бојеве; овако те сада, занаго, живи не ћемо пустити.“*

Кнез се најпосле склони на толику њихову молбу, рекавши, да му у тај мах ништа није теже од тога, што се у тијем тренуцима одваја од своје јуначке војске. Преда главну команду за обрану Грахова својему брату, војводи Мирку с овијем значајнијем ријечима: *„војвода Мирко, предајем ти главну команду над црногорском војском у обрани Грахова, поведи је, у име Божје, на бојно поље, и лично покажи, како кућа Петровића не штеди своју крв за: крст часни, слободу и Црну гору. Буди непријатељу страшан, као што си и до сада био. Пођи у добри час! Нека Свемогући штити моју храбру војску и њезино сјајно оружје!“* —

По том војвода Мирко одмах крене с кнежевом гардом и војском из Ријечке нахије, и стигне у Грахово у понедјељник у вече 28 априла, гдје нађе на окупу сву војску из Катунске нахије с чувенијем војводом Петром С. Вукотићем и осталијем војводама из те нахије.

Кнез Данило за све вријеме од како је Мирко отишао на Грахово, па док се нијесу бојеви свршили и побједа добијена, био је узбуђен и нестрпљив, очекујући сваки час добре гласе с бојнога поља.

Црногорске је војске било око 6000; а турске редовне и нередовне до 8000. Турски око био је насред Граховца; а шанчеви на хумкама у наоколо. Хусеин паша могао је заузети Грахово прије но што се је у њ прикупила јака црногорска војска. Али је, као стратег, оцијенио, да је Граховац претежнији и поузданији за операције и бојеве, имајући још за леђима Клобук и отворену Херцеговину.

Црногорски је окô био у Грахову од почетка до свршетка бојева.

Распоред црногорске војске: војвода Петар С. Вукотић с Озринићима, сердар Милош кривокапић с Цуцама, капетан Боро Станојевић с Бјелицама, Капетан Бошко Милутиновић са

Загарчанима и Команима и сердар Пајо Ковачевић с Граховљанима[1] заузму јужну страну Граховца од Бојањега брда и Омутића; војвода Крцо Петровић и војвода Иво Р. Радоњић с Његошима, војвода Марко Мартинић с Цетињанима, војвода Петар Ф. Вујовић с Ријечанима, војвода Ђуро Матановић с Ћеклићима и војвода Јован В. Баћевић с Бањанима заузму Осредњак на сјевероисточној страни Граховца од Осјеченице и Зебљака; а главни командант војвода Мирко и поп Ђуро Кусовац с кнежевом гардом остану с почетка на брду Орлу више граховачке рјечице између Грахова и Граховца. За тијем се премјесте на Осредњак.

Опазивши Хусеин паша Црногорце наврх Омутића, одмах пошље два батаљона стријелаца под командом Кадри паше, да их растјерају.

Црногорци жудни рата и бојева, а ускипио у њима војнички дух, који је кнез Данило једнако будио и распаљивао, једва су чекали да Турци отпочну бој, јер су имали с почетка дефансиван задатак.

[1] Војвода граховски Анто Даковић био је тада болестан, те није могао предводити Граховљане.

Бој се дакле заметне 29 априла око Омутића. Турски стријелци нападну на Црногорце у тијем позицијама, где је командовао војвода Петар С. Вукотић. Стријелци су жестоко насртали, али су их Црногорци још жешће одбијали.

Пеко Павловић и поп Лука Јововић из Марковине ту се одмах јунаштвом истакну. Турци говораху, да за њих двојицу не пријања ни олово ни гвожђе.

Хусеин паша пошаље јаку потпору стријелцима под Омутић, али очекујући с друге стране напад црногорске војске, није смио да сву снагу покрене под Омутић. С тога то одјељење, које се је јуначки за дуго борило под командом Кадри паше, није могло да одоли црногорском јунаштву. Пред ноћ истога дана почне узмицати к средишту, а Црногорци га ватрено тјерати преко лазине мртвијех и рањенијех Турака и Црногораца.

У тај мах снажно удари војвода Мирко с војском од Осредњака, Осјеченице и Зебљака и једнијем топом на средиште Хусеинове војске, која бјеше распоређена с 8 топова у убојни поредак под његовом командом, и ју-

начки одбије Миркове жестоке јурише. Поп Ђуро Кусовац загна се с гардом у правцу к најжешћој пушчаној и топовској ватри, да отме турске топове! Али овај косовски јунак би одбијен и ту погину? Турци нијесу могли да се начуде његову прегнућу и јунаштву. И заиста је био јунак, да му не бјеше равна! Примичући се ноћ, обје су непријатељске војске ватреније јуришавале и позиције заузимале ближе једна к другој. —

Рика топова, прасак пушака, вриска коња и јаук рањенијех војника небо проламаше! — Бој је трајао цио дан; киша је једнако пљуштала; а војници ваз дан нити су што јели ни пили! — Страшан је био тај дан! — Тек је мркла ноћ бој прекинула, оставши обје војске у својим позицијама.

Од обје је војске тога дана много погинуло, а још више било рањенијех: Турака мртвијех и рањенијех пало је више од 3000; а Црногораца до 1000.

Из тога се може најбоље видјети с каквом су се жестином и огорчењем обје непријатељске војске бориле. Ту је очигледно борба вођена на смрт и живот! —

Сјутра дан команданти се споразумију преко парламентара, да покупи сваки своје мртваце и рањенике, што су остали на разбојишту.

Истога дана 30 априла Хусеин паша заиште преко парламентара 8 дана примирја. Војвода Мирко изведе из тога, да турски командант, находећи се послије боја у шкрипцу, мисли, да се извуче у томе времену и спасе од очевидне пропасти; па му дâ само 4 часа, да војсци нанесе воде с потока између Грахова и Граховца, који је био разумије се, од 29 апр. у црногорској власти.[1]

Кемал ефендија, особити царски комесар за дипломатске послове у Херцеговини тога времена, био је дошао из Требиња у Клобук, да се нађе ближе мјеста, гдје се је ломила судбина Грахова и новијех граница између Турске и Црне горе.

Кнез Данило једнако је желио да се мирнијем начином расправи питање о Грахову. То су му препоручивали и цареви руски и француски. За то је послао својега секретара Деларија (Delarue) к војводи Мирку с упуствима да отиде ка Кемал-ефендији ради преговора о

[1] По Миркову казивању и Деларијеву рапорту.

Грахову. Тако је исто послао и својега ађутанта Вуковића у Беч да моли аустријскога цара да буде наклоњен Црној гори у томе питању, као што су јој били наклоњени цареви руски и француски.

Послије дугога и неуморнога рада кнежева сложе се велике силе, да границе између Црне горе и Турске остану онуда, куда су фактички биле кад је потписан париски уговор 1856 год. Ваљало је дакле да међународна комисија обиљежи те нове границе.

Порта је морала на то пристати. Али је шћела, по што по то, да задржи Грахово износећи своје право на њ. Кнез Данило насупрот оспоравао је то узурпирано право и доказао, да је Грахово било под његовом влашћу 1856 год.

Порта најпослије одлучи да сила замјени право, пославши Хусеин-пашу и Кадри пашу да с војском заузму Грахово, прије него би стигла на мјесто међународна комисија ради повлачења граница.

То су на Цетињу добро знали од својих пријатеља, који су савјетовали кнеза да ни по што не да повода Турској за рат. У противном случају да се нај енергичније брани, док га велике силе не би прекинуле.

То су прави узроци, што је Турска довела своју војску на Граховац 1858 год. А губитком битке, изгубила је и отмичарско право на Грахово. Насупрот црногорска побједа на Граховцу донијела је Црној гори не само славу и углед у народу око Црне горе и у Јевропи, него и знатно проширење земљишта и признање граница.

Дошавши Деларије к војводи Мирку у око с упуствима, од кнеза Данила, заиште преко парламентара од Хусеин-паше дозволу, да кнежев секретар може слободно проћи кроз турску војску ка Кемалу у Клобук.

На ријеч Хусеин-пашину Деларије отиде у турски око.

Међу тијем војвода Мирко, размишљајући како би с мање штете и губитка Црногораца постигао жељене резултате, промијени план, одлучивши да мјесто бојева нагна глађу и жеђу турску војску на предају; пошље у очи Спасова дне ноћу војводу Петра Ф. Вујовића с гардом и Ријечанима у Миротинске долове, да сјутри дан пресијече комуникацију између Клобука и турске војске, од куда јој је долазила храна и потпора.

Како је тијех дана много даждило, магла је била притисла цио простор између Клобука и Граховца, те се кретања војске нијесу могла на вријеме опазити.

Кјани паша (везир босански и херцеговачки, који је такође у почетку прољећа те године дошао из Цариграда), стигне у Клобук 30 априла с неколико требињских потурица у помоћ Хусаин-паши.

Кемал ефендија примив нетачан извјештај, како су тобож Црногорци у боју 29 страдали и сузбијени, крене рано из јутра из Клобука у Требиње.

По што је војвода Мирко одбио примирје, Хусеин паша нађе се у клопци! — Опет покуша друго лукавство. Давши Деларију писмо на Кемала, као да је тобож још у Клобуку, посавјетује му, да се врати к војводи Мирку, па да му каже: када ће и куда кренути у Клобук, како би до његова повратка Црногорци мировали, надајући се, да ће повољан мир по Црну гору закључити, јер је тако исказао и у отвореном писму, које му је дао на Кемала.

Даларије тако поступи. Вративши се опет од војводе Мирка у турски око. Хусеин паша на-

уми лукаво користовати се том приликом, па му предложи, да га прати с војском до Клобука! — Кнежев је секретар тек тада докучио намјеру Хусеин-пашину и оцијенио његов чудновати приједлог, доказујући му да ту почаст не може примити, и да је доста само једна његова ријеч и писмо, које му је дао, да може слободно проћи кроз турску војску у Клобук. Хусеин једнако при своjему — да га с војском прати. У томе их притисне љетња кратка ноћ у очи Спасова дне, гдје Деларије заноћи код паше под шатором.

Међу тијем је Кемалу стигао други извјештај од Хусеин - паше изложивши му опасност, што му п р и ј е т и, заиште најхитнију потпору.

Приспјевши Кемал у Требиње, одмах нареди, и дрмну топови на граду, а телал викне: „ко је Турчин, нека хита за свеца Мухамеда и цара! с пушком у руци у помоћ Хусеин-паши и турској војсци на Граховац!“

Брзо се прикупи што Требињаца, што Корјенића, што гарнизона из требињскога града до 1500 Турака, и похитају ноћу ка Клобуку и Граховцу. Ипак многи Требињци нијесу смјели оставити празно Требиње. Много су се бо-

јали од Вукаловића и од Зубаца изнад Требиња. —

Освану славни дан 1-га маја за Црну гору; освану Спасов дан и случајно турски барјам!

Хусеин паша већ је био начисто, судећи по кретању црногорске војске, да ће пропасти, ако још један дан остане на Граховцу: изда дакле заповијест у четвртак 1-га маја да буде сва војска спремна за полазак у Клобук, а уједно и за бој. А Деларија примора да пише војводи Мирку, како јуче није могао отићи у Клобук, него сада полази у пратњи турске војске, те да га не би црногорска војска напала. Јави му још и то, како паша оставља шаторје на Граховцу, напоменувши му у име кнежево. да их не дира [1].

Деларије отворено је говорио Хусеин-паши, ако његова војска крене с Граховца у Клобук, да то његово писмо ни најмање не ће обуставити војводу Мирка, да не удари с војском на њ; тијем прије, што главни заповједник црногорске војске има пуну власт над војском и одријешенѐ руке, да на бојном пољу ради по своме нахођењу.

---

[1] Мирково казивање и Даларијев извештај.

Ну, находећи се у средини турске војске и турских заповједника, који су били у очајању, морао је написати тако писмо. Написавши га француски ради увјерења Хусеин-пашина, преда му га у хитњи без српскога пријевода; а овај га такође у хитњи пошље војводи Мирку, који није знао француски. Утопљеник се и за сламку хвата! —

Одмах се за тијем турска војска почне кретати и батаљони један по један отискивати у правцу ка Клобуку, а уједно спремни за бој и отпор.

Војвода Мирко, слутећи послије боја 29 априла, да ће Хусеин паша с војском побјећи, био је и дању и ноћу на опрезу. Видјећи, да се турска војска креће ка Клобуку, заповједи да се сва црногорска војска укаже по хумкама и висовима око Граховца, и да је готова за јуриш, кад прими заповјест.

Од Граховца је до Клобука 6 км. Турска се војска полако кретала, а Црногорци на заповијест војводе Мирка: Бога споменў, и с голијем ножевима јуришe са свијех страна на турску војску. Тога часа не могаше се распознати: који је Црногорац бржи, који храбрији, који ли више турских глава одкида! — Као

да сви бијаху стекли соколова крила и Обилићево срце.

Турска војска и ако је била у најмучнијим тренуцима, ипак се је очајнички бранила, али без успјеха.

Гарда и оно одјељење црногорске војске, што је под командом војводе Петра Ф. Вујовића ноћу заузело позиције између Клобука и Граховца, пропустивши Требињце ка Граховцу [1], затвори пут и пресијече комуникацију. Сада тек видје турска војска да је опкољена, и да нема изласка. Топови су још једнако грмјели, плотуни пламтјели; а ножеви црногорски сијевали! — Црногорци начинише лазину од фанатичне турске војске. Крв је текла, као на кланици.

И сам главни заповједник, војвода Мирко с братучедом војводом Крцом и с неколика коњика загна се са сабљом у руци посред турске збуњене војске, остављајући за собом мртве и рањене Турке, нађе се брзо међу турским шаторјем, гдје за мало не изгуби главу, и то од својега топа! — Како је топ црногорски једнако пуцао на Хусеин-пашино шаторје, црногорске топције, не знајући, да је војвода Мирко

[1] Кјани паша није кретао из Клобука.

продрьо до њих, продуље ватру у томе правцу, док им год није дан знак да прекину. У томе се страшноме тренутку и остале црногорске храбре војводе са својим племенима сусретаху на разбојишту крвавијех руку до рамена и усред грозне сјече весело поздрављаху!

Док турски топови бијаху у рукама турских топџија, дотле се једно одјељење турске војске добро држало и топове бранило. Али, кад Црногорци и топове освојише, тада већ ни редовна турска војска нехтје слушати ни пашу ни команду; него окрене бјежати; а ни сама не зна куд бјежи. У тај мах и Хусеин паша мрсну у маглу и срећно добјежа у Клобук.

Кнежев секретар, који је дотле стајао са Хусеин-пашом и вишим официрима, пребјегне к Црногорцима с једнијем Французом, који је турску војску вјежбао. Црногорци, познавши Деларија, поштеде уза њ и његова земљака, који би иначе платио главом, што је Турке вјежбао за бојеве.

То јутро бјеше густа магла нешто од природе, а нешто од топовскога и пушчанога дима, притисла Граховац и висове у наоколо, те то

по неком турском војнику поможе да испод црногорскога ножа умакне.

По што се бој и сјеча сврши, и магла се диже и разведри, тада војвода Мирко са својом изабраном дружином пун радости и поноса прегледа бојно поље и сјајан плијен: 8 топова са свијем прибором; 6000 пушака; 2000 шатора; 2000 коња; 1000 сандука муниције; сабаља, ножева, пиштоља, одличија, одијела и новаца велики број [1].

У боју 29-га априла и 1-га маја пало је мртвијех и рањенијех Турака од Граховца до Клобука око 6000; међу њима и Кадри паша с много официра. Паши је одсјекао главу Станиша Копривица из Бањана из Херцеговине.

Црногораца је пало мртвијех и рањенијех од почетка до краја до 2000; међу њима су погинули храбри јунаци: поп Ђуро Кусовац, заповједник кнежеве гарде; сердар цеклињски Ђуро Ђурашковић; капетан бјелички Боро Станојевић; Машо М. Кустодија, велики заставник; и Ристо Б. Манојловић из Херцеговине, кнежев перјаник. Сви су себе по десет

[1] Један Чевљанин нашао је на једноме мртвоме коласу ћемер с 1400 злат. меџидија.

пута замијенили; сви јуначки на бојноме пољу пали за: вјеру, домовину и слободу:

Нека гину веселе им душе,
Јер су живот за поштење дали!
Имена ће им се спомињати,
Док ле тече сунца и мјесеца!

И много јаче перо од мојега да описује храброст црногорску и славну побједу на Граховцу, не би је могло потпуно описати. Црногорци су у српском народу оно, што су Шпартанци у јелинском; а Граховац је Србима оно, што је Маратон Јелинима.

Ова је побједа вијенац свијех дотадашњијех црногорских побједа, овјековјечивши два витешка брата: кнеза Данила и војводу Мирка.

*
* *

Послије овога боја 1-га маја и страшне пропасти турске војске пуче глас, као муња, кроз Херцеговину, како је турска војска на Граховцу до ноге потучена. Тај страховити глас порази и заплаши херцеговачке Турке. Другога говора тада не бјеше у Херцеговини, до: како ће Црногорци сада нагрнути у отворену Херцеговину. И заиста, да су

имали тада заповијест од својега господара да иду у Херцеговину, заузели би је без и једне пушке и мртве главе. Срби су их херцеговачки једва чекали; а Турци премрли од страха, предавали би се на милост и немилост. Кад уђе паника или у једну војску, или у један народ, тада је све пропало. Непријатељ и мањи а неустрашљив, може у тијем тренуцима чинити све што хоће. Посматрати и проучавати таке тренутке са психолошке стране, веома је занимљиво и поучно.

Турци, који су с Граховца умакли у маглу, незнајући стазе, многи се поломе низ клобучке литице. У Требиње су добјежавали, како је који могао: неки без ушију, а неки без носа; јер Црногорци нијесу могли у хитњи да свакојему осијеку главу. А Црногорац да би добио медаљу за храброст, ваља да посијече Турчина. Отуда је постало осијецање ушију и носова, а није од дивљаштва, као што неки мисле и пишу. Ну, ако се Турчин преда Црногорцу, тада нема да се боји за живот. У томе су Црногорци веома човјечни. То је одлично својство свијех јунака. Само пржибабе лишавају живота оне, који положе оружје и предаду се.

* * *

Сјутри дан по Спасову дне удари Лука Вукаловић са Зупцима на Корјениће, посјекавши неколика Турчина, погори им села.

По ријечима секретара рускога консулата у Сарајеву Александра С. Јонина, који је за вријеме граховачкога боја био у Требињу: Требињци су држали отворен град двије ноћи после пропасти на Граховцу, ако би Црногорци јурнули у Херцеговину, да им се предаду с градом заједно, само да остану живи. И сам је секретар тијех дана био на муци и страху од сродникâ онијех Требињаца, који су погинули на Граховцу. Тражили су да убију: Кјани пашу, Кемал ефендију и рускога секретара. Кемал ефендија и Јонин били су три дана затворени у једној кући близу града. Јонину пође за руком, да се промакне у требињско поље, и окрене путем к Дубровнику. Дочувши требињски Турци, да је руски секретар умакао, натуре се у поточ за њим. Јонин на своју срећу, невјешт путовима, сврне с правога пута под Љубововом, и отиде путањом кроз Површ на аустријску границу; тако га Требињци мимоиђу.

Везира босанскога одиста Требињци шћаху убити; за то су га били извели пред град

требињски. Ну, Аџи-Аки-бег Ресулбеговић, начелник требињски, сачува му живот. Турци једногласно викаху: „везир је влах! издао је на Граховцу."

Требињски начелник замоли рањаве Турке, да Кјани пашу предаду њему, док не пишу у Цариград, па каква заповијест отуда дође, тако да поступе. На то се сви сложе. Али у онај тренутак, кад начелник поведе Кјани пашу, загна се с ножем у руци Асан Ландровић, како ће везира по глави. Начелник одби ударац дебелијем чибуком, што га носаше у руци, и сачува везиру живот.

Напротив Кјани паша био је прави турски фанатик. Да је могао, све би Црногорце једнијем ударцем уништио. Ипак је доживио, да га његова браћа по вјери називају издајником, и да му главу ишту. Издајство му је наметнуто, што је прије граховачкога боја и црногорске побједе често говорио, како би пола од оне турске војске на Граховцу било доста, не само да заузме Грахово, него и сву Црну гору. Наметнуто му је и за то, што је повео Требињце на Граховац, па они изгинули, а он се жив вратио.

Једини Аџи-Аки-бег знао је све то, што Требињци говоре, да није истина; знао је, кад би посјекли самовољно једнога везира, да би царску срџбу навукли на се; за то је и сачувао Кјани пашу.

Послије те узрујаности Аџи-Аки-бег ноћно испрати везира, давши му поуздане пратиоце до Дубровника, који отиде преко Метковића и Мостара у Сарајево.

Заповједник уништане турске војске Хусеин-паша, добјежав у Клобук с бојнога поља, гдје остане један дан да дође к себи; ту својеручно осијече главу Вукану Куњадри, који му је био десна рука у посредовању између њега и херцеговачких устаника!

Као што је Куњадра прошао за учињене услуге Турцима, тако су пролазили већином сви они Срби, који су били удворице и служили Турцима на штету својега народа.

Трећи дан по граховачком боју дође Хусеин паша из Клобука у Требиње, постиђен без војске и команде. Ту се задржи као осуђеник, не излазећи никуд из куће, док не би позван из Цариграда пред ратни суд.

* * *

Кнез Данило ускиђен неисказаном радошћу за јуначку побједу на Граховцу, нестрпљиво је очекивао својега витешког брата Мирка, и остале храбре војводе, сердаре, капетане и своју јуначку војску. Чувши прасак пушака и пјевање војника низ цетињско поље, возећи с бојнога поља трофеје, заповједи, да топови јекну и звона дрмну на цетињском манастиру; а он са сјајном пратњом сусретне своје јунаке, захваливши им топло и срдачно за храброст, вјерност' и славну побједу.

Одмах за тијем отиде с кнегињом Даринком у цркву на благодарење, што је Бог помогао Црној гори, да у критичким трепуцима одоли непријатељу, и тијем јој покрај славе рашири границе и утврди независност.

По том установи: да сваке године на Спасов дан послије свечане службе буде благодарење у цетињском манастиру и спомен за упокој душа војницима, који су погинули на Граховцу. Установи и граховачку медаљу, придјенувши је својом руком свакоме Црногорцу, који је био у томе боју и турску главу осјекао. А војводе и друге главаре покрај медаље обдари и другим даровима. Својему брату Мирку придјене златну медаљу и дарује скупоцјену

сабљу с натписом на једној страни: „Данило“; на другој: „Граховац 1858 год.“; и титулу: „велики војвода граховачки.“

*
* *

Његов достојни нашљедник, садашњи кнез црногорски Никола I сазидао је дивну цркву на Граховцу 1864 год. управо на мјесту, гдје је био Хусеин-пашин шатор, у славу Спаситеља, а за вјечни спомен црногорским јунацима, који су ту погинули.

Зидање те цркве вриједи овдје споменути: како су главни бојеви започети у уторак 29 априла, а свршени у четвртак на Спасов дан 1-га маја 1858 год., тако је и та црква започета у уторак, а свршена у четвртак на Спасов дан до 9 часова из јутра 1864 год.: освећена; литурђија у њој служена; и спомен учињен.

При грађењу цркве заступао је кнеза Николу његов таст, војвода Петар С. Вукотић, а писац је овијех редака по овлашћењу црногорскога митрополита осветио цркву; литурђију служио; и задушницу свршио борцима, који су ту погинули.

Многи су црногорски јунаци славно погинули, али им је и споменик диван подигнут; њихова ће се имена спомињати докле траје Црне горе. Кнезу Николи иде слава, што их је и тијем овјековјечио.

Благодарност је врлина, врсна племенитијех људи. —

„Орлић за 1865 годину“[1].

---

[1] Тада је штампан по исправкама великога војводе Мирка. Сада је овдје опет гдјешто прерађен и исправљен.

III

БОЈ У КРЊИЦАМА 1861 И 62 ГОД.[1]

Кад но се 1861 год. бораху устаници херцеговачки из јужноисточнога дијела Херцеговине од Суторине и Требишњице до Таре и Колашина за своје ослобођење, не уступајући без крви ни једну стопу фанатичкој турској војсци, тада и Срби из Крњица и Сеоца у Скадарској крајини устану на оружје, не би ли се ослободили испод турскога јарма и сјединили с Црном гором.

Уопће се у нас тада мислило: да је Турцима сколило; и да ће крст часни заблистати на Ајасофији; и да Србе у Турској, који су устали на оружје за своје ослобођење, ако дође

[2] Овај је чланак штампан у српско-далмат. магазину за 1868 год. Из њега се сада овдје прештампава прерађен с исправкама.

до крајне потребе, не ће пустити да пропадну Црна гора, Србија и Русија.

Та је мисао оживљавала херцеговачке борце, храбрила и водила у бојеве против много јачега непријатеља [1].

Ну, најпослије се показало, да тада још не бјеше куцнуо час за ослобођење и уједињење српскога народа. Али је то свакако био добар почетак. Дебело стабло не може се једнијем ударом оборити.

Ово напоменух, да се зна, како је тадашњи херцеговачки устанак одјекнуо у Скадрској крајини и распалио српска јуначка срца, и како је тај устанак најпослије повукао и Црну гору у рат противу Турске 1862 год.

Да би се и у књизи сачувао спомен крвавијех бојева и црногорске јуначке побједе у Крњицама и Сеоцима, узео сам перо у руку да их опишем [2]. А о устанку и бојевима у Херцеговини писаћу на другом мјесту засебно.

* * *

Како су села: Крњице и Сеоца са 160 српских кућа у Скадарској крајини до Црм-

[1] Писац је овијех редака тада био командант херцеговачких устаника.
[2] Писац се овијех редака десио тада на Цетињу.

ничке нахије, и како су вазда тежили да се ослободе од Турака и сједине с Црном гором, често су устајали на оружје; али нијесу били срећни покрај све црногорске помоћи, да им се жеља испуни [1]. У вијек су скупо плаћали своје устанке имањем и крвљу. Само им је један пут пошло за руком, прије потоњих ратова, да се с Црном гором сједине. Али им та радост није дуго трајала. Турци скоро за тијем 1843 год. отму од Црне горе: Врањину и Лесендру (два острва у Скадарском језеру); саградивши на њима тврђаве, врате опет под своју власт одметнуте Крњичане и Сеочане.

Владика црногорски Петар II покрај све добре воље, труда и жртава није их тада могао одбранити ни с Црном гором одржати.

Срби су у Скадарској крајини јунаци онако исто, као и Црмничани; једнак им је говор, одијело, оружје и обичаји. И ако су многи од Турака страдали, опет се никад нијесу одрекли од своје народне мисли за ослобођење и уједињење с Црном гором. Нешто дакле та жива мисао, нешто херцеговачки устанак и за

[1] Ту су срећу доживјели послије пошљеднога рата с Турском: 1876, 1877 и 1878 год. Тада су: Скадарска крајина, Бар и Оцин припали Црној гори.

дуго сјајан успјех на крвавијем бојиштима по Херцеговини, а нешто најпослије учестана насиља Арбанаса, силно покрену Србе у тој покрајини да не стоје скрштенијех руку, да прихвате за оружје. И тако се главари из Крњица и Сеоца: Коле Петров, Марко Новаков, Саво Бутуров, поп Митар, Мило Белов и Стеван Митров састану на одређеноме мјесту у мјесецу јулу 1861 године, и углаве: *или да се ослободе од Турака; или сви листом да изгину.* Отален договорно пошљу своје повјереннике на Цетиње, да моле кнеза Николу и великога војводу Мирка за помоћ.

То је, наравно, годило младом и одушевљеном кнезу и јуначком војводи Мирку; али тада још нијесу находили, да је вријеме да се уплету у рат с Турском, који је за тијем постао неизбјежан. Свјетовали су их: да не рате с Турцима, јер су нејаки према сили, која ће на њих ударити, кад се одметну и јавно устану на оружје. Упућивали су их у Скадар да се туже везиру на зулуме, обећавајући им, да ће их тамо црногорски заступник у свему потпомагати. —

Изасланицима то није било по вољи. Они су остали при својој молби. Најпослије им буд

обећано, да ће им чељад у крајној потреби бити примљена у Црну гору. То их задовољи; јер су знали: кад им старо и нејако буде заклоњено онамо, гдје не ће скапати од глади, и кад остану с пушком у руци, вични оружју и завичају, а жудни боја, да ће много лакше издржати борбу.

Вративши се изасланици с Цетиња у Крњице, обзнане главарима кнежеву милост и одлуку. Обрадовани тијем, сложно устану на оружје. То веома узнемири скадарскога везира, јер је устанак у Херцеговини пламтио; крв се лила; и није се још знало, шта ће из свега тога изаћи; те с почетка није слао војску да умири Крњичане и Сеочане. Очекивао је заповијест за то из Цариграда, па да их затре.

То су устаници знали, па су били на опрезу, уздајући се у Бога, своје јунаштво и помоћ од Црне горе. И заиста се нијесу преварили. Црмничани, који су им најближи сусједи, били су вазда с Крњичанима и Сеочанима, као једна кућа, и међусобно се у свакој невољи помагали; па и тада, знајући да та два српска села покрај свега јунаштва и прегнућа не ће моћи одољети турској навали: договоре се, и пошљу на Цетиње најразборитијега капе-

тана, попа Илију Пламенца (доцније: војво
и сенатор, а сада војни министар), да у и
свијех Црмничана замоли кнеза Николу да
допусти да својој браћи Србима у Скадарск
крајини, ако им буде до невоље, прискоче
помоћ.

Кнез им послије краткога размишљања,
пусти; али, да не иду јавно са застава пре
границе у Турску. Та је обазривост за с
доба била потребна, тијем прије, што су у П
риграду једнако оптуживали Црну гору: ка
она потстиче устанак преко своје границе
Турској, и како Херцеговци слушају запо
јести с Цетиња.

Крњичани и Сеочани добро наоружани,
беру и поставе у својим четама заповједни
као што су у Црној гори. За капетана
ставе у Крњицама: Колу Петрова; а у С
цима: Мила Белова; тако и ниже чино
перјанике, стотинаре, заставнике и десетаре.
капе пришију црногорске војничке биљеге
чиновима. То је био први корак к сједиње
с Црном гором. То се у Скадру брзо чуло
знало; па, наравно, и у Цариграду. Ипак н
одмах послана војска на устанике.

По повратку Пламенчеву с Цетиња главари се црмнички окупе на Виру, да се договоре за помоћ Крњичанима и Сеочанима. На тај збор дођу и два главара из Ријечке нахије: поп Јоко Кусовац и поп Ђоко Пејовић. Ту углаве: да не чекају, док Турци ударе на устанике, него неколике чете црмничке и ријечке с устаницима да ударе први дан Божићњега поста (15 новембра 1861 год.) на доње и горње Муриће (турска села са 70 кућа). —

Распоред је за то био овај: поп Саво Вујовић са 100 Дупиљана и 100 Брчелана [1] од југозападне, а Кусовац и Пејовић са 500 Ријечана од сјевероисточне стране једанак да ударе на доње Муриће; поп Илија Пламенац са 200 Подгорана, Сотонићана и Бољевићана да ударе на горње Муриће испод Румије планине, на које је одавно био киван, што су му

[1] Командант све црмничке војске Машо Ђуровић био је тада с једнијем одредом састављенијем из свијех црмничких капетанија у Пиви у Херцеговини, да помогне Херцеговцима против Омер-паше и Дервиш-паше. Било је тада у Пиви из све Црне горе до 4000 Црногораца под заповијешћу војводе Крца Ј. Петровића и војводе Ива Р. Радоњића. О томе ћу писати на другом мјесту.

некад посјекли једнога Пламенца; поп Мил
Војводић са 500 Црмничана своје капетаниј
да заузме Бијелу скалу и чува заплеће црм
ничкој војсци од Турака из барске околин
који ће похитати, кад чују бој, у помоћ Му
рићанима; други капетани с војском својих ка
петанија: Маркиша Станковић, Томо М. Ђо
новић, Раде Поповић и сердар Бутор Укма
новић да остану у резерви за потпору.

По што се тако разреде: поп Илија Пла
менац први удари са својом четом 15 новем
бра у саму зору на горње Муриће. Мурићан
су се надали томе колачу од онога дана ка
су се одметнули Крњичани и Сеочани; те
затворе у своје камене куле, на којима су бил
пушкарице, и из њих се јуначки бранили. По
Илија заповједи сјекирашима, којих је имао
својој чети, да јурише и врата на кулама обиј
Сјекираши одмах изврше ту заповјест. Друг
опет донесу сламе, утуре је кроз врата у кул
и запале их, позивајући Турке на предај
Турци су се очајнички бранили. По што ват
захвати куле, Турци заиштy вјеру од Пламенц
за своје жене, дјецу и старце, који су такођ
били затворени у кулама. Пламенац им д
вјеру, и чељад турска навале излазити

кула[1]. Мушкарци који су за пушку, нијесу шћели ни на вјеру да се предаду. Из кула које, нијесу биле јаке, те је ватра лакше у њих пробијала, искакали су Мурићани с оружјем у руци да се бију, док не погину. Пламенчева чета запали Муриће, али неке куле, гдје је највише било Турака, нијесу могли без топова узети, а њих нијесу имали. Тако ту падне 20 Турака на мртво; а рањених колико је било и колико их је изгорјело, не зна се. Од Пламенчеве чете пало је 5 на мртво и 6 рањенијех. С турским је робљем поступано врло човјечно,

Пламенац одреди 40 Црмничана да мртваце, рањенике и плијен однесу из Мурића у Црмницу. —

Тек, што је то испраћено, а Турци из оближнијех села прикупљени, рупе и ударе на чету Пламенчеву. Пламенац је помишљао и на ту евентуалност, па је био на опрезу дочекаши их пушчаном живом ватром, одмах их сузбије. Покрај свега тога Пламенац је био у прпи,

---

[1] У једној је од тијех кула изгорјела једна сувише фанатична Туркиња с јединцем сином. Кад јој је сусјетка викнула: „излази с нама, не гори!“ одговорила је: „турска ми вјера не допушта да се ђаурима предам.“

находећи се међу турским и латинским селима. Да је напустио позиције и обрнуо натраг, јурнули би и Латини с Турцима на Црмничане, иначе су били неутрални, чекајући да виде која ће страна надјачати, па чија буде долија, ономе да се придруже,

Тако су исто и у херцеговачким устанцима Срби римокатоличке вјере поступали. — Турци су им били несносни; али нијеси жељели ни да Срби источне православне вјере у њој завладају. Најрадије су обраћали своје погледе на сусједну римокатоличку државу. С временом ће се и то промјенити и у смислу националном на горље окренути.

На поклич да су Црмничани ударили на горње и доње Муриће, Турци из барске околине потрче им у помоћ. Капетан Мило са 500 Црмничана на Бијелој скали јуначки их сузбије. То спасе Пламенчеву чету, иначе не би ни пиличник утекао, да каже како је било.

Црмнички одред у доњијем Мурићима срећа изда, јер му није стигла на вријеме помоћ из Ријечке нахије; а вођ тога одреда, поп Саво ту погине. Прва турска пушка, која је у томе боју пукла, њега погоди. Бој се ипак с огорчењем продужио. Ну, 200 војника нијесу могли

освојити доње Муриће, које су бранили и турски топови с једног ратног брода с језера. Црмничка мала резерва, којој се придружи сердар Кусовац са 40 Љуботињана, потрчи к својима у помоћ у доње Муриће, али је већ било доцкан; те се устави у Крњицама. Једна чета Ораовчана упути се к доњим Мурићима; како је чета била мала, Латини из Шестана ударе на њу и сузбију је. Погинувши ту 8 Ораовчана, чета се врати у Крњице. Црмнички одред на доњим Мурићима не добивши потпору, најпослије отступи од Мурића с губитком својега вође и још 10 другова, повуче се у Крњице.

Сви главари озлојеђени на доње Шестане[1], што су преко вјере, коју су раније Црмничанима дали, ударили на Ораовчане и посјекли их 8; одлуче: да с удвојеном снагом ударе најприје на Шестане и освете погинуле Ораовчане; потом — на Муриће. Међу тијем стигне им писмо с Цетиња од кнеза Николе, карајући их што су отишли преко границе и уда-

[1] Шестани су доњи између Крњица и Мурића доњијех. У њима су становници римокатоличке вјере. Црмничани су раније с њима ухватили вјеру по онамошњем обичају, да једни у друге не дирају. Ну, Шестани су прекршили вјеру! —

рили на турска села, заповједи им, да се одмах врате натраг.

Војска се, наравно, врати. А поп Илија Пламенац, поп Ђоко Кусовац и поп Ђоко Пејовић остану у горњијем Сеоцима на самој црногорској граници, да пазе, ако би турска војска дошла у Крњице, да одмах даду абер у Црмницу за помоћ. Ту су мирно остали до 25 јануара 1862 год. Турци дотле нијесу ништа предузимали. А 25 јануара Махмуд бег Бушатлија са 3000 Арбанаса навезе се под Скадром и искрца у Подврат у крњичкој луци, улогоривши се на обали између луке и Крњица. Други одред Арбанаса̂ пође сухијем путем од Скадра кроз крајину и заузме: Шестане, Вучедабиће, Драчевицу и друга омања села до горњијех Мурића.

Командант црмничке војске Машо, који се бјеше вратио из Пиве, на поруку Пламенчеву окупи све Црмничане и 27 јануара заузме Крњице. Турци нијесу кретали из логора. За 15 дана ни једна непријатељска страна није ништа отпочињала. Најпослије вођи црногорске војске одлуче, да они први задјену бој. Одреде: 200 гардиста да ноћу заузму Водослуд (брежуљак на обали језера спроћу турскога логора). Турска

стража то опази, и брже јави у логор. На тај глас турска војска крене и удари на гарду. Командант црмнички Машо и кепетани: Мило Радов и Томо Мићов с једнијем дијелом војске и са Сеочанима ударе на Турке у Вучедабићима; поп Илија Пламенац, поп Мило Војводић, Маркиша Станковић и сердар Бутор с другим дијелом војске и с Крњичанима похитају у помоћ гарди, коју Турци бијаху опколили. Тако се жесток бој развије, који је трајао 6 часова; држећи се упорно обје војске, док најпослије војничка срећа окрену на црногорску страну; потиснувши турску војску с бојишта, тјерали ју је до самога логора и обале, где је заштити топовска ватра с турска два ратна пароброда.

Томе је боју погинуло 50 Турака и Мехмед бег Бушатлија, главу му отсијече Саво Перазић; рањенијех је било преко 300. Црмничана је погинуло 10 и ранило их се 25; међу којима је био рањен у обје руке: сердар Шкрњо Грујичин Кусовац.

Послије тога боја опет су обје војске црмничка и турска мирно стајале на својим позицијама. За тијем трећи дан стигне заповијест од кнеза с Цетиња попу Илији Пламенцу да с крњичким и сеочким главарима дође на

Цетиње јер је Турска енергично протествовал
против кнежева мијешања и преласка црногорск
војске преко границе у Турску.

Црногорска војска с командантом Машом
и другим вођима остане на позицијама; а Пл
менац с главарима устаничким отиде на Цетињ
Кнез их̃лијепо прими и опет посавјетуј
ушљед протеста из Цариграда, да пошљу сво
повјеренике к везиру у Скадар да се измир

Главари устанички добро знајући какви
Арбанаси, нијесу се могли на то склонити. Кн
опет са своје стране да би избјегао рат с Ту
ском, заповједи Пламенцу да врати сву војск
у Црну гору. Пламенац је молио кнеза да т
не чини, доказујући, да ће турска војска одма
по одласку црногорске заузети Крњице и С
оце; опљачкати их и запалити. Ну, кнез о
тане при својој одлуци. Војска се црногорск
врати натраг. Крњичани и Сеочани оставш
сами у очајничком стању, зарекну се, да ћ
сви радије изгинути него се предати Турцима
Турци не вјерујући, да се црногорска војск
сва, заиста, вратила к својим кућама, бојећ
се да то не буде каква намама, нијсу ни п
њеном одласку нападали устанике.

Тако је трајало до 4-га марта 1862 год. Крњичани су, наравно, имали својих пријатеља у унутрашњости Арбаније; дознавши од њих, како се хитно скупљају нове чете арбанашке, и како ће тијех дана Турци с удвојеном снагом ударити на њих, и све, што нађу, предати сабљи и ватри. А не ће, како говоре, ни црногорску границу штедјети.

Два устаничка главара: Стево Митров Лекић и поп Митар Дабановић похитају у Бољевиће у Црмницу к Пламенцима: Илији и Туру, те им јаве за тај нови покрет турски и намјере арбанашке. Оба Пламенца узму то живо к срцу, пошљу о том извјештај кнезу на Цетиње, замоливши га на ново, да допусти Црмничанима, да својој браћи устаницима притекну у помоћ, кад удари на њих турска војска. А то је уједно чување црногорске границе и пограничнијех села.

На Цетињу су се тијех дана ствари промијениле у корист устаника. Одлучено је: да се исподруке потпомажу сви устаници око Црне горе. Велики војвода Мирко узме све жице покрета и устанка у своје руке. Тако Црмничанима буде допуштено да прискоче у помоћ Крњичанима и Сеочанима.

Међу тијем су се арбанашка племена: Хоти и Кастрати окупили и дошли са својим по… главаром Асаном Хотом под Скадар. Отале… се навезу 7-га марта, и прије зоре стигну н… паробродима у Крњичку луку, те се искрцај… на Подврат. Асан Хот с 300 пробраније… Арбанаса уђе у доње Крњице и издајом Мар…ковића заузме њихове куле! Тада се Доњо…крњичани повуку у горње Крњице под застав… капетана Коле Петрова. Један јак одред Ар…банаса под вођством Мурта Скадранина, буљук…баше крајинскога, удари на горње Крњице… те их издајом попа Јова и куће Јововић… заузму! —

Кола Петров, Марко Новаков и Саво Бу…туров с једном ваљаном четом затворе се у нај…тврђу кулу у горњијем Крњицама, и из ње… осцу на Турке пушчану ватру. Погранични… црмничке страже, чувши прасак пушака, брже… јаве Пламенцу у Бољевиће, који без оклије…вања поведе своју капетанију ка Крњицама, и… заузме позиције између горњијех и доњијех Кр…њица, пресјекавши тијем комуникацију турске… војске у томе правцу. Ту се у каменим шан…чевима утврди. Турци опазе да није још при…спјела сва војска из Црмничке нахије, ударе

на Пламенца. Његова се је капетанија јуначки борила. Турци најпослије јурише на шанчеве тако, да је један дио Пламенчеве војске каменицама тукао Арбанасе испред шанца. Пламенцу је помогло то, што га турска војска није могла с леђа напасти. Међу тијем стигне му потпора из Сотонића. Тада Пламенац заповједи јуриш. Арнаути обрну плећа, и почну дивљачки бјежати. Пламенац их је са својом храбром четом и потпором из Сотонића тјерао све док нијесу убјегли у доње Крњице и затворили се у куле. У томе погону Пламенчева војска заузме Синановића кулу; посијече 40 Арбанаса, и задобије доста њихова оружја. Од Пламенчеве војске погине их 6, и рани их се 15.

Ето, то је прва несрећа, која је снашла Арбанасе и њихова вођа Асана Хота у Крњицама.

Сјутри дан по том боју стигне на позиције код Крњица: сердар Туро Пламенац сенатор и с њим команданат све црмничке војске Машо Ђуровић с 800 Црмничана, као ватре живе. Саставши се с попом Илијом Пламенцем и разабравши од њега за јучерашњи бој и успјех, сви му једногласно захвале и војсци похвалу изрекну, Разгледавши позиције и до-

знавши, колико је турске војске и куда је раз
мјештена, одлуче: да сјутра дан поп Илија
с њим капетани: Мило Војводић и Мило Ву
јовић с 500 војника ударе на Арбанасе
Драчевици (1 час даљине од Крњица), и тије
изненаде главну арбанашку војску у доњије
Крњицама. Та јуначка чета удари на Драче
вицу; изагна Арнауте из ње, посијеку их 8
отму један барјак, и Драчевицу запале. О
Црмничана погине: 1 и рани их се 5.

Ова задрага, заиста, изненади и уплаш
Арбанасе. Они, који бијаху у селу Вучерак
побјегну натраг на пароброде и друге сво
лађе на језеру, мислећи да су Црногорци з
палили цијелу Крајину[1].

Сердар Туро и командант Машо заузму
војском Вучераке, нагнавши Асана Хота
Арбанасе, који су с њим остали, да се затвор
у 10 кула; те нити је ко могао к њима ући
нити од њих изаћи. И Мурта су у горњије
Крњиницама нагнали да се затвори у кул

Све су те куле зидане каменом и кречо

[1] Бјежећи Арбанаси на пароброде: јурне једна Ср
киња из Вучедабића с ножем у руци, те једном
Арбанасу једнијем ударом отсијече главу.

и тврде тако, да им се без топа не може ништа учинити.

Сердар Туро пошаље тачан извјештај о свему кнезу на Цетиње, затражив потпору, јер, по што су нагнали Арбанасе да се затворе у куле, могло се, као поуздано, очекивати, да ће доћи нова турска војска од Скадра, да избави Асана Хота и његове Арбанасе из затвора, и да ће ту око тога бити велики окршај.

На Цетињу су то добро схватили, као и пошљедице од побједе једне или друге војске за даљи развитак операција; кнез Никола заповједи, да главари Ријечке нахије одмах поведу војску у Крњице.

У четвртак 8 марта стигну у горње Крњице: сердар цеклињски Саво Јовићевић, Станко Голубов капетан љуботињски, и капетани: добрски и грађански с војском Ријечке нахије. Ту на вијећу с црмничким главарима распореде, гдје ће која капетанија да заузме позиције. Тако главари с војском Ријечке нахије заузму повијарац од Синановића кула изнад горњијех Крњица до брда Голика; а главари и војска Црмничке нахије заузму позиције од луке и језера до Синановића куле; поп Илија Пламенац са својом капетанијом у луци управо

до језера; до њега капетан Мило Вујовић; до овога капетан Мило Војводић; до њега сердар Бутор; до овога капетан Маркиша Станковић; до њега капетан Томо Ђоновић; до овога два стотинаша од кнежеве гарде; поп Саво Пламенац и поп Мато Пурлија с 200 гардиста управо до Синановића куле и војске Ријечке нахије. Али ни Турци нијесу стајали скрштенијех руку. Два турска пароброда довезу нову војску из Скадра, и искрцају је на Подврат; а друга турска војска дошавши сухијем од Скадра, заузме Шестане.

У четвртак у вече 8 марта стигну у горње Крњице два сердара: поп Јоко Кусовац и Ђуко Средановић [1] с два топа, послани с Цетиња да руше куле, у којима су Арбанаси затворени. Сјутри дан 9 марта сердар Ђуко обиљежив тачку с које ће тући кулу, у којој је буљукбаша Мурто био затворен, и отпочне бој. Арбанаси су одговарали пуцњем из пушака кроз пушкарице из кула. Таки пуцањ трајао је до сјутра дан у вече. Међу тијем кнез Никола

[1] Ово је онај сердар Ђуко Средановић, који је био уз владику Петра II у Неапуљу, о којем лијепо прича наш омиљени пјесник Љуб. Ненадвић у својим записима из Италије.

постави за главнога команданта све војске у Крњицама: војводу Петра Филипова Вујовића из Љуботиња; пославши с Цетиња њега и војводу Ива Ракова Радоњића, који приспију у Крњице 10-га марта у суботу у вече. Ту се договоре с главарима и вођима војске особито са сердаром Туром и попом Илијом Пламенцем, који их тачно упознаду с позицијама своје и непријатељске војске. Нови командант потпуно одобри распоред црмничке и ријечке војске. Сјутри дан у недјељу 11 марта спуште се у доње Крњице, и на приједлог попа Илије повуку један топ да га намјесте на Петрову понту више луке, како ће отален бранити да турски пароброди не уђу у луку, иначе поп Илија са својом капетанијом не би могао никако остати на заузетој позицији. Вујовић и Радоњић зажеле, да опале неколика метка на кулу, у којој је био затворен Асан Хот, прије него буде одвучен на Петрову понту. Поп Илија их је одвраћао од тога, јер још није била сва црногорска војска заузела одређене јој позиције; па би, раазумије се само по себи, одмах турски пароброди с војском ушли у луку прије него би стигао топ на одређену тачку, и то би могло пореметити цио распоред и нехотично

олакшати непријатељу успјех. Вујовић и Радоњић остану при своме — и топ јекну. На први топовски метак турска војска крене у бој, и пароброди уплове без отпора у луку. Догоди се дакле све оно, што је Пламенац предсказао. Црногорска војска, како сва не бијаше још заузела одређене позиције, узбахну се. Али присебни вођи одрже војску у реду, и хитно заузму своје позиције.

Та војничка несмотреност, или правије рећи: игра двојице команданата, могла је стати црногорску војску много штете и крви.

Турска војска са својих позиција отпочне бој, загонећи се да ослободи затворене Арбанасе у кулама. Турске редовне и нередовне војске, што на лађама, што на копну било је око 6000. Нередовну војску (Арбанасе) предводио је (по што је погинуо Махмуд бег Бушатлија) хоџа Алаут Скадранин. Црногорске је војске с устаницима заједно било 4000. Бој је почет на свијема позицијама. Обје су се војске огорчено и ватрено бориле. Пушке су непрестано праштале; турски топови с паробродова и два црногорска непрестано су пуцали. Густ дим притискао бојиште. Мртви и рањени падали су на обје стране. Кнежева гарда опкољена,

Арнаути су јуришавали да је униште. Гарда их је снажно одбијала, док јој у добри час прискочи у помоћ косовски јунак, капетан Станко Голубов с Љуботињанима, те јој олакша положај одбивши арбанашки јуриш, гдје допаде рана, од којих ни преболио није! — У исти мах сердар Ђуко Средановић с два топа одагна Арбанасе с Петрове понте и из луке — турске пароброде и друге лађе.

Тада је био згодан тренутак за јуриш.

Главни командант црногорске војске заповједи, да вођи с војском јурише на турске позиције. Тек што вођи викнуше: *„Ко је Црногорац! Ко је јунак! јуриш за крст часни, образ и поштење војничко!"* —: сва црногорска војска једанак јурне на турске шанчеве. Арнаути се упорно брањаху све док црногорски јунаци не прихватише рукама за шанчеве; тада обрнуше плећа, и побјегоше из шанчева. Турска редовна војска, стојећи по зади, покуша да обустави Арнауте, али не успје.

Ма каква војска кад нагне бјежати, није ни разумно ни корисно обустављати је у тијем тренуцима, јер је у тај мах неспособна за отпор, и може листом изгинути, или бити заробљена. По мојем мишљењу и крвавом ис-

куству, кад, која војска почне из боја бјежа
треба јој с почетка оставити на вољу, па
за тијем на згодну мјесту обуставити и у
за бој довести. Премда је така прилика уд
за побједиоца да престрављену непријатељ
војску тјера и сатире колико више може

Црногорска храбра војска тај дан од
сјајну побједу. У томе је боју погинуло 4
Турака и хоџа Алаут, чију је главу осје
капетан Мило Вујовић; рањенијех је било пр
600. Црногорци заплијене: 5 турских заст
и много оружја. Од црногорске војске поги
60; међу којима два капетана: Мило В
вић и Томо М. Ђоновић; рањенијех је б
90. Од Љуботињана (само су они од во
Ријечке нахије били у боју) погинуло је:
и ранило их се 25; међу којима и хра
капетан Станко Голубов, брат од тетке ве
кога војводе Мирка, који је од тијех р
послије краткога времена умрьо на Цетињу.
Крњичана и Сеочана пало је мртвијех и
њенијех 30.

Асан Хот и Арнаути, што су били зат
рени у кулама у доњијем Крњицама, видје
да је њихова војска, што је била дошла,
их избави из затвора, разбијена; а оно,

је живо остало, повукло се ћа ка Скадру; знали су, да им за дуго не ће доћи друга нова помоћ, немајући куд ни камо: довикну из кула у понедјељак из јутра 12 марта два Пламенца: сердара Тура, попа Илију и главнога заповједника војске, војводу Петра Ф. Вујовића; те им се па вјеру преда: 600 Арнаута с погодбом: да Асану, Хоту и Мурту с још 10 главара арбанашких не узму оружје до Цетиња.

То им се одобри. Други сви с тужнијем срцем предаду своје оружје.

Тек, што су се Арнаути предали, стиже у Крњице: војвода Петар С. Вукотић с капетанима и војском Катунске и Љешанске нахије. Ну, тада већ та војска није била од потребе.

Заробљенике пошљу на Вир. За тијем црногорски главари одлуче на вијећу, да с једнијем јаким одредом војске ударе на Шестане, да освете Ораовчане, и да сву Крајину запале. У уторак 13 марта ударе на Шестане; оплијачкају их и запале; а становницима опросте живот. У сриједу 14 марта у часу, кад бијаху спремни, да ударе на турска села, стиже им заповијест од кнеза с Цетиња да даље не иду, него да заробљенике доведу на Цетиње. Тако се одмах из Шестана врате, и упуте 15

марта на Цетиње са 600 заробљенијех Арбанаса. На Цетињу их дочекају свечано с топовима и звонима. Кнез Никола с великим војводом Мирком и другим доглавницима стајао је на Ћипуру спроћу дворца; прошавши испред њега заробљеници, топло похвали црногорско јунаштво и срдачно захвали вођима за сјајну побједу; а писац овијех редака изговори на томе мјесту пригодну бесједу.

За тијем је до неколико дана Црна гора јавно ушла у рат против Турске. Војвода чевски Петар С. Вукотић буде наименован за команданта оне црногорске војске, која је одређена да се бо̂ри с турском војском од херцеговачке стране. И тако на крају марта отиде у Дугу између Никшића и Гацка да спријечи улазак турске војске у Никшиће, којом је командовао Дервиш паша. А писац овијех редака, као командант херцеговачких устаника одређен је, да буде с војводом Петром, и да му у свему помаже. Велики војвода Мирко, као главни заповједник све црногорске војске, мало доцније поведе главну војску у Бјелопавлиће против турске војске од арбанашке стране, којом је командовао Абди паша мушир, а над свом турском војском око Црне горе био је

главни заповједник сердар-екрем Омер паша. Војвода васојевићски Миљан Вуковић одређен је с Васојевићима да на Лиму сузбија турску војску. —

Већ су у априлу 1862 год. на све три поменуте стране пламтиле пушке између црногорске и турске војске. Тај је рат био дуг, жесток и крвав. Прекинут је на крају августа исте године. О њему ћу писати на другом мјесту.

Заробљени Арнаути у Крњицама остану на Цетињу до мјесеца маја; а тада их премјесте на Црнојевића ријеку. С њима је човјечно поступано. Давата им је добра храна. Преко дан су извођени из затвора на сунце и чист ваздух. На свршетку рата, који није испао срећно ни по устанике ни по Црну гору, заробљеници су, по уговору између кнеза Николе и Омер-паше, пуштени на слободу.

Омер паша срдит на Асана Хота што се је предао Црногорцима, пошаље га у Цариград, гдје и умре. Крњичани и Сеочани у Скадарској крајини и устаници у Херцеговини опет послије дуге борбе, проливене крви, погорјелијех села и кућа остану под турском окрутном владавином! —

„Српскодалмат. магазин за 1868 год.“

IV

ПОКРШТЕЊЕ ПОТУРИЦА У ВАСОЈЕВИЋИМА ОД 1825—1857 ГОД.

Не ће бити без интереса, да се остави записано за потоња времена, како су се потурице у Васојевићима добровољно вратиле у хришћанску вјеру својих предака од 1825 до 1857 године. Али, како је до сада мало писамо у нашој књижевности о Васојевићима, о томе српском јуначком племену, мислим, да не ће бити сувишно, да напријед читаоце с њима упознам. —

*
* *

Васојевићи се пружају од Братоножића и Куча до Бихорске нахије. Дуги су од најгорњега села: Ножице до најдоњега — Љешнице: 16 часова; широки од Горњијех села до Шекулара: 8 часова. Граниче од западне стра-

не: Братоножићима и Кучима; од јужне: А
банијом; од сјеверне: Колашином; од исто
не: Руговом.

Док је било српске државе, Васојевићи
припадали Рашкој. За вријеме турске влад
вине потпадали су: некад под пећски, а нек
под скадарски пашалук. Сада су под Црн
гором с изузетком неколика села око Лима.

Васојевиће дијели Ком на горње и доњ
Доњи се Васојевићи зову још и нахијом. Кро
њих тече Лим, извирући из Плавскога језер
а у њ и у Тару утјечу многе васојевићске р
чице и потоци. У доњијем Васојевићима им
лијепих и роднијех равница, и сјенокоса.
њима је и знаменити српски манастир: Ђурђе
ступови, које је саградио један од Немањи
браће. Ту су близу и Берани, гдје наста
турска управна и војничка погранична влас
Близу су манастира и развалине старога град
Будимља, гдје је св. Сава српски установи
епископију с катедром у манастиру.

Најприје су само горњи Васојевићи пр
пали к Црној гори 1858-9 године послиј
славне црногорске побједе над турском војско
на Граховцу. А доњи — послије рата 1876-
године. —

У Васојевићима има око 1800 кућа с 10000 становника. Васојевићи су овијани Срби источне православне вјере. Говоре јужнијем дијалектом с акцентом метохијским постојано на другом слогу. Обичаји су им исти као у Херцеговаца и Црногораца. Одрасни су, крупни, коштуњави, здрави и јуначни. За све што је српско дали би и душу. Њима је мила Србија једнако, као и Црна гора. Они су управо, као и сјеверно-источни Херцеговци, спона између Црне горе и Србије.

*
* *

О имену Васојевића приповиједа се ово:

„Послије пропасти српске државе, доселе се у Црну гору три брата: Оздро, Васо и Хото. Оздро се настани на Чеву у Катунској нахији, од којега су садашњи Озринићи, међу којима је и врсна породица Вукотићи, од којих је садашња црногорска кнегиња Милена, кћер чувенога војводе Петра С. Вукотића. Васо отиде под Ком и настани се у селу: Ножици. Од њега се намноже и прозову Васојевићи. Хото отиде у Зету и настани се између Подгорице и Хумскога језера (блата). Од њега су

садашњи Хоти. Доцније се једни потурче, а други полатине; а једни и други поарбанасе[1].

Ова се племена и сада међу собом своjакају. Карактеристично је, да Васини потомци зову старосједиоце „Србљацима“ (?). —

* * *

Васојевићи су се често одметали од Турака. С тога је и турска војска често дизана на њих. Они су јој се у вијек јуначки одупирали. Па, кад би их турска војска надбила, млађи би се разбјегли по горама, а старији би пристајали да по нешто дају Турцима, као знак покорности. —

Народне пјесме и васојевићско предање сачували су о томе спомен.

Тако је трајало све до кнеза црногорскога Данила I, који је свраћао најживљу пажњу на Васојевиће, као и на Херцеговину. Премда су и његови претходници: Петар I и Петар II свраћали своју пажњу и на њих и на погранична херцеговачка племена; али им није

---

[1] По једној другој версији био је још и четврти брат: Красто, од којега су садашњи Крастенићи јако поарбанашено српско племе на десној страни Лима, који се, заиста, своjакају с Васојевићима.

пошло за руком оно, што је кнезу Данилу. Он позове васојевићске главаре на Цетиње у почетук 1852 годнне, па нм да упуство, како ће удешавати своје држање према Турској, обећавши им своју заштиту и помоћ у борби за ослобођење и с Црном гором сједињење.

Кнежеву је пажњу тада највећма привлачио на се млади, угледни и отресни Миљан Вуковић. Кнез се Данило по српском обичају с њим побратими, поставивши га војводом над Васојевићима, заповједи им, да га у свему слушају.

Кнез Данило узевши Васојевиће у своју заштиту, пошаље им те исте 1852 године својега рођака, војводу Крца Петровића, да с војводом Миљаном уведе у Васојевиће црногорски војнички ред и дисциплину, и да им помаже у бојевима против Турака. Бојева је мањијех бивало често с Арбанасима и Колашинцима.

Војвода Миљан заслужио је ту владалачку пажњу кнеза Данила: својим патриотисмом, чврстијем карактером, искреношћу и јуначком борбом за ослобођење и сједињење Васејевића с Црном гором.

Послије трагичне смрти кнеза Данила, обасипао је војводу Миљана својом владалачком

пажњом и млади кнез Никола I исто онако, као и стриц му Данило.

Војвода је Миљан био разборит и правичан старјешина; неустрашан јунак, и свагда срећан у бојевима. Осим мањих бојева, он се је с Васојевићима борио 1862 год. противу много веће турске војске у доњијем Васојевићима, којом је командовао Селим паша, који је ту и погинуо. Исто тако у рату 1876 до 1878 год. чувао је Васојевиће, и под његовом је командом васојевићска војска разбила Мехмед-Али-пашину војску у Морачи 1877 године, који се је морао с великим губицима вратити у Колашин.

Војвода Миљан дочекавши да види Васојевиће ослобођене, мирно затвори очи и умре 1886 године у наручју својега вриједнога сина Гавра, садањега црногорског министра инострание послова, оставивши након себе најљепши спомен у Васојевићима и Црној гори.

*
* *

Ну, да се вратимо к васојевићским потурицама.

Године 1710 остане удовицом нека Стоја с три нејака синчића у селу Дули-пољу. Била

је врло убога. Морала је просити од куће до куће да би отхранила своју сиротну дјецу. Просећи свраћала је и пред потуричке куће, којих је било у Васојевићима. Потурице знајући да су та сиротна дјеца од јуначке породице, настану живо око удовице, да се са синовима потурчи, обећавајући јој дати: кућу, земље и све што јој је потребно за живот.

Стоја сиротна и убога полакомивши се на турско обећање, потурчи се са своја три синчића! — Надјену јој име: Фата. По томе се имену њезини синови прозову Фатићи. Од њих се намножи за 150 година велика потуричка породица. И они су, као и други, памтили да су им преци били хришћани. Ну, једнога дана зачне се мисао у глави Зула Фатића, да се покрсти и врати у прадједовску вјеру. Што намисли, то и учини. Он се заиста покрсти 1825 године. На крштењу му надјену име: Петар. То узбуни потурице васојевићске скочивши с пријетњама на Петра да ће га убити, ако се не одрече „ђаурске“ вјере! — Он се није плашио њиховијех пријетња, јер је знао, кад би га убили, да би га, по племенском обичају, осветили Фатићи, и ако се је покрстио.

У Васојевићима су потурице, као и по дру-

гим српским областима, добро памтиле и отац сину причао, од које су српске хришћанске породице, па, кад би се закрвиле једне с другима, трчале су у помоћ свака својој без разлике вјере.

Тако је бивало и у Црној гори, док је потурица у њој било. А у мирно су се доба крвнички гледали.

У Васојевићима је бивало и таких примјера: да су два брата или братучеда, један мухамеданске, а други хришћанске вјере, заједно у једној кући живјели, молећи се Богу сваки по своме закону. — Један клања, други се крсти! — Отуда је и постала у нашем народу ова изрека: „отац клања, мати се крсти, а ја се каменим“! —

Нови хришћанин Петар, немогући сносити пријекоре од својих сродника, потурица, отиде од њих. Ходајући по српским селима, свуда су му врата била отворена. Поболивши се у томе времену, зажели, да се врати у своју потуричку кућу. Жена му и синови приме га у кућу без пријекора. Ту је дуго боловао. За вријеме његова боловања нудили су га синови и сусједне потурице, да се одрече „влашке“ вјере! — Али он није шћео то ни да чује.

Болујући, на један пут му се притаји живот тако, да је 20 часова био као мртав. Жена му и синови оплачу га, мислећи да је, заиста, умрьо. Приуготивши све за укоп, у онај час, кад га узму да га положе на носила, он прене и оживи. Сви се изненаде и препласте.

Петар их запита: за што су се ту скупили, и шта су хтјели. — Они му одговоре: како је био умрьо, како су се искупили да га однесу у гробље и укопају.

Петар: „шта рекосте? — умрьо! нијесам не; него су ми анђели однијели душу на небо, па сам видио рај и пакао; видио оно што вам никад не бих умио исказати. Само вам кажем то: на небу су хришћани у слави и радости. Ко жели да послије смрти буде у тој рајској слави, нека се покрсти. То сам видио и то вам кажем.“

Његова жена, синови и сви Фатићи заиста се покрсте, изузевши једнога једином старца Спаха. Он никако није се хтио покрсти.

Године 1857 покрсте се и све друге васојевићске потурице, којих је било до 500 душа.

Послије Петра Фатића има највећу заслугу за покрштење овијех пошљеднијех војвода Ми-

љан Вуковић. Он им је свијема, по њиховој жељи, био кум на крштењу.

Сада нема ни једне потуричке куће у Васојевићима.

Петар је послије те болести живио још 28 година. Он је ходио по селима и народу приповиједао, како му је душа била на небу, и шта је тамо видио. Народ се је скупљао око њега на гомиле, и са чуђењем и милином слушао његово причање. Он је до своје смрти живио, заиста, примјарно и побожно тако да га је свак поштовао.

Петар је доживио своју дубоку старост. Умрьо је 1853 године. Погребен је у селу Коњухама. Његово ће се име у Васојевићима дуго спомињати.

„Орлић за 1886 годину“ [1].

[1] Сада је овдје гдјешто скраћено и прерађено.

БОЖИЋ У ЦРНОЈ ГОРИ.

Српски народ уопће највеселије дочекује и прославља Божић. Нема благога дана, као Божића, ни славе и весеља, као божићње.

Како се слави Божић у Црној гори, старао сам се да то тачно запишем.

Ну, покрај најбоље воље и живе пажње, коју сам свраћао на божићну славу, ипак опис не ће бити потпун; јер има много разлика у вршењу божићње славе не само по областима, него и по племенима и домовима. Готово свака српска породица има у томе нешто засебно и различно од друге.

Премда оно што је у божићњем обичају најглавније, једнако је свуда у српскоме народу, На пр.: бадњаци, њихно ложење, посипање житом, простирање сламе по кући, ки-

ћење зеленилом врата и бадњака, паљење воштаница, кађење тамјаном, печеница, полажење, мирбожање, пуцање из пушака; и т. д.

Али је вршење свега тога, као што рекох, различно. Тако су и гатања, чварања и сјакања различна по областима и домовима.

И говор је на бадњи дан, бадње вече и Божић нешто мало другчији од обичнога свакидашњега. Исто тако и поступање у кући. Некима се стварима промијени име; на пр: бадњаку — весељак; печеници — веселица итд. Кад се печеница пече, не говори се окрећи, него: весели и т. д. Јер би се у тој години овце и козе окретале око себе. Ожег се замијени дрвенијем ватраљом, чесница се мијеси и пече на Божић прије зоре и т. д.

Било би врло занимљиво, кад би се марљиво прикупиле све појединости и разлике обичаја о Божићу, свуда, гдје Срби живе; јер таких обичаја други Словени немају. Тада би смо имали потпуну цјелину тијех дивнијех обичаја, који би, јамачно, заинтересовали и инострани учени свијет. Јер је у њима највише сачувано прастаријех обичаја српскога народа, на које је хришћанска црква ударила свој пе-

чат; те су тако неки још из многобожачкога доба зачињени хришћанским значењем.

То је наравно, припомогло, да се српски народ чврсто срасте с хришћанском вјером и црквом.

* *
*

Бесмртни пјесник Његош дивно је споменуо божићњу славу у „Горском вијенцу.“

„Нема дана без очнога вида!
„Нити праве славе без Божића!
„Славио сам Божић у Витлејем —
„Славио га у Атонску гору —
„Славио га у свето Кијево —
„Ал’ је ова слава одвојила
„Са простотом и са веселошћу:
„Ватра плама боље него игда,
„Прострта је слама испред огња —
„Прекрштени на огњу бадњаци —
„Пушке пучу; врте се пецива:
„Гусле гуде, а кола пјевају;
„С унучађу ђедови играју;
„По три паса[1] врте се у коло;
„Све би река’ једногодишњици! —

[1] „Пâс“ је у Црној гори оно што је у Херцеговини кољено, нараштај.

„Све радошћу дивном наравњено,
„А што ми се највише допада,
„Што свачему треба наздравити! —“

У овијем је стиховима насликана у кратко божићња слава живо и јасно тако, да је може лако појмити и онај, који никад није био о Божићу у Црној гори.

* * *

Бадњаци су у обреду божићње славе свуда у српском народу најглавнији.

У Црној се гори ложи један главни бадњак[1], а бадњачица се ложи уза њ и преко њега у накрст у неким кућама онолико, колико има у кући мушкараца; а у некима и више.

Бадњичице се сијеку и кући доносе на пет дана пред Божић. Тада се дјеца почну веселити и пјевати божићње пјесме, бројећи на прсте, колико је још дана до Божића. Бројање се почиње од малога прста, говорећи: *„овај да отпадне;“* тако се понавља до палца; на њему се устави, говорећи: *„овај да се изједе.“* —

[1] У требињском округу у Херцеговини ложе се три главна бадњака; у сриједи је највећи.

Главни се бадњак сијече на бадњи дан из јутра. Њега усијече и кући донесе домаћин.

Домаћин рано устане на бадњи дан; Богу се помоли, и на ште срца узме сјекиру, коју је раније наоштрио, и отиде у дубраву у забран, гдје је прије неколико дана забиљежио бадњак. Кад дође преда њ: капу скине, к истоку се окрене, прекрсти се и Богу помоли; по том сијече бадњак с једне стране до близу половине, говорећи:

„помози ми, Боже и Божићу!“

За тијем га сијече с друге стране спроћу прве, понављајући молитву. По што га засијече толико, да се може одломити с корјена, спусти сјекиру, па рукама упре у бадњак, и обори га на земљу. Тада се опет прекрсти и Богу помоли, гледајући, је ли се бадњак, како ваља, одломио.

Ту сада почиње гатање.

Ако се је бадњак лијепо одломио, т. ј., ако му је дно пупчасто без цјепотине: весео је; јер вјерује, да ће му нова година бити: родна, пуна и срећна. Напротив, ако се је одломио ружно, т. ј., ако му је дно улекнуто и зацијепљено: невесео је; вјерујући, да ће

му нова година бити: неродна, празна и несрећна.

Кад се тако догоди, сијече други бадњак, па и трећи, док се год не одломи, како ваља.

Носећи бадњак ка кући, окрене врх спријед, а дно озад. Исто га тако прислони уз кућу до кућевнијех врата [1], гдје стоји с бадњачицама заједно до у вече. По што га тако прислони, уђе у кућу. Домаћица га дочека код врата, држећи у једној руци пшенични колач, у другој чашу [2] вина. Домаћин јој назове: *„добро јутро!* и *честит ти бадњи дан!“* — Домаћица одговори: *„добра ти срећа! и с тобом заједно овај и сваки други!“* — Домаћин узме колач, и откине зубима с три стране по један залогај; то поједе и вино из чаше попије. —

* * *

На бадњи дан одраслија чељад не ручају, него заложе у пô дне мало суха хљеба. Васдан се приправља што је најбоље посно за бадње вече, а мрсно за Божић. Домаћин спрема

[1] У Херцеговини не би ни по што бадњаке тако окренули; него: дно спријед, а врх озад. Тако и прислоњени уз кућу стоје до у вече.

[2] Чашу у Црној горт називају „путијером.“

печеницу, а домаћица све друго. Вино се и и ракија набави раније. На Божић ваља да има свака кућа: печења, пшенична хљеба и вина. Убогим кућама дају имућне. Ко нема прасета, закоље јалову овцу или двисца за печеницу. Прасе за печеницу почне се жирити на три недјеље пред Божић. Кад је већ печеница ошурена и на ражањ натакнута, зове се: „божура." Маслинове и лаворикове гранчице набављају се пред Божић из приморја, те се на бадњи дан прије зоре заките сва кућевна и оборна врата, бадњаци, врти, њиве и печеница, кад буде готова; а на Божић чесница. Којима је далеко приморје, ти наберу бршљана; а има га свуда по Црној гори и Херцеговини, и њим тако ките. —

На бадњи дан, гдје се год двоје или више чељади из сусједства сусретну, при растанку рекне једно другоме: „остај с Богом!" — радујте се и веселите се!" —

На бадњи дан дјеца: играју, пјевају и једва чекају вече да се бадњаци уносе и ложе; јер је то за њих највеселије.

На бадњи дан чобани не мијешају своју стоку с другом сеоском, нити говоре међу собом.

На бадњи дан не носе за стоком обични прут, него онај, који се усијече у очи бадњега дана.

На бадње вече не дотјерују стоку рано ка кући, него у велики сумрак.

На бадње вече домаћин дочекује стоку на струзи. Најприје запали двије воштанице, па их прилијепи за два гребена, и тако метне један гребен с десне стране струге, а други с лијеве. Домаћин пригрнут бијељем стоји с десне стране, а чобанин с лијеве. Домаћин се моли Богу, а чобан бадњијем прутом броји стоку. Кад сва стока уђе у обор или тор, домаћин пружи чобану огњило. Чобан га стисне зубима, говорећи: *„колико ја наудио зубима овоме огњилу, толико злотвор нашој кући и курјак бравима."* — За тијем уђу у кућу. Домаћица пружи чобану пшенични колач и поснијех уштипака, да се поткријепи до вечере.

Сада се припрема за ложење бадњака: ватра се велика наложи; слама у врећи донесе; и жито у здјелици, на којој горе воштанице.

Дјеца, гдје их има, скачу од радости и весело грају.

Домаћин и сва чељад устану, запаливши двије воштанице с обје стране кућевнијех врата,

кад се бадњаци уносе, помоле се Богу, и домаћин с мушкарцима изиде пред кућу и с највећом побожношћу узме главни бадњак, а други мушкарци — бадњачице; уносећи их у кућу, домаћин напријед, а за њим други, редом како је који старији, називају: *„добро вече! честито ви бадње вече и сјутра Божић!“* —

Домаћица их дочекује с десне стране кућевнијех врата унутра, држећи у лијевој руци здјелицу жита; а десном узима из ње посипајући домаћина и бадњак, тако и друге мушкарце и бадњачице, одговара: *„добра ти срећа! и с тобом заједно и бадње вече и Божић и сваки благи дан!“* — Друга жена, која је у кући најстарија послије домаћице (ако је има) стоји с лијеве стране врата, и држи у рукама пшенични колач и на њему мајолику вина. По што домаћин наложи главни бадњак и бадњачице уза њ и преко њега прекрштене, засијече га на дну ножем, а жена му тада пружи колач и вино. Он откине зубима од колача један залогај; метне га на засјекотину; па узме чашу и залије га вином, наздрављајући му: *„здрав бадњаче, весељаче! ми теби хљеба и вина; а ти нама: здравља, мира, мушке дјеце, рода, плода и сваке добре среће!“* — Па

домаћин и сва чељад редом окусе вина из те чаше. За тијем домаћин и други одраснији мушкарци изиду пред кућу и испале неколике пушке[1]. А жене покупе столице по кући (троношци мањи и већи), па их оставе у један угао; а сламу из вреће проспу свуда по кући, а највише испред бадњака управо онако, како вели славни пјесник Његош:

„Прострта је слама испред огња,
„Прекрштени на огњу бадњаци."

По што је све тако посвршивано, домаћин и сва чељад сједну на сламу пред бадњацима, па се донесе лозоваче (комовица) и ораха. Ораси се обично дијеле дјеци. Ту се постави и вечера. И вечера се с прострте вреће, или покровца; јер се на бадње вече не сједи на столицама ни вечерава на обичној трпези.

У неким кућама сва чељад прије него сједну за вечеру, прођу између двије ватре, говорећи:

---

[1] Исто се тако ложе бадњаци и у кнежеву двору на Цетињу. Кнез лично уноси и ложи главни бадњак, а бадљачице уносе за њим гости, које кнез позове у двор на бадње вече, обично више чиновнике самце, међу којима је бивао и писац овијех редака. Кнегиња дочекује на вратима и посипа житом, одговарајући на поздрав онако исто, као што одговара свака црногорска домаћица. Кнез Никола ревњиво чува народне обичаје.

„прођох између два огња, трећега се не бојим.“ Вјерују, да те године не ће на њих грозница.

У неким опет кућама сва мушка дјеца прескачу преко бадњака, да се у тој кући рађају мушка дјеца, и да се плоде: *„кравице, јагњице и шарене јарице.“*

Оваких различнијех гатања и чварања има свуда по српском народу.

Послије вечере донесу се гусле и онај, који најбоље гуди и пјева, испјева коју одабрану пјесму. За тијем младеж, мушкарци и женскиње, двоје и двоје пјевају божићње различите пјесме, а старији пуцају из пушака. Гдје су куће у селу честе, праште пушке, као у боју.

Кад буде вријеме да се печеница пече: домаћин устане, капу скине и прекрсти се, па узме ражањ, на којем је печеница, и молећи се Богу, примакне је к ватри покрај бадњака. За тијем изиде пред кућу и испали пушку за знак, да је печеницу приставио, да се пече. — Млађи наизмјенце окрећу печеницу.

Пјевању и весељу нема краја. Земља се претворила у рај. Тако и црква пјева:

„Небо и земља данас се рођењем Христовим сједињују; данас Бог сиде на земљу, а чо-

вјек изиде на небо. Небо и земља данас се пророчки веселе; анђели и људи духовно славе. „Христос се рађа, веселите се!“

А пјесник Његош вели:

„Пушке пучу, врте се пецива,
„Гусле гуде, а кола пјевају,
„ С унучађу ђедови играју;
— — — — — — — —
„Све радошћу дивном наравњено.“

Кад печеница буде готова, домаћин опет изиде пред кућу и пушку испали. По том се мало заспе. Па се устане и прије зоре отиде у цркву. Обично домаћин са старијим мушкарцима иде у цркву. Женскиње остаје у кући да помаже домаћици готовити ручак. Најприје умијеси чесницу, у коју замијеси једну сребрну пару. Од чеснице се даје на ручку по један комадић свакоме чељадету. Којему падне у дно пара, кажу, да ће сву годину имати обилно пара. У неким кућама мијешају тијем новцем со, и дају је стоци и говедима, да напредују.

*
* *

На Божић се литурђија свршује до зоре. По свршетку сви се у цркви мирбожају, т. ј., пољубе се у образ три пута. Старији говори:

„мир Божји, Христос се роди“! млађи одговара: *„ва истину се роди! поклањамо се Богу и рождантсву Христову!“* —

Божић је у Црној гори доносио и то добро, што су се мирбожањем у цркви мирили не само они, који су у завади и који не говоре међу собом, него и они, који дугују крв другима, докле крвна освета није била укинута и оштро забрањена у Црној гори.

По том се враћају ка кућама, пуцајући непрекидно из пушака.

Домаћин, крочивши у кућу, назове: *„добро јутро и честит ви Божић!*—Домаћица, или ко други старији одговори: *„добра ти срећа и с тобом заједно и Божић и сваки благи дан.“* —

Домаћин приступи к ватри и главни бадњак потакне тако да безбројно варнице сијевају, а он говори: *„а, бадњаче, весељаче! у добри час, да Бог да! толико нам* (колико варница): *здравља, мира, рода, плода, весеља, мушке дјеце и сваке добре среће!“* — По том се мирбожа са свом кућевном чељађу, а њега женскиње и млађи пољубе у руку.

Сад се трпеза поставља пуна свега. Домаћин и сва чељад: мушко, женско, старо и не-

јако заједно ручају. Прије него сједну за трпезу, домаћин запали воштаницу и усади је у жито у здјели на трпези. У неким кућама даје се по једна мала запаљена воштаница у руку свакоме чељадету, ћа и малој дјеци. По што се помоле Богу: домаћин покупи воштанице уједно; обмота их концем од црвене свиле, и тај свежњић тако у сади у жито у здјели на трпези. Па сви сједну, и ручају. Најприје се омрсе сиром.

Кад свежњић догори, домаћин узме парче хлеба од чеснице, окваси га вином и тијем га утули. Гледа се, како се је пролио восак од воштаница у житу, па се по томе гата.

На половини ручка устаје се у славу Божију. Домаћин, држећи чашу у руци, напија: *„устали у славу светога рожданства Христова, нашега лијепог Божића, који нас је овако дивно походио и весеље нам донио да Бог да! да га дочекујемо дуго и за много, здраво и весело! и да помогне нама и свакоме брату хришћанину!* —

Сви вичу: *„амин! Бог те чуо!“* —

По обједу долази полажајник.

Испали пред кућом пушку, па, улазећи у

кућу, говори: *„честит вам Божић! — Је ли вас свети добро полазио?“* —

Домаћин и сва чељад дочекају га на ногама, и одговори: *„и с тобом заједно и Божић и сваки благи дан. Свети нас је полазио добро, никад боље.“* — Домаћица га посипа житом, говорећи: *„добро нам дошао, срећни и честити! с тобом нам дошла свака добра срећа!“* —

Полажајник прије него сједне, приступи к огњу, такне рукама доњу половину главнога бадњака тако да варнице густо сијевају, а он сјака онако, као и домаћин, кад из цркве дође[1]; па метне јабуку на бадњак и у њој 1—6 динара (цванцика) задјенутијех, које домаћица узме. По том се мирбожа с домаћином и са свом чељаћу. Па пита: *„како вас је Божић полазио? јесте ли весели?* —

[1] У Херцеговини ако је полажајник из истока села донесе бардак вина, и да га домаћину, кад уђе у кућу. По што главни бадњак потакне и обичну сјакалицу изговори, мећући на њ јабуку и у њој задјенуто од 1 — 6 динара. Јабуку узме домаћица и при поласку да полажајнику уздарје онако исто како се даје и у Црној гори.

У Мостару је обичај, да зет полази таста и тасту. На бадњак метне дукат. А од тасте добије при поласку „бошчалук“. —

Домаћин одговара: *„добро, брате, никад боље; свега доста и све весело“*. — Одмах га домаћин сједне за трпезу и нуди печеницом и вином. Обичај је да узме макар један залогај од печенице, и да напије за здравље дома и домаћина. При поласку му домаћица да уздарје: чарапе, или убрусац. Полажајник, кад изађе из куће испали пушку, а домаћин га прати с боцом вина у руци, и нуди га да пије.«

*
* *

На Божић се, као и на бадњи дан, не смије нико руком ни ничим другим ударити, јер би сву годину имао чиреве на себи. Говоре, да се на Божић вериге над огњем не могу угријати. Чобану су метне у торбицу шија од печенице за ужину на Божић, а глава се остави за мали Божић такође чобану за ужину.

На Божић, кад бадњак прегори, прелију га вином и поспу житом. Чељад, која се у селу нијесу видјела на Божић и Божји дан (други дан по Божићу), гдје се год сретну до Нове године, мирбожају се као и на Божић.

Од главнога се бадњака остави највећа главња за мали Божић (Васиљев дан, Нова година). У очи малога Божића понегдје се ложе

бадњачице, а свуда редовно велика главња од главнога бадњака. Али нема онијех обичаја ни весеља, као на бадње вече и Божић,

На Васиљев се дан мијеси, пече и једе „василица“. Негдје је, као чесница, од пшенична брашна; а негдје, као пријеснац (гибаница). —

*
* *

Описујући Божић у Црној гори, може бити, да ми је што ситно умакло неопажено и незаписано, особито од гатања, чварања и сјакања, јер су многобројна и разнолична; али све што је главно, тачно сам записао.

У божићнијем је обичајима све символично и тајанствено. Колико је у њима народне најстарије празноврјерице, толико је и хришћанске релиђиозности и морала. Нема ни један народ ништа љепше, узвишеније, побожније ни веселије од српскога Божића.

„Dubrovnik (Zabavnik) 1867“ год.

VI

ПУТОВАЊЕ КРОЗ ЦРНУ ГОРУ

(у септембру и октомвру 1865)

Кнез црногорски Никола I одлучивши да походи племена, која су се сјединила с Црном гором тек 1858|9 год. под владавином кнеза Данила I (његова стрица), и која до тада није походио; а та су: Жупа никшићска, Дробњаци и Тушимња; за тијем: Морача горња, Морача доња и Ровца (сједињени с Црном гором 1820 год.); крене дакле с Цетиња 26 септембра у 2 часа послије по дне.

У пратњи кнежевој били су: велики војвода Мирко Петровић, предсједник сената (отац кнежев), Крцо Петровић, потпредсједник сената, Никола Квекић (шурак кнеза Данила), Миљан Вуковић, сенатор и војвода васојевићски, Ђуро Матановић, сенатор и војвода ђеклићски и неколико тјелохранитеља (кападахије), перјаника и гардиста.

Кнез је позвао и писца овијех редака на тај пут, који ми је, наравно, покрај почасти добро дошао, јер сам жудио, да видим и те српске окрајке, који су у јуначкој крви више пута окупани, док се нијесу ослободили и са свијем сјединили с Црном гором. Особито сам желио видјети: морачку лавру, задужбину кнеза Стефана Немањића, Вукова сина, Немањина унука. —

Записивао сам, путујући, све што је вриједно знати, и што би читаоце могло занимати. Тако ће се у овијем записима наћи: епизодâ из црногорске ратне историје; имена: селâ, пољâ, брдâ, планинâ, ријекâ, цркава и манастирâ у мјестима, кроз која смо пропутовали; као и то: како народ дочекује и испраћа својега господара. —

Кренувши дакле с Цетиња од кнежева двора кроз цетињску варошицу, изашли смо на отворено поље пред новом гостионицом, која се довршиваше. Звона су на цетињском манастиру звонила, а становници цетињски изашли да испрате господара. Равницу смо од гостионице до Границе (брдо) часком прешли. Примивши се брда, коњи су ходили врлетнијем путем по камењу полако, али поуздано без посртања. На

брду је граница између нахија: Катунске и Ријечке; с тога се то брдо зове: Граница. С ње се лијепо види на ведру дану: питома Зета и у њој Жабљак, прва Црнојевића пријестоница, која, чамећи у турским рукама од 1482 год., чека, да је Црнојевића доцнија постојбина, јуначна Црна гора ослободи. И заиста је кнез Данило то покушао 1851 год.; али му није испало за руком. Само су тада узета два топа на Жабљаку и довучена на Цетиње, гдје се и сада виде [1].

О Жабљаку пјева Сундечић у „Орлићу“ за 1865 год.;

„На врху му — питаш — шта је?
„Је ли лабуд бјељи снјега
„Раширио пуста крила,
„Да ужива миљак с њега!

„Ах! то није лабуд птица,
„Него Жабљак град бијели,
„Што над својом судбом љуто
„Још од давног доба цв'јели:

---

[1] У рату 1876 — 78 год. пошло је за руком кнезу Николи да и Жабљак ослободи и к Црној гори сједини.

„За својим господаром
„Гласовитим Иван-бегом;
„Цв'јели тужан, јер робује;
„Јер под турском чами стегом. —

„Ах! када ће часак доћи
„Свој да буде уза свога,
„Да не грезне у немами
„Насилника поганога!

„Нек да буде лабуд б'јели
„На крајини дика стара
„Под управом и обрапом
„Црне горе господара.“ —

Види се с Границе: Скадарско језеро и по њему неколика острвића: Ком, Врањина, Морачник, Старчево, Бешка и т. д., на којима су српски стари манастири сви запустјели; а на Врањини са свијем срушен пошљедњи пут 1843 год., саградивши Турци на њему тврђавицу [1]. Види се планина Проклетија иза Хота и Кастрата с источне стране Скадарскога језера.

[1] И Врањина је у пошљедном рату 1876-78 год. ослобођена, саградивши кнез Никола 1889 год. на њој нову цркву у славу св. Николе.

Зетска је долина уопће живописна и пуна српских спомена.

О њој пјева Љуб. Ненадовић у Дојчиновић-Војину:

„А питома Зета, као леја ружа
„Низ дуго језеро по равни се пружа;
„Као рај некакав лепо се зелени,
„Многи спомен срце заигра у мени:
„И моје и опште ја се туге сетим,
И многа времена мислима прелетим.
„Ах! то негда српска царевина бјаше,
„Краљеви и бани онуда владаше;
„Кроз највише оне несрећне планине,
„Славило се српско неугасно име.
„Дизале се цркве; зидали градови;
„Дичили с' јунаци, као соколови.
„Пре Косова ту је оно свето крило
„За јунаке српске и витезе било;
„Хиљаде се дигло одатле племића —
„Та то је колевка свију Немањића.» —

Доста је само један Србинов поглед на Зету, па да пробуди најљепше спомене српске старе величине и славе; а може да измами и тешки уздисај из дна Србинова срца, проклињући неслогу и себичност великашâ, који отимајући се

о власт и господство, сурваше српску царевину и оковаше српски народ у окове азијскога ропства! —

Како је горко осјећао и оштро осудио српске великаше наш велики пјесник Његош, то се најбоље види у његову „Горском вијенцу:“

„Наши цари закон погазише,
„Почеше се крвнички гонити —
„Један другом вадит' очи живе;
„Забацише владу и државу,
„За правило лудост изабраше —
„Невјерне им слуге постадоше,
„И царском се крвљу окупаше!
„Великаши, проклете им душе!
„На комаде раздробише царство,
„Српске силе грдно сатријеше;
„Великаши траг им се утрьо!
„Распре сјеме посијаше горко,
„Те ш њим племе српско отроваше;
„Великаши, грдне кукавице!
„Постадоше рода издајице!

— — — — — — — —

„Куд та срећа да грдне главаре
„Све потрова и траг им утрије!

— — — — — — — —

„Те би Србин данас Србом био.“ —

Та је Његошева осуда српских великаша, који навукоше зло на свој народ, добра поука свијема Србима, особито онијема, који владају и управљају народом и државом. —

Од границе до Добрскога села има готово пô часа низа страну. Спуштајући се у то село, види се с десне стране: Вртијељка (брдо), која је окупана црногорском и турском крвљу, гдје је погинуо и јунак херцеговачки Бајо Пивљанин с 30 својих другова, бранећи да Шенђер везир не продре на Цетиње [1].

[1] Име „Шенђера везира“ није записано у црногорској историји. Сва је прилика, да је пјесник узео то име из неке народне, црногорске пјесме о том боју. Црногорска историја каже: како је Сулејман паша скадарски ударио на Црну гору 1690 год., и помоћу потурица из Ријечке нахије продрьо на Цетиње и срушио Црнојевићев манастир. То је било за вријеме црногорскога митрополита Висариона Бајице. Тада је погинуо Бајо Пивљанин са својом дружином у боју на Вртијељци. Бајо је родм из Пиве, који се је одметнуо у хајдуке у другој половини 17 вијека, да брани и освећује своје земљаке Херцеговце од турскога насиља. Он је зимовао са својим побратимом, харамбашом Лимом [који је родом из села Кукричја више Ватнице у Херцеговини] у Дражину врту код Пераста у Боци, гдје се и сада видé високе зидине његове куле. А љети је са својом четом ходао по Херцеговини. Чувши да је Сулејман паша од Скадра ударио на Црну

Смрт је Бајову дивно опјевао славни Његош у „Горском вијенцу:"

„Соко Бајо с тридесет змајева
„Мријет' не ће, док свијета траје:
„Дочекаше Шенђера везира
„У врх равне горе Вртијељке,
„И клаше се љетни дан до пô дне;
„Некће Србин издати Србина!
„Да га свијет мори пријекором —
„Траг да му се по трагу кажује,
„Ка' невјерној кући Бранковића —
„Но сви пали један до другога,
„Пјевајући и Турке бијући!

— — — — — — — —

— — — — — — — —

„Витезови Срби Вртијељски!
„Луча ће се вазда призирати
„На гробницу вашу освештену!" —

С лијеве пак стране види се: Добрштак (брдо) много виши од Вртијељке, с којега се виде нахије: Ријечка, Љешанска и један дио Катунске; а види се и сва равна Зета и Скадарско језеро.

гору, похита јој са својом четом у помоћ, и погине с њом на Вртијељци. Јуначки је погинуо; али га је и велики пјесник дивно опјевао. —

Добрско је село жупно, јер је много ниже Цетиња; клима мека и здрава. Куће су у њему од камена и креча, покривене црепом, већином поземљуше; само неколике на један под.

Црква се св. Петке бијели насред села. Ту је и Добрска ћелија, метох цетињскога манастира. У њој су обично зимовали цетински митрополити. У њој је погребен пошљедни митрополит црногорски (који су бивали из различнијех братстава) Сава Очињић. О томе је записано у љетопису цетињском: „ва лѣто 1692. постави се епископ Сава Очинићъ и епископствова 3. лѣта, и умріе.“ —

Ћелија је та на земљи, коју је приложио војвода Иван Црнојевић цетињском манастиру. Сада је празна и затворена, јер нема калуђера. Стари изумрли; а садашњем нараштају не годи калуђерски живот. Тако су и други црногорски манастири, с малијем изузетком, без калуђера. Само у неколика знаменитија манастира има по један, највише по два калуђера. Види се из статистике државне у овогодишњем „Орлићу“, да у 12 црногорских манастира нема више од 7 калуђера.

Митрополит црногорски Иларион[1] усрдно се стара, да ту потребу подмири, како не би те српске старе задужбине запустјеле, и њихови ктитори и приложници остали без помена. Али нема изгледа, да ће успјети; јер и стари обудовјели попови не радо иду у манастир и калуђерство.

До двије године послије смрти митрополита Саве Очињића, т. ј., 1697 год. изабран је за митрополита знаменити Данило Шћепчев Петровић Његош, који је уништио потурице у Црној гори; ступио у познанство и савез с Петром Великим, царом руским; издржао крваве ратове с Турском, и стекао Црној гори државни облик и углед у свијету, какав није имала од Црнојевића доба до њега. Од њега почиње владавина Петровића куће у Црној гори. —

Ну, Данилу његову потомку пошло је срећно за руком послије 150 год., да преокрене теократијску владавину у Црној гори у свјетску, кнежевску, и да постане њезин кнез (владалац) 1851. год., што цар руски, Никола Пав-

[1] Умрьо је на Цетињу 1882 год.

ловић призна и потврди по Даниловој жељи и молби црногорских главара [1].

Кнез је Данило, заиста, био велики: духом, умом и срцем. Прва му је била брига: да уведе у Црну гору бољи државни поредак; да прекине крвну освету између Црногораца и Херцеговаца; да Херцеговце привуче к себи, и да распали црногорско урођено јунаштво. За тијем се живо побринуо, да се рашире црногорске границе и признаду од великих сила што му је и пошло срећно за руком, послије јуначке побједе на Граховцу 1858 год. [2], и пријитељске наклоности царева рускога и француског.

С кнезом је Данилом почела нова епоха у Црној гори. —

Минувши Добрско село, дошли смо за 1/4 часа у село: Стругаре, гдје народ чекаше господара на путу с вином, ракиом и воћем, што се зове: здравица. Тако народ излази, здравицу износи у свијем селима, кроз која госпо-

---

[1] Неки су се главари противили томе, међу којима је био и Ђорђе Петровић; али без успјеха. Најснажније су у томе и у свему другом потпомагали Данила двојица војвода: Петар С. Вукотић и Иво Р Радоњић.

[2] Види бој на Граховцу.

дар пролази. Мало напријед види се село Цеклиње на десној страни пута, и у њему црква св. Ђурђа, на којој је звоник од тесаног камена, као што је и црква, с три звона, славећи гôсподарев долазак. И ту је народ дочекао господара са здравицом. То је село једно од нај имућнијих у Црној гори. У њему су два угледна братства: Ђурашковићи и Пејовићи, у којима су одиве из Петровића куће. Удата је у Ђурашковића кућу старија сестра кнегиње Милене, а кћер војводе Петра С. Вукотића из Чева. У Цеклињу има и трговаца врло окретнијех, који износе из Црне горе црногорске производе, и уносе у њу, што јој је потребно. —

Минувши и то село, стигосмо на Кошћеле, с којих се види у низини Црнојевића ријека. Кошћеле су (почивала) на дну Цеклиња више ријечкога корита. Путници, који иду с Цетиња на Црнојевића ријеку и обртно, ту обично от-

---

[1] Неки су се главари противили томе, међу којима је био и Ђорђе Петровић; али биз успјеха. Најснажније су у томе и у свему другом потпомагали Данила војвода: Петар С. Вукотић и Иво Р. Радоњић. —

[2] Види бој на Граховцу.

почину; особито љети, гдје има хлада под стољетнијем кошћелама, што је ријетко у Црној гори. Те се кошћеле спомињу и у црногорским пјесмама:

„Још је позн'о наше Кошћелице,
„Ш њима трза наше утробице [1].“

Ту је с лијеве стране пута на једноме врху стара цр̂квица, храм Усјековање св. Јована 29 августа; у њој се служи литурђија само на тај дан.

С Кошћела се иде низ брдо готово пô часа, док се сиђе к ријеци, која истјече испод брда Обода, и зове се сада: Црнојевића ријека, која губи то своје име на утоку у Скадарско језеро. Звала се је: „Обошницом“ до пресељења Ивана Црнојевића 1482 год. из Жабљака у тврђавицу „Обод“ пô часа ниже њезина извора.

Пећина је, из које истјече ријека, висока и по својој формацији врло интересантна. Мало ниже виде се двије зграде до ријеке: једна стара; друга нова. Прву је саградио владика Петар II, у којој је прављен пушчани прах. Другу је саградио садашњи црногорски кнез Никола I за војничку радионицу, у којој се већ прерађују старе пушке, по новој жљебас-

[1] Види Огледало.

тој системи. Вода, што креће витлове (машине) има снаге од 15 до 20 коња. Није потребно доказивати од колике је користи та нова радионица за поправку црногорскога оружја. У њој је главни „фабриканат:“ Владимир Илић, којега је послао кнез Михаило из Србије, да се и с те стране помогне Црној гори. У њој ради до 15 радника, који се уче и усавршавају у томе занату. Очевидан доказ савременога напретка.

Свакоме Црногорцу, који уђе у ту радионицу и види: како се машине окрећу, како се поједини дијелови пушчани израђују, како се старе цијеви пушчане жљебе и т. д., срце још јаче куца; излазећи из ње, весело говори: *„куку непријатељу, кад се по данас први пут сукоби с Црногорцима на бојноме пољу“*. — Овај ће се израз лако појмити, кад се помисли, колико је стало муке и крви црногорске јунаке, што нијесу имали пушке нове системе, у рату с Турском 1862 год., каквима бјеше наоружана турска редовна војска. Тада се је тврдо увјерио сваки Црногорац, да се црногорски чувени џевердари (шарке) не могу мјерити с новијем пушкама. Те су ножевима и

јуришавањем то накнађивали, плаћајући скупо своје јунаштво! —

Ну, кад су црногорски соколови и без пушака нове системе бивали страшни своједу непријатељу, јамачно ће му бити с новијем пушкама још страшнији.

Кнез Никола, побринувши се, да с новијем пушкама наоружа Црногорце, јамачно ће се постарати, да набави и стручне наставнике за вјежбање Црногораца и преуређење војске налично српској војсци у Србији [1].

Од нове радионице путује се покрај ријеке до варошице: „Црнојевића ријеке“ око пô часа хода. На томе су простору нови млини великога војводе Мирка. Ту је у једноме долу покушано сијање ориза, али без успјеха, јер земљиште, а може бити и клима није за то.

---

[1] Овај је путопис од прошле 1865 год. А ове је 1866 год. по жељи кнеза Николе послао кнез Михаило из Србије: Милутина Јовановића, артиљеријскога капетана, Панта Пејовића артиљеријског поднаредника, за вјежбање топџија и прављење топовске и пушчане муниције; Алексу Ђорђевића пјешадијског наредника за вјежбање пјешадије; и Тодора Којића десечара трубачког за вјежбање трубачâ. Сви су усрдно прионули за посао, и за кратко су вријеме учинили велики успјех. Црногорци су по рођењу и навици војници; па све што је војничко, лако схватају.

Минувши млине, стигосмо у варошицу на лијевој обали ријеке под брдом Костадином, на којему се виде развалине турских шанаца из рата 1862 год., који су обливени турском и црногорском крвљу. — Црнојевића је ријека (варошица) с 300 становника. Изгорјела је у поменутом рату 1862 год. Послије рата опет је подигнута и пољепшана. У њој има једна почетна школа, која је послије рата сагра-ђена и отворена. У њој је кнежев двор код моста, саградио обоје кнез Данило: двор себи за своју угодност, а мост за народну потребу и спомен својему оцу, војводи Станку. Станко је био у своје вријеме један од најразборитијих црногорских војвода. Њега је митрополит Петар I (свети) особито поштовао. Био му је у свему десна рука. Тај мост веже варошицу са старом тврђавицом на десној обали, која је позната у црногорској историји под именом: „Обод;“ а сада се зове: „„Ријечки град“ и „Црнојевића град“. — Саградио га је, како народ прича, Иван Црнојевић, предвиђајући, да се не ће моћи одржати у Жабљаку пред турском најездом.

Прије него је та тврђавица саграђена, био је ту метох манастира Врањине, храм св. Ни-

коле. Црква је и сада ту, али нова; јер кад су Турци освојили Обод, срушили су манастир, који је био насред града. А то је могло бити у другој половини 16 вијека. У њему је била прва српска штампарија, коју је син Иванов, војвођа Ђурађ набавио из Мљетака, и у којој је штампана, колико се до сада зна, прва србуља (осмогласник 1493. год.) за вријеме митрополита зетскога Вавиле. Чува се на Цетињу у кнежевој ризници. Предговор му је објелоданио писац овијех редака у Српско-далматинскоме магазину за 1861 год. у опису манастира Житомишљића[1]. Од доба, кад је Обод пао у турске руке, нема трага тој првој српској штампарији. Јамачно су је потурице уништиле. —

По што су се потурице умножиле у 16 и 17. в., Обод је пао у њихове руке, и држале су га све до владике Данила који је, како се зна, уништио потурице у Црној гори 1702 године. То је потакло бесмртнога Његоша, и дало му обилате грађе, да напише „Горски вијенац," ту круну српске појезије.

---

[1] Види књигу 1. мојих књиж. радова стр. 81 и 82.

Тада су Црногорци ударили и на Обод; потурице исјекли, и град срушили; те ни до данас није поновљен, као тврђавица, него само црква, храм св. Николе на средини, и неколике црногорске куће у наоколо; а зидине од тврђавице стоје и сада срушене негдје више, негдје мање.

Владика Његош пјева о томе у „Горском вијенцу:“

„Како чусмо за бој на Цетињу,
«Да на главу погибоше Турци,
„Сердар Јанко одмаха отправи
„Два момчета ријечким Турцима:
„Ко не мисли на коран пљунути,
„Нека бјежи главом без обзира;
„Турци мамчад код себе примами,
„И обоје на Обод објеси.
„У то сердар поклич низ нахију!
„Свак потрчи к Ријечкоме граду,
„Али залуд, сви утекли Турци,
„У лађама пут бијела Скадра,
„Само Богдан што је похитао,
„Те убио ријечког кадију;
„Шћаше доћи сердар с главарима
„Да ти прича све како је било,
„Но немаше када оставити,

„Разурају града Ободника,
„И све турске куле и џамије,
„Да нам пазар не смрди некрштћу!“

На Црнојевића је ријеци трг два пута у недјељи, гдје доходе продавци и купци из ближњијех нахија, из Зете и Скадра, кад је Црна гора у миру с Турском. Најживља је трговина: са житом, сољу и укљевама (ситна суха риба). Те рибе има обиљно, јер су ријечки риболови од Плоче до Додоша врло плодни. Ту се лове црногорске укљеве, које су врло масне и укусне. Велики се лов почиње у у мјесецу октомбру. Кад је добра година за лов, може се уловити више од 1000 миљара. Сваки је миљар тежак: 1000 литара; а у 1000 литара има: 333 оке и 3/4. Миљар се укљева продаје по 12 цекина; цекин се у Црној гори рачуна 10 Франака у злату. Кад је добар лов, могу укљеве донијети Ријечкој нахији више од 100.000 франака.

У Скадарском језеру има и друге различите рибе: јегуље, пастрмке, крапова, свраче, скобаља, кљенова, скакавица и т. д., и лови се у свако доба године. Многе црногорске породице управо живе од укљева. Описати: како се лови, соли, суши, и како се дијели међу

онијема, који имају права на ловишта, било би овдје одвећ простране[1]. Само ћу напоменути то: да је носе сиромашна чељад на надницу у Котор. А из Котора се носи у Италију и продаје.

Како смо 26 септембра послије пô дне приспјели на Црнојевића ријеку прије сутона, кнез се је с пратњом проходао по побрежју, које бјеше посуто пијеском.

Варошица је у вече била освијетљена.

Послије вечере кнез заповједи да се позову на сједник сви главари, који су се ту десили. Па, како милује народне обичаје, нареди да се зовне и један гуслар, који испјева пјесму уз гусле из црногорско-турских бојева од 1862 год. И сам кнез узме који пут гусле, и испјева по један одломак, из које одабраније јуначке пјесме.

Гусле су Црногрцима и Херцеговцима најмилија вечерња забава. Они ће сваку игру оставити, и добра гуслача с највећом пажњом слушати. За то лијепо вели Његош у „Горском вијенцу“:

---

[1] Види Црну гору у овој књизи

„А да за сву игру без гусалах
„Ја ти не бих пару турску дао,
„Ђе се гусле у кући не чују,
„Ту је мртва и кућа и људи“. —

Сундечић усхићено пјева о гуслама;

„Дивна чуства дивно буди
„Проста гусла нам у груди:
Како пјесма превија се,
„Тако чуство прелива се. —
„Вај! да гусала не имадосмо,
„Све са собом закопасмо
„На Косоу бојном пољу,
„Гђе падосмо у невољу....
„Ој! рука се посветила,
„Која најпре начинила
„Танке гусле од јавора!..,.
„Јавором се свака гора
„Понијела,
„Заођела“! —

Тако смо тај дан и то вече провели. Сјутри дан 27 кренемо с Црнојевића ријеке у 7 час из јутра путом, који иде преко Љешанске нахије у Бјелонавлиће. Прошавши Љесковац, прво село до Ријеке, примисмо се брда, идући ¼ часа попријеко изнад воде, дођосмо у село

Шинђон. Ово је село на једноме обронку Павлове продоли више воде (ријеке). Отален је ријека до утока у Скадарско језеро све дубља. Дотле су турски пароброди доходили из Скадра у рату 1862 год., довозећи потпору и храну турској војсци, која је била продрла до Црнојевића ријеке, и односећи у Скадар турске мртваце и рањенике. Од Шинђона смо путовали испод Граба уз Павлову продо до села Метериза цио час. Туда се виде по височима и главицама црногорски и турски метеризи из рата од 1862 год. Сваки је тај метериз обливен црногорском и турском крвљу.

О њима Сундечић пјева:

„ . . . Сврћи поглед
„ — — — — — — — — —

„По главицам тиморастим,
„Што се туд и онуд нижу,
„Ко мисирске пирамиде
„Једна с' изнад друге дижу:

„То су вјечни споменици
„Млогим врлим соколима,
„Што падоше — задајући
„Триста јада душманима-

„Што падоше — да дом спасу
„Част и права своја света,
„Да их не тре и не плеше
„Злотворника нога клета“.

То су оне главице и на њима метеризи, за које Дервиш паша и Абди паша команданти турске војске[1], јављају Омер-паши (сердару екрему) у Скадар, кад би коју освојили, да су „град“ освојили! — Тако и неке бечке новине по тијем лажнијем извјештајима, јављаху, како је турска војска освојила „пет градова“ око Црнојевића ријеке у августу 1862 год. Неке опет трубљаху, како је турска војска продрла до Цетиња. Тако су јавили и турски команданти: Дервиш паша и Абди паша у Скадар Омер-паши, заповједнику над свом турском војском. Те је за то и Цариград тада био освијетљен, и Порта отоманска примала честитања од својих пријатеља са запада! —

„Мало било, дуго не трајало“,

---

[1] Кад се је сјединила турска војска из Херцеговине под командом мушира Дервиш-паше, прешавши преко Планинице 29 јуна 1862 год. с турском војском у Бјелопавлићима, командовали су њоме оба мушира: Дервиш-паша и Абди паша.

док стигоше други изненадни и њима немили гласови да турска војска не може с Црнојевића ријеке ни једну ступу напријед без нове јаке потпоре, и да су све освојене „градове“ изгубили итд.

Кнез је Никола свратио готово на сваку главицу, и разгледао на њима метеризе, распитавши: гдје се је који Црногорац нај јуначније показао. Ту је близу Граба погинуо црмнички сенатор, сердар Туро Пламенац, о чијој смрти пјева Сундечић:

„Паде витез — ал' освећен
„Мишицама браће врле
„Паде главу окитивши
„Вијенцем славе не умрле;
„Паде за крст и слободу;
„Паде на част своме роду“. —

Минувши село Метерезе и Цеклињску жупу, стигосмо за 1½ час у Царев лâз, такође у црногорској историји знаменито мјесто, које је у турској и црногорској крви огрезло 1712 год. Царев је лâз на граници између Ријечке и Љешанске нахије насред пута, који иде у Бјелопавлиће. Ту је једна долина међу кршевима и литицама, по којима Црногорци скачу, као срндаћи. Како је то незнатно мјесто постало

знаменито, у кратко ћу споменути по Милаковићевој историји и народном причању:

У рату између Русије и Турске 1710 год., који је Порта објавила Русији по наговору краља шведскога Карла XII, цар руски Петар Велики, разабравши за Црну гору и друге српске области на Балканском полуострву од Србâ Херцеговаца, који тада бијаху у руској служби, особито од грофа Саве Владиславића, пошље пуковника Михаила Милорадовића, такође Херцеговца, у Црну гору к владици Данилу, да с Црногорцима побуни Херцеговце и Зећане, и удари на Турке, како не би могли из Арбаније, Херцеговине и Босне отићи султану у помоћ. Владика се Данило усрдно одазове томе позиву, пославши једну чету црногораца у пограничну Херцеговину; другу у Зету међу Србе да устану на оружје и да се сједине с Црногорцима. Тако сједињени ударе на турска села око Спужа, Подгорице, и Жабљака у Зети; и око Никшића, Билеће и Корјенића у Херцеговини. Турци се затворе у градове. То их, заиста, задржи, да не отиду на војску против Русије. Ипак је руска војска тада била у таком шкрипцу, да је Петар Велики морао потписати штетан уговор, који је закључен на

на Пруту 1711 год. А Црна гора и устаници у Херцеговини и Зети остану на милост и немилост Турцима! —

Послије тога мира султан Ахмед, да би се осветио Црнј гори, што је уз Русију пристала, одреди те исте (1711) год. у јесен серашћера Ахмед-пашу с 50 000 Турака да прегази и покори Црну гору! — Ахмед паша разабравши каква је Црна гора и како би зимска кампања у њој била погибна за његову војску, одгоди војевање до пролећа 1712 год. На прољеће те године стигне с војском у Подгорицу. Ту остане до јуна мјесеца, размишљајући, како би с најмање штете и губитка својих војника могао покорити Црну гору. —

Ну, ни владика Данило није стајао скрштенијех руку. Позвао је црногорске главаре на Цетиње да се договоре, како ће бранити Црну гору. На томе збору углаве: да сваки главар окупи своје племе, и поведе онамо куд му заповједи владика Данило, који је био не само уман и разборит, него и велики јунак.

Ахмед паша крене с војском од Подгорице преко Љешкопоља к Цетињу. Владика Данило поведе црногорска племена на сусрет Ахмед-паши у Љешанску нахију, уставивши се на води

Маршуљи под Пржником. Ту раздијели војску на троје; један одред да сердару Јанку Ђурашковићу; други Вуку Мићуновићу; а трећи остави себи. Позиције су им биле од природе тврде: све сами кршеви и литице, којима Турци нијесу вични, нити могу по њима да скачу у својим гломазнијем чизмама, као што Црногорци могу у својим опанцима.

Ахмед-пашин је ôкô био на води Влахињи у Љешанској нахији под брдом Острогом. Опазив пред собом црногорску војску, а гледајући црногорске непроходне кршеве, куда турски коњи не могу играти ни сабљом махати, спопадне га грозница.

Напријед мука; натраг зазор и срамота!—

Владика Данило, видећи да турска војска не креће напријед, распореди: да сердар Јанко удари на Турке с десне стране, а Вук с лијеве; себи остави средиште. Тако распоређени ударе на турску војску пред зору лицем на Петров дан 29 јуна. Први је ударио владика Данило. Ахмед паша снажно се одупре. Бој се био врло упорно. Међ тијем Јанко и Вук ударе с десна и лијева, те послије дугога и врло крвавога окршаја, турска војска устукне и окрене бјежати. У бјегству не погоди пут, којим је

дошла, него зађе у кршеве и литице, а Црногорци је опколе, и исјеку тако, да је трупје лежало, као лазина. Ахмед паша с остатком војске једва жив утекне у Подгорицу. Ту је погинуло Турака 15 тисућа. Како је царева војска лежала мртва, као лазина, тако Црногорци прозову то мјесто: „Царев лâз“. — Црногораца је погинуло 400; међу њима и сердар Јанко Ђурашковић; а рањенијех је било више од 1000. И самога је владику Данила шинула турска сабља у најжешћем боју преко прсију; али му сачува живот златни напрсни крст. Црногорци су у томе боју задобили, покрај вјечите славе, много оружја, и 86 турских застава.

Његош пјева с ватреним осјећањима и појетским полетом о тој црногорској јуначкој побједи и слави у „Шћепану малом“:

„Што се оно чује хука?
„Што л’ грмљаве проламају?
„Ондена је стршна мука,
„Планине се потресају.

„Море се је зајосало,
„Упире се с бреговима

„А небо је помрчало,
„Те се хори с громовима.

„Тиранства се вихорови
„О брежуљку слободноме
„И синови Ахмедови
„Немилосно луди ломе.

„Каква људска сила може
„Дођи главе том народу,
„Кога штитиш штитом Боже!
„Дајући му ти слободу?

„Крв престаде црна теђи
„Од крешева стравичнога,
„Кад пролеће данак трећи
„Изнад Лаза царевога.

„Мртва трупја кроз гомиле
„Све брат брата жељно тражи,
„Ђе су му га ђеле виле
„Ал' пожњио палож вражи.

„Брат рођени брата трудно
„Мога наћи и познати,
„Које чудо бјеше чудно,
Ту љешина наслагати!

„Борци у крв сви лежаху
„Који славно ту падоше
„Различит' се не могаху,
„Нит' се многи познадоше.

„Ал' познаде Мићуновић побратима свог сердара
„У гомиле мртва трупја, ђе му Јанко крвав спава
„За њим љуто јадикује и витешко лице пара;
„Куку, Јанко, горски змају! с тобом паде наша слава

„Два ти лава претрчају разбојиште сустопице,
„Буковички капетане с побратимом попом Жутим,
„Забрекле им десне руке мачевима у ручице,
„С'јекућ' Турке за три дана, одоље им мишцам' крутим.

„А под сјенком од барјака на мегдану узетијех;
„Сједи Данил' вожд јуначки су шесдесет поглавица,

„На сриједи разбојишта змај Мандушић
коло вије
„Са момчаџу измашћеном мрском крвљу
турских злицах.

„Ту лазином непрегледном на све стране
Турчин паде.
Ка' дубрава пред сјекиром, кад се настре и
повали;
„Лâз царев је том споменик, тако назват,'
да се знаде
„Том побједом над Турцима, да се Србин
вјечно хвали“.

Од Царева је лаза пут преко брда и села Пераца; прошавши Перце, изашли смо на пресло више села Граца. Ту смо мало одахнули, гледајући на десној страни пута село Крусе изнад Љешкопоља, такође, знаменито у црногорској историји, које је у турској и црногорској крви огрезло. Ту се код Круса види брдо Бусовник, које је с Крусама заједно свједок погибљи везира Бушатлије 1796 године.

Не ће бити сувишно, да у кратко испричам по народном предању и Милаковићевој историји Црне горе о томе догађају,

Махмуд паша Бушатлија удари с 20.000 Арбанаса у мјесецу јуну 1786 год. на племе Мартиниће у Бјелопавлићима. Владика Петар I притекне у помоћ Мартинићима с 4000 Црногораца и Брђана. Бој је почет из јутра, и трајао до пред ноћ с највећом жестином. На један пут Махмуд паша, лако рањен, окрене с војском у бјегство к Спужу, Ноћ га спасе од коначне пропасти. Црногорци и Брђани радосни, што су разбили Бушатлијну војску, нијесу га дуго тјерали. Бушатлија се врати у Скадар рањен с великом штетом и срамотом.

Извидав рану, пекла га је срамота и покретала на освету. Те исте године у јесен скупи опет 30.000 Арбанаса, и поведе их на Доњане више Подгорице с намјером, да преко Љешанске и Ријечке нахије продре на Цетиње. Замишљао је да ће у томе успјети, као што је успио 1785 год., кад је владика Петар био у Русији ради народнијех потреба.

Дознавши владика, да је везир дошао с војском на Доњане, и да ће поменутијем путом к Цетињу, окупи 4000 Црногораца, и поведе их у Љешанску нахију 9 септембра 1796 год. Заустави се на Вучијем студенцу, гдје је до

22 септембра чекао и мотрио на коју ће страну Бушатлија окренути с војском.

Бушатлија да би омео Пипере и Бјелопавлиће, пошље 2000 Арбанаса да их узнемирују, како не би могли доћи у помоћ владици Петру; а он с главном војском крене с Дољана и учини око на Ситници у Љешкопољу. Тада се владика премјести са својом војско на брдо Бусовник ближе к турској војсци. За тијем 23 септембра удари један јак одред турске војске на село: Крусе, гдје су били Љешани и један одред Катуњана. Бој се отпочне, и Турци потисну Црногорце; село опљачкају и запале. Владика Петар похита и укори потиснуте Црногорце, напоменувши им јунаштво, славу предака и побједу у тој години над истијем Бушатлијом под Мартинићима. Катуњани се приберу, и опет снажно ударе на Турке, и сузбију их. А Ријечани и Црмничани притекавши у помоћ Љешанској нахији, жестоко навале на Турке у Крусама. Тијем раздвоје и ослабе турску војску. Арбанаси уочивши своју пропаст, окрену у бјегство, а Црногорци су их, тјерајући убијали и сјекли. Срби кучки, које је Бушатлија повео на Црну гору, видећи, како су Арбнаси у не-

реду, и како бјеже, одвоје се од њих и при друже к Црногорцима.

Крв није вода.

Бој овај није трајао више 3 часа. Ипак је Арбанаса погинуло 3000, и међу њима Махмуд паша Бушатлија. Главу му је посјекао Богдан Вуков из Залаза. Рањенијех је било много више.

Владика Петар никад није могао бити веселији, него, кад је видио мртву главу свога заклетога и црногорског непријатеља, који је много зла учинио Црној гори, особито кад је дознао, да владика Петар није у Црној гори 1785 г. те гадном неслогом неких црногорских главара прегази с војском Црну гору; манастир на Цетињу сруши, и с пљачком се врати преко Ловћена на Брајиће и Паштровиће у Скадар, које такође преко дане вјере опљачка и много им зла учини[1]. Али је све то у Крусама платио.

Смрт Махмуд-пашина веома заплаши Турке у Арбанији, Херцеговини и Босни. Тада су се Бјелопавлићи, Мартинићи и Пипери са свијем спојили с Црном гором. Јунаштво је црногорско опет пронесено по свијету, као што је

---

[5]) Вид. нову Зету за 1890 год.

и у вријеме владике Данила. За ту је побједу владика Петар I добио од Русије орден светога Александра Невскога.

На лијевој је страни пута више села Граца: Веља гора. Њезино само име показује, да је висока. На врху јој се зелене неколика дуба, а међу њима се бијели црква, храм св. Илије Из предања се дознаје, да ју је саградио Вуксан војвода ровачки, по што је, као сужањ, утекао из тамнице паше скадарскога. О његову сужањству и бјегству у друштву још двојице војвода пјева се у једној народној пјесми:

„Процвиљеше три српске војводе
„У сужањству паше скадарскога,
„А за што? већ ни кроза што:
„За хараче од ломнијех Брда;
„Јер се брдска ђеца посилила,
„Па не даду царева харача,
„А војводе паша преварио,
„На тврду их вјеру домамио,
„Турио их на дно у тамницу:
„Једно бјеше Вуксан од Роваца;
„Друго бјеше Лијеш од Пипера;
„Треће бјеше Селак Васојевић,
„Љуто цвиле јест им за невољу,
„Сужањство је њима додијало. . .

Лијеш и Селак погину, а Вуксан се хитрошћу избави; пашина џелата, хоџу, кадију и 30 Малисора посиједе и здраво добјегне у Црну гору.

У истој се пјесми о томе пјева:

„Од џелата сабљу уграбио,
„Њом му русу одсијече главу;
„Па побјеже преко Скадра града.
„Дочека га тридес'т малисора,
„Одиста га ухватити шћаху,
„Ал' се Вуксан хватат' не даваше,
„Но се махну десно и лијево,
„Свијем турске осијече главе,
«Па он бјежи главом без обзира,
„А кад дође на мост на Бојану,
„Дочека га хоџа и кадија,
„Па овако њему говораху:
„Не ид' напријед, Вуксане војвода!
„„Овамо ти утецишта нема.““
„Но бесједи Вуксане војвода:
„„Ако тамо нема утецишта,
„„Ни овамо нема повратишта.““
„Махну сабљом одс'јече им главе,
„Обојицу тури у Бојану,
„Па он бјежи даље у напредак.

„Ћерају га пјешци и коњици,
„Коњици га мало назираху,
„А пјешци га ни чут' не могаху,
„Здрав утече у Ровца камена.“

Бјежећи кроз скадарску крајину на сумце к Црмници, незнајући стаза ни богаза, био је у забуни! док му се на један пту указа у даљини Веља гора у Љешанској нахији, по којој позна, даје онамо Црна гора; те се завјетова, ако жив кући дође, да ће саградити цркву на Вељој гори за спомен, што се је спасао. Завјет је испунио; цркву саградио у славу св. Илије, јер се је бјегство догодило тај дан[1]

Штета, што се не зна, које је године то било, по што је догађај сам по себи карактеристичан.

Село је Градац на десној страни пута; једно од најљепших у Љешанској нахији. У њему има основна школа с два разреда, која је саграђена 1863 год. Пролазећи мимо Градац к селу Бу-

[1] Александар Попов, руски писац, споменуо је у кратко у својој књизи: „Путешествіе въ Черногорію 1847 год.“ о томе занимљивом догађају. Али се види, да није добро схватио онога који му је причао о том догађају, те је мјесто и имена војвода испреметао. Он вели: „да су тамновали у Спужу мјесто Скадра и да је Лијеш побјегао мјесто Вуксана итд.

роњама, види се у даљини село Прогоновићи, по једној голој и каменитој стрменици на лијевој страни пута, а више села на једној главици бијели се црква.

Ко је год читао „Горски вијенац“, кад види Прогоновиће, не може да се не сјети Вука Мићуновића, чији је џефердар ту у боју турска пушка престригла, за којим је плакао, као за сином, и молио владику, да му каже, нема ли на мору каква вјешта мајстора да му га прекује? —

То је Његош дивно опјевао у „Горском вијенцу“;

„На Шћепан дан дође ми одива
„Из Штитара љетос поведена,
„И каза ми: „„ево харачлије!““
„У Штитаре да купе хараче,
Те ја скупи педесед момчади
„И западни с њима под Штитаре,
„Да посјечем Турке изјелице;
„Пучу пушке Љешанском нахијом,
„Мислим, иду Турци у хараче,
„Па на рају страву ударају;
„Кад бој чујем у Прогоновиће,
„Те ја потец, са оном дружином,
„А кад тамо мука и невоља!

„Ударило двјеста харачлијах,
„Потурице, љута Арнаута
„На крваву Радунову кулу,
„Сам се Радун у кулу нагнао
„И с њим жена његова Љубица:
„Жена млада, ама соко сиви,
„Пуни пушке своме господару:
„Радун гађа с прозора од куле,
„Но му дошла бјеше погибија,
„Турци бјеху сламу и сијено
„Око бјеле куле нанијели,
„Па зажегли са свакоје стране,
„Плам се дига' бјеше у небеса
„И кулу му бјеше дохватио,
„А он гађа пушком не престаје;
„Попијева танко гласовито,
„Припијева Баја и Новака,
„Припијева Драшка и Вукоту,
„И два Вука од села Трњина
„Марковића и Томановића!
„А кликује живе и мртве,
„Види страшњу уру пред очима!
„Нама жива срца попуцаше
„Потрчасмо кули Радуновој
„Око ње се покласмо с Турцима,
„Извадисмо из куле Радуна,

„Ма изгорје ојађена кула!
„Још нам ђе ко у помоћ прискочи,
„Те од куле поћерасмо Турке
„До Кокотах више Љешкопоља,
„Осамдесет и три посјекосмо
„И у боју код бијеле куле
„Олова ми токе изломише!
„А у раздвој боја крвавога,
„Најпотоња која пуче пушка
„Цефердара држах пред очима
„Престриже га, остала му пуста! (плаче)
„По ремику, ка' да трска бјеше!
„Више жалим пуста цефердара,
„Но да ми је руку окинула! —
„Жа' ми га је, ка' једнога сина
„Жа' ми га је, ка' брата роднога —
„Јере бјеше пушка мимо пушке,
„Срећан бјеше, а убојит бјеше —
„Око њега руке не превијах,
„Свагда бјеше, као огледало,
„У хиљаду другијех пушаках,
„Познати га шћаше, кад пукне
„Па сам доша' до тебе, владико!
„На мору је од сваштa мајстора,
„Не бил' ми могли пушку прековат"?

Прошавши село Буроње, путовали смо кроз

Комане. Комани су племе, које спада у Катунску нахију. Стигосмо тај дан 28 септембра на Бијелу рудину у по дне. Ту смо под једнијем цером починули и обједовали. С Бијеле се рудине види средина Бјелопавлића; виде се племена Мартинићи и Пипери; види се Спуж, Дукља, Подгорица и ријеке: Зета, Морача и Рибница, које утјечу у Скадарско језеро. Гледајући тај крај у Зети и кучке планине, не може Србин проћи, а да се не спомене Немањина рођења и других знаменитијих догађаја у Зети, тијем прије, кад се помисли, да су та српска историјска мјеста одавно у туђим рукама.[1]

О њима пјева Ненадовић:

„Кроз највише оне несрећне планине,
„Славило се српско неугасно име;
„Хиљаде се дигло одатле племића —
„Та то је колевка свију Немањића.“

Тамо су више Подгорице и Дољани, који се често спомињу у црногорским пјесмама и историји. Турски војсковођи: паше и везири, водећи војску на Црну гору од југоисточне

---

[1] Од потоњега рата 1876 — 78 год. припали су: Подгорица, Спуж и Дукља Црној гори.

стране Арбаније, често су се одмарали на Дољанима, и кројили планове о њезину освајању. Развалине су старе Дукље на простору између Подгорице, Спужа, Пипера, Зете, Мораче и Рибнице, која је, како Утјешеновић пјева у Недјељку, дала Риму цара Дукљанина, а Рибница доцније — Србима Немању:

„Те од Дукље развађеног града,
„Који даде главе крунам царским
„Мале Расе и великог Рима:
„Малој Раси Немањиће славне;
„А Дукљана Риму великоме."

Пипери, имајући своје њиве око Дукље, изоравају римске новце и друге старине, које продају у: Подгорици, Скадру и Котору.[1]

Спуж је градић на високој хумци, која се зове: „Спушка главица." Спуж је био турска стражарница кроз више вијекова, и кључ од Бјелопавлића. Око те мале тврђаве пролило се је много турске и српске крви. Турци поклепни на питоме Бјелопавлиће, наваљивали

[1] Кнез Никола свратио је своју особиту пажњу на Дукљу, наредивши 1888 год., да се откопавају њезине развалине под надзором рускога књижевника П. Ровинскога. Ту ће се наћи многе римске старине.

су више пута, да их освоје; а Бјелопавлићи, Мартинићи и Пипери јуначки су их бранили, помажући им у томе Црна гора, док се год са свијем нијесу ослободили и с њом сједининили послије смрти Махмуд-паше Бушатлије 1796 године.

Спуж се у црногорским пјесмама назива „крвавијем." Ово није метафора, него факат. Спуж је много пута обливен турском и српском крвљу. Он је, заиста, крвав. О њему има мноштво народнијех пјесама, које би вриједно било скупити.[1]

С Бијеле рудине путовали смо низа страну кршовитијем путом више од по̑ часа до Загарча, који је с лијеве стране пута. То је једно мало питомо пољице, у наоколо неколика сеоца, а међу њима се бијели црква. Загарач припада Катунској нахији. Загарчани су отресни и ваљани, као и други Катуњани. У рату између Црне горе и Турске 1862 год. допрла је турска војска до Загарча. Том је војском заповиједао Абди паша Черкез, а црногорском — велики војвода Мирко. Послије жестоког боја у

[1] Довлен је овај путопис штампан у „Орлићу" за 1857 год. Сада је прерађен и довршен.

Загарчу, црногорска војска потисне турску к Спужу.

Из Загарча иде један пут на сјеверозападну страну кроз Велестово на Чево, и даље кроз Бјелице и Ћеклиће на Цетиње. На путу је између Загарча и Велестова: Башин убао; вода у њему здрава. Народ прича, да се је на тој води одмарао Балша Страшимировић са Зећанима, кад их је водио на Косово.[1]

С десне је стране пута по даље: Ново село, гдје су била два жестока боја у мају и јуну 1862 год. између црногорске и турске војске под заповијешћу горепоменутијех вођа. У томе боју у јуну турска војска потисне црногорску, и газећи преко гомиле трупја, заузме Ново село. Храбри војвода Мирко прикупи своју војску, посоколи је и опет снажно удари на Абди пашу и његову војску у Новом селу, истјера је и сузбије под Спуж.

Тада Турци викну, да их је издао Абди паша у томе боју. Таки је глас допрьо и до Омер-паше у Скадар. Омер паша ни без тога није био задовољан с операцијама Абди-пашиним; али није вјеровао томе гласу. Знало се

---

[1] Вид. изврсну расправу о томе Балши професора Љуб. Ковакевића.

је, да је Абди паша лично јуначан; али није био ни стратег ни тактичар. Послије губитка Новога села, одузета му је команда. Постављен је на његово мјесто за команданта: Абдул Керим паша.[1]

Турске је војске погинуло у тијем бојевима више од 3000; а рањенијех је било још више. Међу турским официрима погинуо је ту и командант Арбанаса: Хото-бег. Ну, и Црногораца је пало доста мртвијех и рањенијех. Ту је био рањен: храбри војвода и сенатор љуботински Петар Ф. Вујовић, десна рука Миркова, који је срећно преболио ране; али је остао хром.

И с ове су црногорске стране одпочети бојеви између турске и црногорске војске у мјесецу марту под командом Крца Петровића, рођака Миркова. С њим су били: војвода и сенатор бјелопавлићски Ристо Бошковић, сердар и сенатор пиперски Јоле Пилетић, сердар и сенатор мартинићски Блажо Радовић, војвода Мато

[1] Овај је исти мушир био главни заповједник турске војске, која је ударала на Србију 1876 год., и за тијем 1877 год. био је такође главни заповједник турске војске на Балкану против руске војске. Али је свргнут с команде, завршивши живот у заточењу у Малој Азији по осуди ратнога суда у Цариграду.

Радовић и командант бјелопавлићски Бајо Бошковић.

Прије него је војвода Крцо предузео команду над војском у Бјелопавлићима, послани су: сердар Блажо Радовић, војвода Марко Миљанов и капетан Машо Врбица с 2 попа да с Пиперима, Мартинићима, Братоножићима и Кучима онијем, који су се тада придржавали Црне горе, ударе на Медун у Кучима.

Срећа их ратна тада није послужила; ћа ни војводу Марка Миљанова, који се је доцније у рату 1876 — 8 год. прославио. Турци одбију црногорску војску, освојивши два топа од трофеја с Граховца од 1858 год., којима је командовао капетан Машо Врбица, доцније нови војвода, који је дотле сматран у Црној гори за највештијега артиљериста. Ну, Машо је Врбица, заиста, један од најбистријих, и најхитријих црногорских војвода; али му се на бојном пољу ратна срећа никад није осмјехнула, нити је лаворивовијех вијенаца односио. Он има заслуга за Црну гору на другом пољу.

У томе боју на Медуну погинули су међу другима: капетан Максим Пилетић и протопоп кучки Зеко.[1]

---

[1] Види јуначки спом. стр. 126 — 133.

Послије војничке недаће у Кучима, Крцо предузме команду и са поменутијем главарима јуначки се је борио и одбијао турску војску: у Коловозу, Новом селу и Мартинићима све док није дошао у мјесецу мају исте исте 1862 год. с Цетиња велики војвода Мирко и предузео главну команду над војском.

У боју на Мартинићима погине војвода Мато Радовић.

Те крваве бојеве, као и оне по Дузи, Бањанима и око Никшића под командом храброга војводе Петра С Вукотића, ваљало би тачно описати, и потомству оставити огледало јунаштва и истрајности црногорске.

Ко с Црногорцима није био у бојевима, тај не зна, какви су јунаци.

Минувши Загарач, дошли смо на Сушицу, која истјече изпод планине Гарча, и утјече у Зету. Сушица дијели Загарач од Бјелопавлића. Ова рјечца у зимно доба надођe тако, да носи дрвље и камење; а у љето пресуши до близу извора. За то је, ваља да, и названа: Сушицом. На њој је дрвени мост, гдје се пут од Загарча к њој спушта. Прешавши преко моста, уђе се у бјелопавлићско поље, које је дуго од Дреновштице до Спужа од при-

лике 20 км. а широко: негдје 2 негдје 3, 4, км. Поље је врло питомо и родно. Кроза њ тече ријека Зета. У њему има покрај обрађенијех њива: ливадâ, сјенокосâ и дубравâ; од којих је Косови луг највећи; има винограда и и различнијех воћака.

Бјелопавлићи су знаменити не само у црногорској историји, него и у српској опћој. Они су у горњој Зети, за коју су везани многи српски спомени!

У наоколо су поља јуначка племена: Бошковићи, Мартинићи, Пипери и т. д.

Врло је занимљиво народно предање о насељењу Бјелопавлића, о чему је славни Вук Караџић проговорио у „Примјерима српско-словенскога језика“, а писац је овијех редака допунио Вукову причу с именима родоначелникâ од Бјелога Павла до садашњега нараштаја [1].

Бјелопавлићи су много пута обливени својом и турском крвљу. Спомен о бојевима сачуван је најбоље у предању од кољена на кољено, и у народнијем пјесмама, које би требало скупити и наштампати.

[1] Вид. књигу 2. мојих књиж. радова.

Ако би се те пјесме забациле, којих се мотиви и облици с временом мијењају, далеки потомци не би тачно знали: какви су им били преци, и колико су пролили своје српске крви за домовину и слободу.

Велики војвода Мирко опјевао је бојеве од 1862 год. у *„Јуначком споменику 1864 год.“*, па и оне у Бјелопавлићима само до његова доласка, и док лично није предузео команду над црногорском војском. А бојеве, који су се догађали под његовом командом, није хтио да опјева из обзира на своју личност. Како је писцу овијех редака диктирао поменуте пјесме, и нехтјевши се склонити на његову молбу, да опјева и друге бојеве у Бјелопавлићима и Ријечкој нахији под његовом командом, састави једну пјесму под натписом: *„Ратовање Омер-пашино на Црну гору 1862 год.*, у којој су споменути крвави бојеви и јунаштво Мирково само на Новом селу и у Загарчу.

Велики војвода Мирко умрьо је још 1867 год., а ни до данас нико у Црној гори не опјева оне страховите бојеве, који су се догађали под његовом командом; не написа историју онога дуготрајнога и веома крвавога рата између Црне горе и Турске 1862 год.; па ни биографију

тога великог јунака! — То је и пријекорно и штетно! —

Бјелопавлићи су у рату црногорско-турском 1862 год. много препатили, јер су се у њима сјединиле двије турске војске: она из Херцеговине преко Никшића и Планинице под командом муширa Дервиш-паше с оном из Зете од арбанашке стране под командом мушира Абди-паше.

Прешави Сушицу, приспјели смо 27. септембра у вече на Орју луку.

Изашли су кнезу на сусрет у поље ниже Орје луке: војвода и сенатор Ристо Бошковић и Бајо Бошковић, командир бјлопавлићске војске другим главарима.

Орја је лука на једном брежуљку под планином Гарчем. Иза ње тече с једне стране Сушица; с друге Зета. С Орје је луке диван поглед у поље, које је добро обрађено. На Орјој је луци племе Бошковићи, врло одлични Срби и јунаци.

Кнезу Николи и његовој ближој пратњи био је одређен конак у кући војводе Риста, тетка кнежева, јер је ожењен сестром кнеза Данила и великога војводе Мирка.

Војводина је кућа сграђена од камена и креча; доњи је дио на под, гдје су двије собе, а под њима изба. Горњи је дио при земљи, гдје је огњиште на сриједи, као што је и у црногорским бољим кућама. Кућа је чиста и свега пуна. По томе се познаје вриједност домаћице.

Војвода је Ристо средовјечан, средњега узраста, обичне главе, смеђијех, густијех бркова, великих, црножућкастијех очију; лице му превучено осмијехом; понашања уљудна; храбар јунак, као и други Бјелопавлићи.

Његова супруга Јања: висока и витка стаса крупнијех и врло црнијех очију, и црне косе, лица црнпараста. Њезина интелигентност, и њезино држање, показује, да је од господскога рода и дома. Има нешто на лицу и у погледу мушко и оштро. Прави тип племените Црногорке.

Ту је на Орој луци и кнежев властити двор, који је саградио кнез Данило.

Сви су Орјелучани били на окупу док је год господар био међу њима.

Сјутри дан 28 послије ручка пође кнез с Орје луке, одредивши конак у попа Лазара Мијушковића у Повији.

Како није Повија много далеко од Орје луке, кнез се заустави на броду на Зети, у којој има обиљно рибе од сваке руке. Кнез је наредио, да дођу ловци с мрежом, и да пред њим лове. Уловљено је доста: пастрмака, липљена, кљенака, килâ и т. д. те је понесено у Повију за вечеру.

Зета има два извора: један под Повијом; други под Церовом. Први се извор зове: Обоштица; други: Перућица; обадва се слијевају уједно под Дреновшницом. Ту губе своја имена, и почиње име: Зета све до утока у Скадарско језеро. То је име врло старо. За њ зна најстарија историја те области. Зета никад не пресушује.

На броду зетском сретне кнеза: војвода Новица Церовић из Тушимље, племена дробњачкога, који је пошао на Цетиње (па задоцнио), да прати на овоме путу својега господара, који оде да види и Новичин завичај. Сиједи и чувени војвода Церовић бјеше ускићен од радости. Кнез Никола свраћао је на Новицу своју владалачку пажњу по примјеру владике Петра II и кнеза Данила I.

Послије лова пред ноћ кренемо са Зете у Повију ка кући попа Лазара Мијушковића на конак.

Повијани се бијаху окупили, дочекавши господара са живијем и радоснијем узвицима.

Кућа је поп-Лазарева старинска и имућна; поземљуша доста дуга и широка. Доњи дио одвојен преградом за спремницу и спаваоницу. У горњем је и већем дијелу на сриједи огњиште, гдје се куха, пече и сједи око ватре.

Како је пред ноћ почела киша ромињати, а Повија под Острогом висока, бјеше хладно, и ватра није била на одмет. Испред ватре прострта слама, и по њој поњаве, а озад поглавнице домаће тканине напуњене вуном, и неколике дрвене; троноге столице врло ниске. Кнез Никола сједне по црногорском обичају насред простирке; а до њега с једне и друге стране војводе и сенатори редом по старјешинству.

На ватри је висио о веригама велики котао пун меса и купуса за госте. Покрај ватре с горње стране приставлен ован (двизац) на ражњу да се пече; а домаћица куха цицвару и пече гибаницу.

Кад је све било готово, и совра постављена, кнез сједне у прочеље, до њега с десне стране: велики војвода Мирко, с лијеве: Нико Квекић, до њега војвода Крцо Петровић, до Мирка писац овијех редака, до њега војвода Новица

Церовић, до Крца војвода Миљан Вуковић, до Новице војвода Ђуро Матановић и још неколика главара. Кнез је позвао и домаћина да сједне. Али је он, по црногорском и старом српском обичају, дворио са синовима господара и госте, топећи се од радости, што је доживио, да види у својој кући, која је сламом покривена, кнеза господара црногорскога.

Послије вечере кнез опет сједне на простирку пред ватром и други главари редом до господара.

Домаћин је често нудио вином и кафом господара и госте.

Донесене су и гусле, те један вјешт гуслач испјева пјесму из црногорско - турских бојева од 1862 год.

Затијем кнез заповједи да се спава, јер је ваљало сјутри дан путовати. За кнеза и великога војводу Мирка бијаху спремљена мјеста у доњем дијелу куће у спаваоници. Кнез је хтио да преноћи ту на простирци код ватре. Одреди, гдје ће који главар лећи: војводи Мирку до себе с десне стране, Квекићу с лијеве, до њега војводи Крцу, мени до Мирка, Новици до мене и т. д.

И ако смо били нешто и уморни од пута, ипак нијесмо могли сви одмах заспати. Кнез Никола, велики војвода Мирко, Квекић и ја за дуго смо још разговарали, лежећи ту на слами. Један од главара рече: *„шта би рекао какви мекушни племић са запада, кад би видио на чему вечерас лежи господар црногорски и брдски“! —*

Ну, таки су господари јунаци и патриоти са својим народом и могли одбранити Црну гору од турске најезде, и сачувати њену слободу.

Међу тијем неки главари заспаше: један мирно; други рчући. Заспа и војвода Новица. Мени чисто одлахну; јер, како је био до мене, једнако ме је руком гурао, кад хоће што да пита, или да каже. Заспа и господар. Велики војвода Мирко и ја остасмо још будни, и шапћући разговарасмо. Кад војвода Новица поче да говори кроза сан. Казује на глас све што је тај дан чуо и видио.! — То бјеше врло занимљиво. Многи се пробудише; пробуди се и кнез Никола. Неки се главари и насмијаше; а ја бијах зачуђен, јер никад прије нијесам имао прилике да чујем, да тако говори човјек кроза сан, као на јави.

Видјећи велики војвода Мирко да је то за

мене ново, рече ми: „на све што би сада био запитан војвода Новица, одговорио би; ћа казао би и своју највећу тајну“. Мене то још већма заинтересова; а Мирко да ме увјери, окрене се к Новици, и обичнијем гласом зовну га: „Новко“!

Новица: „ко ме зове?“
Мирко: „кад си од куће?“
Новица; „јуче“.
Мирко: „куд си пошао?“
Новица: „на Цетиње ка господару“.
Мирко: „за што?“
Новица: „да га пратим у Дробњаке·“
Мирко: „Јеси ли с ким у завади?“
Новица: „јесам“.

Међу тијем кнез Никола пробуђен, не даде Мирку да га даље пита. Мени се је чинило, да Новица не спава, јер само будан може онако тачно и јасно одговарати на питања.

Велики војвода Мирко рече ми, да пробудим Новицу ради увјерења да је у тврдосаници. И ја, заиста, имадох муке док га пробудих, казавши му шта је питан и шта је одговорао; Новица се исправи и окрену ка господару, па рече:

„За Бога! господару, да нијесам што ружно казивао?“

Кнез Никола: „нијеси, Новко!“ —
Велики војвода Мирко додаде:
„све смо ти тајне дознали“.
За тијем сви један по један заспасмо.

Сјутри дан 29 септембра рано устасмо; Богу се помолисмо и кафу пописмо. Око 10 часова прије по дне доручковасмо, и кренусмо на пут.

Народ се је гомилао, да види и испрати господара. —

Дан је био ведар: вријеме за путовање угодно; ни врућине ни хладноће.

Идући Планиници, која раздваја никшићско поље од Бјелопавлића, види се на десној страни чувени манастир Острог под висом Острогом. Доњи је манастир на једном заравањку; горњи више њега 1 км. у самотворној литици, гдје почивају моћи св. Василија острошкога. Више те црквице у истој литици самотворна пећина и у њој црквица, гдје се је свети Василије испаштао, а прије њега св. Исаија, чије је моћи, по народном предању, спалила турска војска у 17 вијеку. Између доњега и горњега манастира види се на средини пута једна црквица сама за себе, храм св. Ђурђа. Ниже доњега манастира на десној је страни: гроб Мирка Т. Ле-

кића, једнога између најбољих јунака из доба владике Петра II, који му је саградио од гранита тај гроб с натписом на крсту:

„Мирку Токову Лекићу.
„Овдје погребеноме
„1840 года 22 фефраља
„За витешке твоје труде
„И за војну славу дичну
„Споменик ти овај дижем,
„О, јунаштва огледало!“ —
1840.

Јашући на коњма кроз Повију, прича ми велики војвода Мирко, како се је био затворио у горњи манастир код светога Василија с Крцом Петровићем, Новицом Церовићем, архимандритом Никодимом и са још 30 другова, кад је Омер паша војиштио на Црну Гору 1852-3 год.[1] те је из те стијене бранио манастир и свеца да не падне у турске руке, одбијајући за 9 дана свакидашње јурише турске војске под командом Ибрахим-паше, Исмаил-паше и Јаја паше. —

То су били очевидно страшни дани и тренупи: оздо турска војска, по што је заузела

[1] Вид. мој чланак: Морача и Острог, књига 2.

и опљачкала доњи манастир, примакла се ка горњем, пуцајући и дан и ноћ из топова и плотуна на манастир у пећини; са врх Острога бацали су Никшићи низ литицу дрвље и камење! — Али ни то није могло нахудити самотворној пећини.

Мирку је и његовој одабраној чети било почело нестајати муниције и хране! — Кнез је Данило био на Церову, откуда се лијепо види манастир Острог; а могао се је ноћу видјети и сваки топовски хитац, и како турски плотуни пламте на манастир. Кнез је Данило био врло узнемирен: потпоре није имао да је пошље Мирку, који бјеше у великој невољи. Тада је турска војска ударила на Црну гору осим те под Острогом, још са три стране: на Бјелопавлиће, Црмницу и Грахово.

Омер паша је био у Спужу. С те је стране најснажније турска војска ударила на војску кнеза Данила.

У тијем најмучнијим тренуцима, нађе се једно Црногорче, које изиде пред кнеза Данила, и рекне му: „господару, чуо сам, да питаш: «није ли Црногорка родила јунака, који би прошао кроз турску војску под Острогом и понио војводи Мирку поруку, како

да изиде из горњега манастира и да св. Василија изнесе, да не би пао у пексијанске руке."
— Ево мене; ја ћу проћи". —

Кнез тијем ускиђен, посоколи момче и обећа му лијеп дар: Обилићеву медаљу, ако то изврши. Кнез га научи, шта ће казати Мирку, ако до њега дође жив и здрав; али, ако га ухвате Турци, да им ништа не каже. Момче одговори: „не брини се, господару, не ће ме ухватити. Ако ме ухвате, божа ти вјера, погинућу, а не ћу им ништа казати". —

Момче отиде, смисливши, како ће се прикрити кроз турску војску. И заиста се провуче кроза њу тако, да га ни стража није опазила.

Међу тијем је кнез Данило вјешто наредио задрагу (диверсију), пославши и пошљеднога перјаника искрај себе, да оздо из Дубраве иза леђа турске војске почну пуцати из пушака, како би се тијем, колико год одмакла испод горњега манастира. А Мирку је поручио по момчету, кад чује да запуцају пушке у Дубрави испод доњега манастира, нека тада гледа да избјегне из горњега манастира и свеца изнесе.

Та је диверсија била ђенијална. Турска војска, заиста, тијем изненађена, окрене се на ту

страну, бојећи се, да се није ту прикупила јака војска, која ће је с леђа напасти. А војвода Мирко те ноћи са својом дружином и моћима св. Василија избјегне, и здраво дође на Церово ка кнезу Данилу своједу брату!

Весеље је било велико. Јер је било завладало опће мишљење, да Мирко са својом дружином не може изаћи из горњега манастира испод Острога, ни без крила проћи кроз толику турску војску! —

Мирко је прави косовски јунак; он је неустрашан. Никада ником не говори о себи. И ово, што је мени причао о Острогу, само је факта казивао; а што је он радио, није ни једне ријечи проговорио. Ја сам о томе распитивао: војводу Крца Петровића, и војводу Новицу Церовића, који су с њим заједно били затворени у горњем манастиру; те сам од њих дознао многе појединости из тога доба о јунаштву и карактеру Мирковy. А био сам с њим лично и у бојевима на Церову и у Загарчку 1862 год.

Стигавши на планиницу, Мирко заврши своје казивање овијем ријечима: „на почетку ми ништа друго није задавало бриге, колико то, што нам је било почело нестајати хране и џебане.

Опет не бих отишао на други свијет незамијењен. Турака је много пало мртвијех у јуришима на манастир“. —

С Планинице се види никшићско поље и турске нове куле по главицама око Никшића. Никшићско је поље родно; испреплетено многим рјечицама са свијех страна и на Сливљу на дну поља утјечу у понор под брдом Студбицом; па извиру на два мијеста, од којих је Зета, као што сам то већ споменуо.

С Планинице смо окренули на десно к Брштну. Гледајући на према се турске куле око Никшића, окрете се кнез Никола к мени, па рече: *„је си ли заборавио онај дан, кад ударисмо на оне куле у мјесецу мају 1862 год.!“* — Одговорих: *„нијесам; то се лако не заборавља“*. —

Овдје ћу нешто у кратко споменути о томе:

Војвода и сенатор чевски, Петар С. Вукотић, бранећи да турска војска не продре ни тајин унесе у Никшиће од почетка марта 1862 год., борио се је храбро против Дервиш-паше и његове војске по Дузи, враћајући га свагда натраг у Гацко с великим губитком. Послије свакога боја у Дузи, наступао је одмор. Дервиш паша је попуњаво своју војску резервом;

а војвода Петар није имао резерве; него послије сваког боја мањи број војника! —

Једнога лијепога дана у мјесецу мају прими Петар писмо у Завироштацима у Дузи од великога војводе Мирка, који командоваше црногорском војском у Бјелопавлићима, наређујући му, да сјутра дан рано поведе своју војску под Никшиће; а у Дузи да остави јаке страже и уводе, да мотре на кретања Дервиш-пашина у Гацку.

Писац овијех редака бјеше тада с Вукотићем у Дузи, као командант устаника херцеговачких и Вукотићев помоћник.

Војвода Петар одмах нареди све што је требало, и сјутри дан крене с војском к Никшићима. Дан је био диван. Спустивши се у никшићско поље, сусретне нас Мирков књигоноша, и предаде Вукотићу писмо.

Писма кнежева и Миркова свагда је читао најприје сам војвода Петар; по том их је мени давао. Па, што би за казивање било, то је Петар казивао и другим војводама и главарима.

У томе писму јавља велики војвода: како ће и господар (кнез Никола) лично да учествује у боју на Никшићима, и да ће тај дан око 9 часова прије по дне оба стићи под Ник-

шиће. С тога да не отпочне бој, док они не приспију.

Све је то тачно извршено.

Око 9 часова стигоше на Сливље кнез Никола и велики војвода Мирко с војничком пратњом и с два брдска топа. Војвода Петар и ја сретнемо кнеза у пољу између Сливља и Никшића. Кнез Никола као врховни заповједник све црногорске војске изјави војводи Петру, (своjему тасту) задовољство и похвалу за бојеве и успјехе у Дузи. И кнез и Мирко свраћали су на мене, као Херцеговца, особиту пажњу.

Ту је удешен распоред за ударац на куле око Никшића, и одлучено: ако се два батаљона турске редовне војске и Никшићи не предаду, да се куле запале, које се могу запалити; а на град да се не јуришава, јер би много Црногораца изгинуло, особито кад знаду, да их гледају господар и велики војвода Мирко. Тијем прије, што се је поуздано знало, да се ни турска војска ни Никшићи не могу још дуго без хране обдржати у граду.

Како је кнез Никола вјешт гаћач; сам је лично одмјерио одстојање, и заповједио да се пуца из топова, који бијаху намјештени код Студенаца

на једној хумци спроћу града и Мушовића куле. Ваља признати, да ни један хитац није промашио објекат. Али су и куле и град врло тврди, те им брдски топови не могоше нахудити. Само је кров на Мушовића кули изрешетан, и ниште више.

Велики војвода Мирко и војвода Петар поведу војску на куле. И послије много труда само неколике освоје и запале; а не предадоше се ни Никшићи ни турска редовна војска.

На томе се прекине бој. Кнез и Мирко врате се опет у Бјелопавлиће; а војвода Петар са својом војском у Завироштаке у Дугу.

Путујући од Планинице к Бршну, прошли смо покрај Вучијега ждријела и Граца (обронци Осрога); иза њих су сјенокоси: Драми, Бувавице и Пониквица; по којима су катуни жупски и бјелопавлићски и т. д.

На граници жупској код Бршна дочекаше господара: сердар и сенатор жупски Шого Николић, војвода жупски Јован Бојовић са Жупљанима и капетан луковачки с Луковчанима. Свакому се виђаше на лицу радост, што им господар доходи у племе. Главари у име војске и народа поздравише господара са добро-

дошлицом. Господар прегледа Жупљане и Луковчане, и изјави им своје задовољство.

Слазећи к ријеци Грачаници, виде се села на десној страни: Драговићи и Лаз. Идући уз Грачаницу, кад се ступи у Жупу, прво је жупско село: Ливеровићи на десној обали, гдје је и кућа сердара Шога Николића. Његова је кућа одређена за конак господару. Пред кућом се бјеше слегао народ да га дочека. Кад кнез ту стиже скупљени народ викну у глас: *„добро нам дошао, господару! — Благо нама, наше сунче жарко: — С тобом нам свака добра срећа дошла!“* —

Кнез се заустави међу народом, распитујући старце о мучној прошлости, док не бијаху ослобођени и с Црном гором сједињени. Тако их распитива и о ратовима, јунаштву појединаца, и уопће народном животу.

За тијем уђе у сердарову кућу. Кућа му је од камена и креча на један под; унутра није преграђена; на горњој је страни у зиду огњиште (врста турскога шемине-а). Испред огњишта прострте: пустине, поњаве и тканине од вуне домаће, а по крајевима подглавнице такође од домаћих тканина. Све ново и врло

чисто. Ватра је на огњишту горјела. Ту је сио господар и његови доглавници.

У другој много мањој кући до те, готовљена је вечера.

Одмах по уласку у сердарову кућу, домаћин послужи господара и друге госте: црном кафом и ракијом обично комовицом (лозовача) јер шљивовице тамо нема.

Сердар Николић бјеше неизказано радостан, што је доживио да види својега господара у својој кући и у племену Жупи, која се је са свијем ослободила и с Црном гором сјединила тек 1858-9 године.

Сто је за вечеру постављен у истој кући, гдје смо сједјели, у доњем дијелу. Кнез сједне у зачеље, а до њега редом војводе и сенатори по старјешинству. Сердар је дворио господара, док му год није заповједио да сједне за сто.

Софра је била пуна свега, што се може наћи у једној богатој сеоској кући.

Послије вечере дође по жељи кнежевој и гуслач, који је херцеговачки гудио и пјесму јуначку испјевао из бојева црногорско-турских од 1862 год.

У тој смо соби спавали истијем редом, као и кући попа Лазара у Повији. Само

што војвода Новица није те ноћи кроза сан говорио.

Сердар Шого исприча ми, на моје питање, народно предање о имену Никшића итд. Та је прича врло занимљива, коју сам одмах записао у свој записник [1].

Сјутри дан 30-га септембра из јутра господар прегази на лијеви бријег Грачанице, да види жупски манастир св. Луке. Манастир је, по причању Жупљана, сграђен у 17 в. Племе га је саградило.

У рату између Турске и Црне горе 1852|3 год., један је дио турске војске под командом Ибрахим паше и Смаил паше крене преко Гацка, Пиве, Дробњака и Жупе никшићске к Острогу; а један одред турске војске под командом Јаја паше крене од Пјеваља преко Таре на Шаранце; ови херцеговачки окрајци и племена бијеху пристали уз кнеза Данила; турска их војска прегази; прваке похвата и у таоце одведе. Кнез им Данило и покрај најбоље воље тада није могао помоћи. Само је послао у Жупу никшићску: својега братучеда, војводу Крца Петровића и војводу Новицу Церовића, да соколе Жупљане против турске војске.

[1] Штампана је у Требевићу за 1891 год.

Турска војска прегазивши Пиву и Дробњаке послије незнатнога отпора, стигне из Дробњака у Жупу 26 декембра 1852 год. Жупљани су били уклонили чељад своју преко границе црногорске, а они остали са споменутим војводама да се бију с турском војском. Ну њихова је снага била малена. Војводе: Крцо, Новица, Јован Бојовић и сердар Шого Николић с једном одабраном четом затворе се у манастир св. Луке. Турски команданти концетришу топовску и пушчану ватру на манастир. Жупљани су се и ови из манастира храбро одупирали турској војсци, док их најпослије топовска ватра не нагна, да напусте манастир, и с великом муком изађу из њега, и преко брда Водице кроз планину изнад Бршна повуку се к Острогу, а Бојовић и Николић остану у Жупи.

Турска војска прегазивши и Жупу, крене к Острогу, пљачкајући и палећи српска села.

Војвода Мирко већ је био у манастиру под Острогом, гдје му се и ови придруже, о чему сам прије укратко напоменуо.

Турска војска тада запали манастир св. Луке, а доцније и Острог, по што је војвода Мирко из њега избјегао и светога Василија изнио.

Кнез Никола поновио је жупски манастир, и цркву из основа сазидао.

На надвратку је урезан запис:

„Оваи храмъ светога Луке сагради Никола князъ црногорски за душу своему стрицу князу Данилу године 1861“

Прегледавши манастир, отишли смо мало на више и прегледали тврђавицу, коју је кнез Данило сагради о послије поменутога рата 1852|3 год. У њој је муниција за онај крај.

Жупа је никшићска једно пољице опкољено планинама. Дуго је од 5 — 6 км., и широко 2 км. Доста је хумно и родно. Посред поља тече ријека Грачаница, која извире у Блацима наврх Жупе испод планине Штитова; утјече у Сливљу у понор под брдом Стубицом.

Око поља су с обје стране ријеке села:

Ливеровићи, Царине, Кути, Бјелошевина, Мијоље поље и Мораково.

С лијеве стране ријеке оздо:

Манастир св. Луке под брдом Водицом. Југовићи, Старо село и Дучице.

У Ливеровићима је кућа, као што сам споменуо, сердара и сенатора жупскога Шога Николића. А у Кутима је наврх Жупе кућа

војводе жупскога Јована Бојовића, гдје је за кнеза Николу и његову пратњу био спремљен ручак. Бојовићева је кућа старинска, сагрworldђена од камена и креча; а висока као кула. Војвода Бојовић бјеше срећан и радостан, што је доживио, да види у својој кући: кнеза и господара црногорскога, који је запамтио многе муке и невоље од потурица никшићских. На врх Жупе је под Прекорницом: Марковац, старе развалине, гдје се находи римских и српских новаца.

Највеће су планине с источне стране: Прекорница, Црљенци и Штитовица.

Људи су у Жупи: одрасни, здрави и снажни. Јунаци су као и други Херцеговци. Говор им је такође српскога јужног дијалекта најчистији херцеговачки.

Пошавши из Жупе 1-га октомбра, дошли смо у село Градац, које припада Жупи, а зове се и Заград. Ту на брду виде се развалине старога града.

Из Граца смо ишли уз Брезово брдо, па кроз Коњско, Закрај, Ћеранину гору и Крново. На Крнову је била спремљена ужина за господара: печени овнови, меки сир, млијеко, хљеб и вино.

Киша је ромињала; народ се тискао, да види господара; а господар је са свијема био љубазан.

Кнез Никола радо сијече својим великим ножем (који носи у појасу, кад путује) плећа и печене овнове. Па је и ту пресијецао једнијем ударцем по два овна један сврх другога. И заиста има велику снагу, вјештину и лакоћу у сијечењу. У таким приликама имао је особито задовољство, да и мене натјера да сијечем. Ја признајем, да немам те вјештине. Ну, морао сам послије д у г о г а з а т е з а њ а да окушам, могу ли пресјећи два печена овна једним ударом. Ја нијесам имао за то воље; али, да се господарева ријеч пред скупљеним народом послуша, шапну ми велики војвода Мирко, да му извршим вољу, одобривши, да сијечем сабљом Махмуд-пашином (Бушатлије), коју је свети Петар даровао војводи Станку Петровићу, оцу Мирковову, па је дао мени, да је на томе путу пашем. Сабља је сва у сребру.

Ја случајно рекох: *„ако што буде сабљи, хоћу ли бити одговоран?* — Мирко: *„што год било, — нећеш одговарати.“*

Перјаници по заповиjести метнуше на дебеле даске два печена овна уједно, а ја да се

не бих осрамотио пред толиким свијетом, замахнем сабљом са свом снагом, пресјекавши оба овна, засјекох још и у даске, оставши рукодрж у руци, а гвожђе у дрвету! —

Велики војвода Мирко ништа не рече, и ако му је та сабља била најмилији спомен. На против и он и кнез Никола кавальерски то јавно похвалише. Али је мени било веома и жао и тешко.

Кад смо се вратили на Цетиње, Мирко пошаље сабљу у Беч, те је рукодрж опет спојен с гвожђем тако да се ништа није познавало.

С Крнова сиђосмо пред ноћ у Милошевиће, па у Мокро. Народ је свуда дочекивао и пратио господара с неописаном радошћу и узклицима.

Мокро је под планином Војником, који раздваја Дробњаке од Никшића и Дуге. Војник је врло висок и обрастао густом шумом. Врхови су му: риђе и сиве литице нагнуте тамо и амо, а између њих дивокозе и срне.

Прошавши Мокро, дођосмо у Придворицу, гдје прегазимо на коњма ријеку Боковицу, стигавши у сутон у Пошћење ка кући сердара Милутина Башовића.

Ту за кнеза и његову пратњу бјеше одређен конак.

Башовић је врсан дробњачки првак; његова је кућа од старине чувена и поштована. За сином му је сестра Божа Петровића кнежева рођака. Сердар се је Башовић топио од радости, гледајући господара и великога војводу Мирка у својој кући у племену дробњачком, од којега је половина припала Црној гори тек послије црногорске побједе на Граховцу 1858 год.[1] Кућа је сердарева поземљуша; покривена шиндром. Унутра је по сриједи преграђена даскама. У горњем је дијелу на средини огњиште; а у доњем су дијелу двије клијети једна за спаваоницу; а друга за ручаоницу. И у једној су и другој кућевне различите ствари, као што је обичај у бољим сељачким кућама. Код ватре смо сједили прије вечере и послије вечере.

Дочек је био усрдан; совра пуна и богата. Гуслач је послије вечере дивно гудио и пјевао.

Око цркве Успенија Богородична у Пошћењу има много римскога гробља.

Сјутри дан послије по дне крене господар у село Превиш на конак у капетана Живка Пекића.

---

[1] Друга је половина Дробњака припала Црној гори послије рата: 1876 и 8 године,

Сви су дробњачки главари дочекали на границм дробњачкој господара и пратили га кроз племе. Народ се је скупљао на појединијем подеснијем мјестима, особито, гдје су били одређени: доручак, ручак и ужина.

Пролазећи покрај села: Придворицу и Петницу, гдје је рођен отац славнога Вука Караџића Стеван, види се у брду једна велика пећина. У њу су се по неки Дробњаци затварали, кад су код Турци војштили на Дробњаке, а то је често бивало. Тако се је у њу затворио Милован Мимовић Караџић с 15 одабранијех другова у рату турско-црногорском 1852|3 године. Али се је најпослије морао предати непријатељу. —

У сутон стигосмо кући Пекићевој. Народа се много бјеше слегло, весело и громовито узвикујући: *„добро нам дошао, господару“!*—

Кућа је Пекићева од камена и креча на један под; нова и пространа. У кући свега доста; јер је Пекић добар газда. На поду у кући нема никаквијех преграда. Горњи је дио застрт: поњавама, ћилимима и подглавницама с вуном од домаће тканине. Вечера је била богата. Послије вечере обично најбољи гуслач испјева пјесму. Спавали смо сви на поду око господара.

На Превишу се види једна врло стара кућа. Старину јој показује зид и облик. Та је кућа Томића. Народно предање живо тврди, да је та кућа саграђена прије косовскога боја. Било бу вриједно сачувати је бар у снимку.

Сјутри дан 2 октомбра пошли смо раније, јер је кнез Никола желио да види Мљетичак, гдје је погинуо Смаил-ага Ченгић. На Мљетичку је народ спремио ручак за господара. Приспјевши на само мјесто 3 октомбра око 10 часова прије по дне, бјеше се скупило много народа: мушкараца и женскиња. Све то пливаше у радости.

Пратња је кнежева постала многобројна. Војвода Новица Церовић, јунак мљетичке трагедије, једнако је био уз господара, Он је показао и објаснио кнезу Николи, гдје је био око Ченгићев, где му је био шатор, и с које је стране дошао Новица са својом јуначком четом, ударио на Смаил-агу, разбио га и главом му се уметнуо! — Било је милина гледати и слушати сиједога јунака, с каквијем одушевљењем прича о томе покољу. — Мирко Алексић с Малинска одсјекао Ченгићеву главу. То је било 1840 год.

Тијем су по црногорском обичају освећени

Петровићи, који су погинули на Грахову 1836 год., гдје је Смаил-ага Ченгић војску турску предводио. Ту је погинуо и Стеван Петровић, брат кнеза Данила и великога војводе Мирка.

Кад велики војвода Мирко стаде на мјесто, гдје је Смаил-ага посјечен, разведри му се суморно чело и сијну му на лицу задовољство. Јамачно је тада мислио на смрт и освету својега брата Стевана, јер нигдје нијесу тако скупе мушке главе, као у Црној гори.

Ко не зна црногорску историју, црногорске појмове о мушкарцима, ко не зна освету, јуначки понос и дуговјечну крваву борбу црногорску с Турцима, тај не може потпуно разумјети ту скупоћу и освету мушкараца у Црној гори. —

И кнез Никола очевидно бијаше весео исто као и отац му Мирко.

Послије пријегледа сједне господар и његова пратња за совру. Позвао је и неколика старија дробњачка главара. Совра је била пуна: печења, погаче, сира, скорупа, цицваре, гибанице, вина и медовине.

Док је ручак трајао, дотле је младеж оба пола у колу играла, пјевајући:

„Огрија сунце, огрија,
„Огрија море и Дунав:
„Добро нам дође господар
„У наше племе са срећом!“

*
* *

„Иза брда сунце огријало
„Поред њега Даница звијезда:
„Што је било сунце огријало,
„То изиде славан господаре,
„По народу сунце растурује,
„Вас му народ сунце огријало.
„Што поред њег' Даница звијезда,
„То не била Даница звијезда,
„Него наша милосна кнегиња.“

Ове је стихове импровизовала ту једна китна Дробњанка, која вођаше коло, и почињаше пјевати, а за њом сви други. —

Мљетичак је једна висока равањ под планином Ивицом, обронком Дурмитора између Превиша и Косорића.

Послије ручка пошли смо кроз село Косориће у Тушимљу ка кући војводе Новице Церовића.

Дуго би било да овдје побрајам све што је вриједно спомена у Дробњацима као: пла-

нине„ ријеке, цркве, манастире, села, бојеве између Дробњака и Турака, и народно предање о Дробњацима и Језерима, Дурмитору и Пирлитору. О томе ћу на другом мјесту писати, јер све то није лако углобити у ове путне записе. Само ћу споменути: како је племе дробњачко између Дурмитора и Војника доста кршовито. Али су му љетишта равна Језера пространа и пашна, да им се не може у томе испоредити ни једно мјесто на Балканском полуострву. С тога су Дробњаци и Језерци сточни и имућни. Једна крава на Језерима може дати за једно љето више од 100 кила сира и масла.

Дробњаци су јуначко херцеговачко племе. Развијени су, крупни и здрави; али нијесу лаки онако, као што су Црногорци. Говоре најчистијим јужним говором. Бистри су, поштени и каратерни. Сачували су и чувају, као највећу светињу, све српске обичаје, које не одвајају од цркве и вјере. Срећа је њихна, што међу њима није никад било потурица ни никаква другога закона осим српскога православног. За то су се и могли успјешније борити од Косова, па док се нијесу сјединили с Црном

гором са свијем тек послије дугога и крвавога рата 1876 — 8 год.

Историја је дробњачка, један крвав еп.

Тај дан 3-га октомбра приспјесмо за заранка у Тушимљу к Новичиној кући, гдје се народ бјеше слегао, да дочека својега господара. И дочекао га је врло одушевљено и весело. Осим громовитијех узвика, који проламаху ваздух, свакојему се виђаше на лицу жива радост. А сијоди и јуначни војвода Церовић готово изван себе од радости. Никад не стајаше: час код господара, нудећи га кафом и ракијом; час у народу пред кућом својом; а час међу домаћима, наређујући вечеру за високога госта.

Новичина је кућа од камена и креча на један под; доста удобна. У њој је било мјеста за господара и његову пратњу. У њој имају и двије собе с креветима и столицама по јевропски. А и у ручаоници је сто и око њега столице. Од Цетиња до Тушимље нијесмо нашли ни једну кућу тако удобну. Ту је очевидно цетињски утјецај; а у неколико, јамачно, и сина му војводе Ђура, који се је учио у Трсту.

Кнез је преданио у Тушимљи, прегледавши народ, који се бијаше ту скупио. Послије по дне 4-га октомбра биле су народне игре на простору

између војводине куће и цркве св. Ђурђа, која се бијели ту на једном брежуљку. Игре су: мушка трка, скакање и метање камена с рамена. Перо Хераковић с Његоша, кнежев рођак и кападахија најбоље је скакао. Он лако прескочи коња, да га не додирне.

Војвода Новица у друштву је весељак и у причању неуморан. Дуго је причао господару и великом војводи Мирку о Дробњацима итд. На пошљетку и ја њему укратко испричах о Мажуранићеву спјеву *„Смрт Смаил-аге Ченгића“*, у којему се и Новица спомиње. Разговор о томе између мене и њега, у који се је умијешао и велики војвода Мирко, био је врло занимљив [1].

Новица има два сина: Ђура, који га је замјенио у црногорском сенату; и Милутина, који се је запопио.

Из Тушимље смо се кренули 5-га октомбра послије доручка. Војвода Новица с Тушимљанима пратио је господара уз ријеку Тушимљу до Јаворја, гдје је граница између Тушимље, Малинска и Мораче. Ту је дочекао господара

---

[1] Види књигу 2 мојих књижевнијех радова.

капетан Беган с Ускоцима, а Новица се врати натраг.

Јаворје је огранак Сињавине, висока и лијепа равањ и сјенокоси. Јаворје се често спомиње у народнијем пјесмама онога краја.

С Јаврја смо се дуго спуштали низ брдо у Морачу горњу к манастиру. Морача је међу планинама у низини тако дубоко да се једва може озго догледати. Живописније конфигурације од Мораче и Ровацa мучно је наћи. Више од два сахата спуштали смо се низ брдо, док смо стигли до првога села наврх Мораче. Па се опет и отален ниже к манастиру једва може догледати у дубини корито ријеке Мораче, која извире испод планине Рзаче. Сишав на ријеку т у ј е н а њ о ј м о с т, преко којега смо прешли на десну обалу. Отален је до манастира Мораче око 10 км. Пут је узан и стрменит тако да мора путник за путником, и коњ за коњем ићи.

У Морачу утјечу више притока. Највеће су: Ратња; извире изпод Л у к а в и ц е и планине Лоле између Бијеле и Мораче, и утјече у Морачу ниже Драговића поља; Левишта — утјече у Морачу више Драговића поља. Ту су Морачани и Ровчани с помоћу Бјелопавлића

дочекали турску војску 1821 год. и уништили је. Ту је погинуо и босански алај-барјактар Турајлица; алај-барјак униграбио је Јово Кутина из Роваца и т. д.

У манастир смо стигли за великих заранака врло уморни. Пред манастиром дочекаше господара: архимандрит Димитрије са свештенством, и морачки капетан с највиђенијим Морачанима. Звона су звонила; а дивна црква из XIII вијека, задужбина великога кнеза Стефана Немањића, сина Вукова стајаше отворена; кандила и полијелеја запаљена; господар с пратњом уђе у цркву и помоли се Богу до краја благодарења и многољетсва. Из цркве отиде у ћелије за њега спремљене, гдје га архимандрит почасти обично: комовицом и црном кафом. За тијем кнез Никола и велики војвода Мирко изиду међу скупљени народ, који пливаше у радости, тискајући се појединци ближе господару, а перјаници их упућиваху да редом приступају к руци господаревој. Кнез је љубазно распитиваво старце: о боју у Морачи 1821 год.; о сједињењу Мораче и Роваца с Црном гором, и о другим новијим бојевима, јунацима и уопће народном животу.

Већ је сутон почео, и кнез се врати у свој стан.

Док вечера није била готова, кнез је разговарао с писцем овијех редака о: постанку, старини, архитектури и стилу морачке лавре. Архимандрит морачки Димитрије, старац од својих 70 год. још крјепак и здрав, био је усхићен радошћу, што је доживио да види у морачком манастиру Немањића задужбини, кнеза и господара црногорскога и брдског. Архимандрит је узрастом висок, браде дуге, пуне, бијеле и мало од дима пожућеле; лица храпава и оштра погледа. На њему долама од модре загасите свите; опасан црвенијем, вуненим појасом; озго раса од модре загазите свите, на глави камилавка светогорскога кроја; на ногама докољенице од бијелога сукна; обувен у опанке и народне шарене чарапе. Архимандрит је Дититрије храбар; он је свагда с Морачанима заједно ишао у бојеве против Турака. Чувен је, и веома поштован на ономе крају, ма да је у књизи и науци раван попу Мићу цуцком, јер и што својом руком напише, једва прочита; а за туђе не треба ни спомињати. Врло је гостољубив. Радо прича, како је Ковалевски (Рус) био у Морачи, и како га је једући грожђе, ујела осица, и како је с

тога дошло међу њима до гушања. јер је мислио, да је то архимандрит тако намјестио. Није чуда, кад се зна, да су обојица чудаци! — Архимандрит имађаше на себи покрај архимандритскога крста и црногорских медаља за храброст још и некакву крупну руску обичну споменицу, на којој је приспојио петљицу, па је носи о врату, као колајну! — Казујући да ју је добио од Ковалевскога за спомен његова бављења у Морачи 1833 године.

Вечера је била готова по народски свега доста. Послије вечере нијесмо дуго сједјели због умора. Разишли смо се сваки у своју ћелију.

Сјутри дан 6 октомбра господар прегледа цркву велику и малу и старине, колико су отете од турске пљачке и огња.

Ко би зажелио да зна, каква је та црква морачка, нека прочита чланак „Морача и Острог“ у књизи 2 мојих књижевнијех радова.

Старине су најзнаменитије: један рог с поља вјештачки углађен, изнутра окован сребром. По архимандритову причању, то је чаша великога кнеза Стефана, ктитора морачкога. И једна крмчија српске редакције, к о ј а ј е преписана 1615 год. с крмчије владике будимљискога

Теофила 1252 године, а та је преписана са Савине.[1]

Манастир је на једном зараваньку више саме ријеке Мораче на десној обали. Ту је до манастира с источне стране један диван водопад, који се зове „Светигора“. Извор му је за оградом манастирском са западне стране из једне велике стијене. Ту је на Морачи мост, саграђен под управом архимандрита Димитрија о манастирском трошку.

У манастирској огради има једна црквица на свод без кубета. Прича се, да је старија од велике цркве. Живописана је, као и велика црква. Живопис је светогорске школе из 17 вијека. Запис унутра над вратама исписао сам.[1]

Послије ручка кнез и велики војвода Мирко опет су изашли међу главаре и скупљени народ, и дуго разговарали. Свак је жељан да што чује из уста господаревијех. За тијем се кнез врати у свој стан на одмор, импровизујући стихове о дивној морачкој цркви. А ја сам ис-

---

[1] Објавио сам морачку најприје у Српско-далмат. магазину за годину 1866. Доцније сам је потпуније описао и штампао у Гласнику срп. уч. друштва, књ. 8, II. одјелења.

[1] Види „Starine knj. XXI, Загреб 1889 год.

писао записе са зидова и икона у великој цркви. —

Заноћивши ту и другу ноћ, сјутри ден 7 октомбра рано кренемо из славне Немањића задужбине. Путовали смо преко Фочја и Ђурђевине у Ровца, пратећи господара капетан морачки с Морачанима.

На међи између Мораче и Роваца дочекаше господара Ровчани с радоснијем узвицима: *„добро нам дошао господару!* —

Ровца су исто тако врлетна, као и Морача; дијеле се на горња и доња.

За чудо, како нема сада ни у Морачи ни у Ровцима племенскога војводе ни сенатора у сенату на Цетињу.

Морачани су и Ровчани: крупни, коштуњави, отресни, здрави, снажни и јуначни исто, као и Црногорци.

Више Међуријечја прешли смо преко каменога моста на ријеци Мртвици, која извире из Капетанова језера у горњијем Ровцима, и утјече у Морачу код Међуријечја. Мост је саградио кнез Данило 1855 год. за спомен својој матери Крстињи.

Ровчани су спремили ручак за господара

на међи између Роваца и Пипера. И ту је народ весело дочекао господара.

Послије ручка путовали смо доста дуго кроз планину, док смо изишли на поље Копиље, које припада Пиперима. У сумрак стигосмо на конак у манастир Пиперску ћелију. Манастир је мали; задужбина пиперска. У њему почивају моћи св. Стевана. Тај је светац рођен у Заграду у Жупи никшићској у 17 вијеку. Био је велики испосник. Послије многих привиђења на његову гробу, нађен је цјелокуп и у ћивот положен. Али нема онакога ореола, као св. Василије острошки и св. Петар цетињски.

Игуман Доситије бјеше срећан, гледајући у својему манастиру кнеза и господара црногорскога и брдског. Радост, која му се на лицу и у очима виђаше, помагаше му тијех тренутака да не буде са свијем одвратан са своје онакажене физиономије (јер је без браде и бркова) и својега женског гласа — Иначе је вриједан настојатељ и манастирац.

Црква је малена без живописа и потребнога украшења. Ћивот св. Стевана стоји пред иконостасом на десној страни. Преноћили смо у једном новом чардаку, који је саградио овај игуман.

Сјутри дан 8 октомбра послије ручка сиђемо у Бјелопавлиће. Прешавши преко Зете на броду под Пажићима, стигнемо у манастир Ждребаник на конак. Ждребаник је у пољу на десној страни Зете. У њему нема ни једнога калуђера, него само један обудовљели стари поп, који служи и њим управља. Црква је осредња без кубета с неколике ћелије. У ратовима између Црне горе и Турске горио је више пута. По народном предању саградио га је велики кнез Стеван Немањић, кад и морачки манастир. Ту су Немањићи зетски држали ергелу; с тога је и назван: „Ждребаник“.

Сјутри дан 9 октомбра рано кренемо из манастира управо на Цетиње.

Велики војвода Мирко одвојив се на Данилову граду, отиде на Орју луку да буде стари сват својему сестрићу Перу Јовићевићу, кнежеву кападахији, који је ту испросио себи дјевојку.

Кнез Никола с пратњом продужи путовање преко Љешанске и Ријечке нахије, стигавши на Цетиње у вече 9 октомбра, гдје га дочекају: његов свијетли дом, митроплит са свештенством, сенатори и Цетињани. Цетиње је било освијетљено, а звона су славила кнежев повратак у пријестоницу.

VII

КОЛАШИН,

ПРИЈЕДЈЕЛ И ПЛЕМЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ.[1]

СВЕТИ АРСЕНИЈЕ АРХИЈЕПИСКОП СРПСКИ

У ДОВОЉИ У КОЛАШИНУ.

1.

Колашин је (пријеdел и племе) у јужно-источној Херцеговини међу Лимом и Таром, а око њега најстарије српске жупе, за које се до сада зна, и које Дукљанин спомиње: *Језера, Морача, Тушимља и Ком.* Граничи источно: Бијелијем пољем и доњијем Васојевићима, или старијем Будимљем; јужно: горњијем Васојевићима, гдје је и Ком, и горњом Морачом; западно: Шаранцима и Језерима; сјеверно: окрузима пјеваљским и пријепољским.

[1] Има и други Колашин такође пријеdел и племе у Метохији. Мисли се, да је насељен досељеницима из херцеговачкога Колашина. Има их до 300 кућа око једнога родног поља, које се зове: Колашин, све чистијех православнијех Срба.

Могло би се претпостатљати, да је Колашин био у једној од тијех старијех жупа, на пр., у комској. Али расправљење тога питање не иде у овај опис, који је намијењен „Братству“ друштва св. Саве према друштвеном програму.[1]

Колашин се дијели на горњи и доњи, и био је до потоњега рата 1876—78 год. густо насељен. Цио приједјел испресијецан је у накрст великим и густијем шумама; а између њих негдје равнице и пољица, а негдје ливаде и сјенокоси, испреплетени рјечицама, изворима и потоцима. Мјесто: здраво, пашно и веома сточно.

Колашин је од Немање, или од друге половине 12 вијека био саставни дио Рашке, или српске Немањићске краљевине; од 15 в. — Херцеговине; а за вријеме турске владавине, такође у тој области, засебан округ; за тијем са Шаранцима и Морачом за неко вријеме у управној заједници с Бијелијем пољем и Пријепољем до 1821 год.

Морача се, послије много проливене српске и турске крви, ослободи и с Црном гором сједини 1821 год.

---

[1] Види изврсну расправу професора Љуб. Ковачевића Глас XXX.

Доцније Али паша Ризванбеговић, заповједник херцеговачки, одузме Колашин и Шаранце од Пријепоља, и дода их Пјевљима. Тако је и до данас с њима у управној заједници доњи Колашин с десне стране Таре, што је остао у турској области изван најновије црногорске границе послије 1878 год.; а горњи је Колашин с обје стране Таре са Шаранцима, Језерима, Дробњацима и Пивом по берлинском уговору припао Црној гори.

Колашин је и онда, кад није био управно засебан округ, имао у вијек по старом племенском обичају својега племенског покрајинскога главара. Обично су бивали из куће Мушовића, као једне од најстаријих у Колашину. А породичног главара има свака већа породица. За средишну власт Колашинци нијесу много марили. Свагда су били самовољни. Али паша Ризванбеговић слао је ћа и војску да их укроти.

Доњи Колашин што је у Турској није захватила аустријска окупација.

Колашин је српско јуначко племе до 1000 кућа, а од 6 до 7000 становника, од којега се, по несрећи, више од половине истурчило, особито у 16 и 17 в. Колашинци су уопће: одрасни, крупни, коштуњави, снажни, отресни

и издржљиви. Сваки се од њих познаје по пушци и десној руци. Они су јунаци на крајини. Осветљиви су до зла бога! Задану ријеч и вјеру тврдо држе. — Обичаји су им српски, као и у осталијех Херцеговаца. Српски језик јужнога дијалекта чист и правилан. Говор одрешит, течан, и једар. У свему имају најчистији српски тип.

По нека кућа српска из Колашина досељавала се је у Србију и прије и послије устанка за ослобођење. Тако је и српска одлична породица Петронијевића у Биограду старином из Колашина.

Колашинци мухамед. закона већином су зликовци као и Никшићи. *Превренувши лијепом хришћанском вјером,* постали су султанови чувари те покрајине онако, као што су у српској држави чуване покрајине. Осим тога, кад је год Турска војштила: било на Дробњаке, било на Морачу, било на Васојевиће, особито на Црну гору; они су свагда предњачили турској војсци. А често су се и сами завађали и по српским племенским навикама крвили: час с Васојевићима; час с Морачанима; час са Шаранцима, Језерцима, Ту-

пимљанима и Дробњацима. Само до Пиве нијесу допирали.[1]

Колико су пута од Косова до данас ова јуначка херцеговачка племена окупана у турској и својој крви!—Да је ко редом биљежио све бојеве с одметницима прадједовске вјере и уопће с турским војскама, које су на њих дизане, да их покоре и казне, не би било крвавије слике у српској историји.

Ради бољега расвјетљења те слике споменућу прво: како у тијем племенима (изузевши Колашин и нешто потурица и Васојевићима)[2], није било потурица; друго како та и још нека херцеговачка племена нијесу никад са свијем подвила свој врат под турски јарам. Она су својом српском непомућеном свијешћу, јунаштвом и јединством своје православне вјере и српске цркве и могла истрајати у дугој и мучној борби од Косова до наших дана: „за крст частни и слободу златну“, те доживјети своје потпуно ослобођење и сједињење с Црном гором.

---

[1] Пива је међу: Дурмитором, Војником, Голијом, Вучевом и Таром.

[2] У Васојевићима је било нешто потурчењака, који се вратише опет од своје добре воље у православну вјеру. Пошљедњи остаци 1857 год. Види о томе мој чланак у „Орлићу“ за 1866 год. и у овој књизи.

Шта значи јединствено вјере у једноме по поријеклу и језику истоме народу, који није на висини културној, ето рјечита примјера и потврде у Колашину, у томе српском *„par excellence“* јуначком племену, које је вјером прошарано и преполовљено! — Његове по вјероисповијести двије половине нијесу имале: ни једнога заједничкога циља; ни удружене борбе за своје ослобођење од туђина, који их је притиснуо!

Што ни до данас није ослобођен цио Колашин, као што су око њега са три стране племена, која нијесу вјером раздвојена, узрок је, очевидно, вјерска поцијепаност! — Камо среће, да тога није у српскоме народу! — А кад је зли удес већ давно то створио, жељети је, да се освијесте *сви синови једнога народа, ма којега закона били,* поштујући једни другима слободу савјести и вјере, навикавајући се на праву трпљивост вјерску, па да сложно заједнички раде за: слободу својега отачанства; опстанак своје народности, просвјету и бољитак.

У недостатку историје тијех племена, јамачно, народне би пјесме и приповијести о бојевима и различитијем догађајима оне покрајине (да су скупљене) припомогле, да се истеше

нешто историје; а то би корисно било и за српску књижевност.

Ако маримо, и ако цијенимо, да је то вриједно, још није доцкан.

Колашин горњи с обје стране Таре, као што рекох, припао је по берлинском уговору Црној гори. А по свето-стефанском — био јој одређен не само цио горњи и доњи Колашин, него и сва лимска долина од извора Лима из Плавскога језера до на домак његова утока у Дрину, као и читава тарска, а донекле и дринска долина.

Земљиште, које раставља Србију од Црне горе, у нашој је сувременој књижевности у многоме: „terra incognita;“—Земљиште, на којем живи овијан и јуначан народ српски; земљиште, које орошавају српске ријеке: Лим Тара, Комарница, Пива, Дрина, Ћотина, Увац, и мноштво рјечица и притока, није описано! Преко тијех су ријека бродили наши велики жупани и кнезови; наши краљеви и цареви; наше владике и патријарси; наше војводе и јунаци. Земљиште на којем су од утока Лима у Дрину у доњем Полимљу или старом Дабру, уз Лим и око њега различите старине и споменици културе и побожности српске: Добрун на Рзаву,

стари град срушен; тврђава срушена; црква, храм Благовјештења задужбина Петра жупана; Прибој, градић на Лиму; Бања, манастир св. Николе обновљен, на углу између Лима и Увца, дабарска епископија од св. Саве; на лијевој страни Лима, манастири: Маржић св. Луке и св. Ђурђа оба срушена; манастир Милешево св. Спаса, српска лавра и горобница св. Саве, задужбина краља Владислава Немањића обновљен; Хисарчик, стара тврђава на брду близу Милешева; Пријепоље, град на Лиму; манастири: Сељани из Немањића доба црква обновљена; Миљевац срушен; Давидовица запустјен; Бродарево градић, манастир срушен и брод на Лиму; манастири: Куманица срушен; Ораховица св. Николе срушен из доба Немањића; Блишково св. Спаса срушен; Бијело поље, град; Петров манастир (претворен у џамију), задужбина Немањића и епископија из доба краља Милутина и архијепископа Јевстатија II; манастир Шудиковина велике Госпође код Шекулара срушен; Ђурђеви стубови у Будимљу, задужбина Немањића и епископија од св. Саве; Гусиње и Плав градови у пола поарнаућени и т. д.

Од Вишеграда уз Дрину и око ње: Вишеград тврђава и камени мост на Дрини; Рудо градић; Устиколина, градић и брод на Дрини; Чајниче град и негда манастир, сада црква велике Госпође с њезином чудотворном иконом; Горажде градић и црква св. Ђурђа, негда манастир, задужбина херцега Стјепана, гдје је била српска штампарија у 16 и 17 в.; Самобор и Звечај старе тврђаве на Дрини; Фоча град на Дрини с митрополитским двором за горњу Херцеговину; Соко стара тврђава срушена на брду Хуму више Шћепањ-поља на ливој страни Таре; манастир Пива велике Госпође, задужбина српскога патријарха Саватија; Пирлитор стара тврђава срушена наврх Међужваља при крају Језера на лијевој страни Таре; манастир Довоља, храм мале Госпође на Тари у доњем Колашину; манастир Враништица срушен; Соколац св. Николе у горњем Колашину срушен; Добриловина св. Николе између Шаранаца и Колашина на лијевој обали Таре обновљен; манастир св. Тројице у Пљевљима, од великога утјецај на народ у околини; манастир св. Николе у Дубочици обновљен; многе још рушевине мањих манастира, цркава и тврђава.

На томе су простору и главније планине: Ком, Бјеласица, Сињавина, Дурмитор, Стожер, Љубишња, Ковач, Јадовник и т. д.

*
* *

То је српско знаменито земљиште, спона с једне стране између Подунавља и Рашке, с друге између Зете, Скадра, Бара, Котора и уопће зетскога приморја.

На то земљиште ваљало би да озбиљније сврну пажњу: српски патриоти, државници, научници и књижевници; Српска краљевска академија, Српско учено друштво, Српско археолошко друштво, Чупићева задужбина, Коларчев књижевни одбор; а највише душтво св. Саве. Њему дакле првотно нека је српски аманет, да свестрано опише српске области најприје оне, које је велики Немања ујединио, а његов син, велики српски светитељ Сава, јеванђелски просвијетлио; по том оне српске области и окрајке, које је туђа и српском народу непријатељска сила још у 13 и 14 в. стезала и сметала, да се уједине! —

Та се је средовјечна, фатална историја и доцније понављала на Балканском полуострву и наших се дана понавља у вијек на српску опћу штету!

Докле ће српски народ бити политички распет?!

*
* *

Име Колашина.

Од чега је и када Колашин тако прозван, не зна се; или правије рећи: писац овијех редака не зна, јер му није пошло за руком, да то изнађе. Предање онамошњега народа вели: „Колашин се негда звао Кричак; а Колашинци Кричковићи. Од Кричковића су бивале војводе у Колашину, као што су од Косорића и од других породица у Дробњацима.“

„Кричковићи се у старо доба заваде с Дробњацима око Језера, те дође до боја. Разбојиште је било у планини Ивици, огранку Дурмитора, међу Језерима и Дробњацима. Ту од обје стране мноштво изгине. Ту погине и војвода Кричковић,“

У Ивици се, заиста, и сада види у долу код извора један камени споменик с биљезима на њему: мач и копље. Предање вели, да је то гроб војводе Кричковића.

Колашинска тврђава

У горњем је Колашину једна осредња четвороугаона тврђава, а на свакоме углу по

једна кула с топом. Тврђава није така, да се без велике муке не би могла освојити. Ипак је с Колашином заједно била јака стратеђиска тачка према Црној гори.

Кад је војвода васојевићски Миљан Вуковић ударио по заповиједсти кнеза Данила с Васојевићима на Колашин 1859 год., што се је оружјем одупрьо новој црногорској граници (послије граховачке побједе); освојио је ту тврђаву и огњу предао. Доцније је обновљена и унутра сазидана нова касарна за војску. Сада је у црногорској области и рукама.

Куће су око тврђаве од 30 — 50 мухамад. и десетак дућана до потоњега рата 1876 — 78 год. Отада је црногорски нови град, гдје је и трг за онај крај и окружна власт (начелство). Знатно напредује.

*
* *

Села у горњем Колашину.

На десној страни Таре:

Плана, Горња поља, Лугови, Стричина, Потрк, Прошћење.

На лијевој страни Таре:

Поља, Подбиће, Штитарица, Требаљево, Бистрица, Липово, Речине.

Села у доњем Колашину:

Врâнштица, Вранеш, Коврен, Лиса, Куњак, Комаран, Средње брдо, Стожер, Горица, Вруља, Маоче горње, Маоче доње, Козица горња, Ко зица доња, Лијеска, Лепенац, Сича, Кула, Мојковац, Слатина, Трешњица, Битиње, Вла овићи, Дренино брдо, Потоци, Зеница, Потпеће, Ливери, Глибаћи, Обод.[1]

Манастири и цркве.

Манастири:

Довоља, храм мале Госпође; Св. Аранђел; Добриловина, храм св. Николе; Соколац, храм св. Николе срушен; Ружица, срушен; Комаран, срушен; Вранштица срушен.

Цркве:

У Поповићу срушена; у Коврену у Маочу срушена.

Рушевине тврђаве.

У Козицама на брду Паречу тврђава срушена. Народ је назива: Јеринин град.

---

[1] Може бити, да је које село остало не неспоменуто, али их у мојим записима више нема.

Џамија.

Само у горњем Колашину једна џамија. Колашинци мухамед. закона не маре много за џамије, те их и немају.

Поља, Ливаде и сјенокоси.

Павино поље код Вранеша 6 км. дуго, 1 км. широко.

Барице горње и доње ливаде испод Прошћења.

Купице ливаде простране.

Битине сјенокоси 5 км. дуги, 2 км. широки.

Марен ливаде.

Жубер сјенокоси.

Стожер „

Ријеке и притоке.

Тара ријека извире испод Кома, тече кроз горње Васојевиће, горњн Колашин испод самога града, ниже раздавајући доњи Колашин од Шаранаца и Језêрâ; прима у се ријеку Пиву код Бастаја ниже Шћецан-поља, а 4 часа више Фоче. Отален се ниже зове: Дрина.

Ра̂вна̂ рјечица извире испод Бјеласице и утјече у Лим.

Пла̂шница рјечица извире испод Јабланова врха, и утјече у Тару под Бабљаком.

Бистрица рјечица извире испод Сињавине, и утјече у Тару под Стричином.

Вра̂нштица рјечица извире испод брда Жубера и села Коврена, и утјече у Лим.

Ћотина ријека извире испод Коврена с јужне стране, и утјече у Дрину под Фочом.

Везишница рјечица извире испод Крупца, и утјече у Ћотину код Гостѐча и хумке Кукања подно пјеваљскога поља.

Мостови.

Мојковац камени мост на Тари у доњем Колашину. Ту је граница између Турске и Црне горе.

Мост древени на Тари под Ливерима; саградила га Турска 1868 год.

Мост древени на Тари на Међужваљу; саградила га Турска 1868 год. До тада је ту

[1] На Кукању су рушевине тврђаве по предању; херцега Стјепана Ту се виде остаци његова двора.

био брод. Ту се виде остаци римскога моста. Туда је водио римски пут: из Рисна на Никшиће, па преко планине Крнова на Шавнике, па преко Језêрâ и Таре у Пљевља и т. д. На томе простору и у томе правцу види се на више мјеста римско гробље; два моста: Куситски код Сланога и на Бијелој цијели; остаци римскога пута у никшићском пољу између Никшића и Сланога кроз планину Крново к Шавницама. Пут је био од кресанога камена 8 стопа широк.

Планине.

Бјелàсица између горњега Колашина и доњијех Васојевића.

Дуга између горњега Колашина и Лима, према Бихору 6 км. дуга. Површина јој је равна. По њој има много мраморја. Мало је кад била без хајдука.

Островица у горњем Колашину на лијевој страни Таре.

Црна локва између Прошћења и Маоча.

Црни врх имзеђу Вранеша и Камене-горе.

Пандурица више Довоље и Маоча.

Краљева гора између Таре и села Крушева.

2.

Свети Арсеније архијепископ српски у Довољи у Колашину.

Приповијест, коју овдје наводим о судбини овога свеца, карактерише подједнако колашинске Србе оба закона.

У Вријеме рата између Аустрије и Турске на крају 17 в. и бјежања српскога патријарха Арсенија III у Аустро-Угарску 1690 год., калуђери пренесу моћи св. Арсенија из Пећи у манастир Довољу у Колашин. Ту им је било понајближе; а нијесу стрепили ни за опстанак свечев, јер сви Колашинци нијесу пристајали уз аустријску војску у ратовима с Турском. А по што се зараћене државе умире, замишљали су пећски калуђери, да ће ласно вратити свеца из Довоље опет у Пећ.

Ну, прилике су тадашње биле у српским областима једнако мутне и по српски народ тешке и црне! Опет је дошло до рата између Аустрије и Турске. И Арсеније IV, патријарах српски, угледавши се без поуке на Арсенија III, пристане уз аустријску војску, те се најпослије једва с неколико српских породица спасе бјежањем у Аустро-Угарску! — А

сви остали, који нијесу могли умаћи, а с патријархом су устали против Турске и потпомагали аустријску војску, били су од Турака савладани и исјечени! — Тисућама је српских породица затрвено!—Страшно је било гледати српску крв, гаришта домова и пустош селâ: по Косову, Топлици, Метохији и Рашкој!

Мошти су светога Арсенија дуго остале у Д о в о љ и. Јер послије бјегства оба српска патријарха, народног расељења и пропасти, српска је патријаршија пала у подазрење код турских власти, и већ није било у њој сталнога дугога мира! Са сваке је стране поткопавана, док је најпослије са свијем пропала 1766 год.

То је, ваљада, узрок, што нијесу хитали, да врате мошти св. Арсенија у Пећ.

Морачани и Ровчани, ослободивши се од Турака у овоме вијеку, а Пипери и Бјелопавлићи у прошломе, и сјединивши се с Ц р н о м гором, — нијесу шћели мирно гледати, да тај српски с в е т а ц почива у Турској на њиховој граници, и ако је био у српскоме православном манастиру. Једнако им је било на уму довијајући се, како да га из Турске избаве и у Црну гору пренесу у ту, како веле, од Косова чуварицу: слободе, српства и православља. —

Најпослије им пође за руком, задобивши за то игумна довољскога и још неке оближње прваке.

Рађено је све обазриво и ноћу, јер тада не бјеше слободно ни Брђанима ни Црногорцима јавно прелазити у Турску са задјевица пограничнијех, које су се од обје стране често понављале, и главе турске и српске мртве падале!

Одреде дакле мјесто, гдје ће, и ноћ без мјесечине, када ћа им предати св. Арсенија. То је била велика тајна.

Та се тајна најпослије, као и свака, мало по мало открије, и Срби колашински одлуче, да не дају свеца из Довоље док један жив тече.

То се је шаптало; али се није утврдо знало ни вјеровало.

Најпослије дође одређена ноћ, и јака чета: Морачана, Ровчана, Пипера и Бјелопавлића приспје у Барице на лијевој страни Таре, да прими свеца.

Колашински су Срби покрај све невјерице живо мотрили, да светац не буде предан.

Од један пут пукне глас по Колашину, како се Црногорци примичу ка Колашину, да однесу св. Арсенија. На тај глас потрче Колашинци с оружјем у потјеру. Заставши Брђане на Барицама, бој се зачне!

Потурице колашинске, чувши бој и разабравши ради чега је: скоче и они, и с оружјем дотрче у бој, да бране св. Арсенија од Црногораца!

Било би веома интересно, кад би се могле знати њихове душевне унутрашње побуде за то.

Брђани су једни бјежали са свецем, а други заузимали бусије и били се с Колашинцима. Бој се прекине једва пред зору. Мртвијех и рањенијех било је од о б ј е стране! Међу њима и неколике потурице.

Врђани, унесавши св. Арсенија у Бјелопавлиће, положе ћивот с моштима, по одобрењу митрополита црногорскога, у манастир Ждребаник. Ту је св. Арсеније почивао све до 1878 год. По том, кад Бањани од Херцеговине с манастиром Косијеровом припадоше са свијем Црној гори, пренесен је по одлуци црногорске владе и црквене власти у тај манастир у Бачане, гдје је и сада.

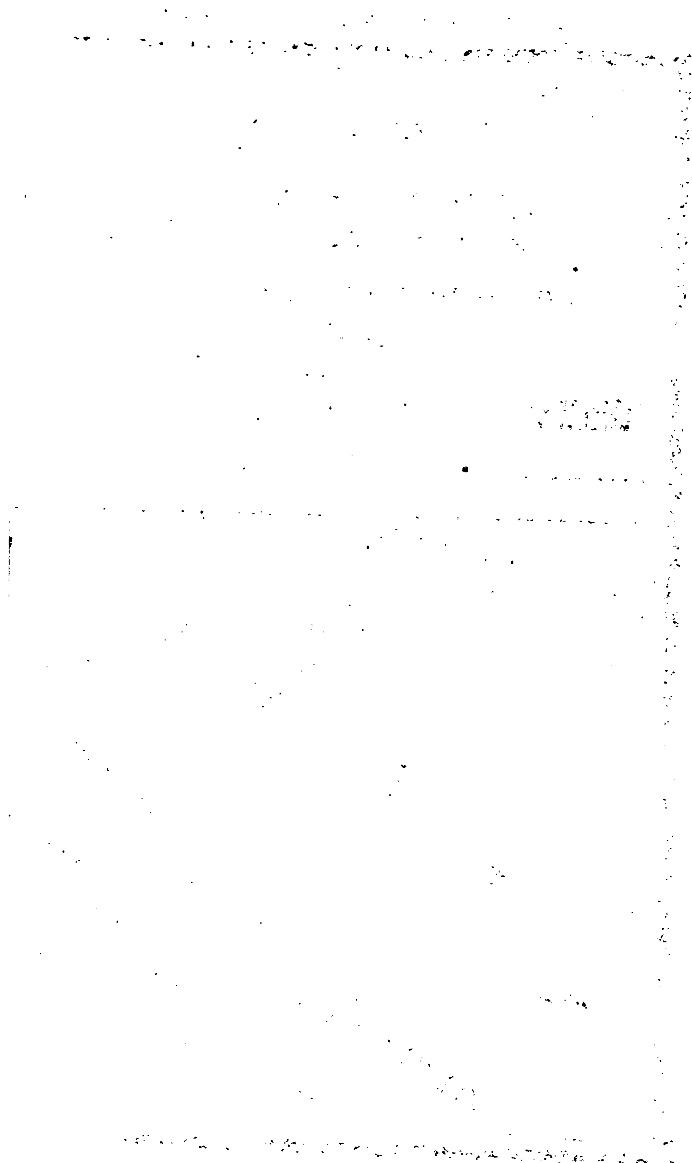
У Биограду 1888 год.

„Братство II.“

ПОПРАВКЕ

СТРАНА		ВРСТА	ЧИТАЈ
I	д	3 озго	до
I	напреодовала	7 оздо	напредовала
37	Пепере	12 оздо	Пипере
38	непријатељткој	7 озго	непријатељској
38	не присупна	5 оздо	неприступна
77	Олобода	1 оздо	Слобода
103	Радачевић	10 озго	Радичевић
199	Црмницу	8 оздо	Црмницу
228	Васејевића	4 оздо	Васојевића
321	Осрога	10 оздо	Острога
332	2	6 озго	3
345	утјецај	4 оздо	утјецаја

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 05541 1790

